

Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.

Kasalo, Branko

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:006240>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-18**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Branko Kasalo

**MEĐUNARODNI POGLEDI NA KRIZU U
JUGOSLAVIJI 1980.-1987.**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Branko Kasalo

**MEĐUNARODNI POGLEDI NA KRIZU U
JUGOSLAVIJI 1980.-1987.**

Doktorski rad

Mentor

Prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Komentor

Doc. dr. sc. Zlatko Begonja

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Branko Kasalo

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij *Jadran - poveznica među kontinentima*

Mentor: prof. dr. sc. Mithad Kozličić

Komentor: doc. dr. sc. Zlatko Begonja

Datum obrane: 13. lipnja 2017.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, povijest.

II. Doktorski rad

Naslov: Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.

UDK oznaka: 94(497.1)"1980/1987"

Broj stranica: 248

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 0/6/5

Broj bilježaka: 516

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 118

Broj priloga: -

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. Izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. Dr. sc. Mario Jareb, znanstveni savjetnik, član
3. Doc. dr. sc. Zlatko Begonja, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. Izv. prof. dr. sc. Ante Bralić, predsjednik
2. Dr. sc. Mario Jareb, znanstveni savjetnik, član
3. Doc. dr. sc. Zlatko Begonja, član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Branko Kasalo

Name of the study programme: Postgraduate University Study, *Adriatic – Link among Continents*

Mentor: Professor Mithad Kozličić, Phd

Co-mentor: Assistant professor Zlatko Begonja, Phd

Date of the defence: 13 June 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History

I. Doctoral dissertation

Title: International perspectives of the crisis in Yugoslavia, 1980-1987

UDC mark: 94(497.1)"1980/1987"

Number of pages: 248

Number of pictures/graphical representations/tables: 0/6/5

Number of notes: 516

Number of used bibliographic units and sources: 118

Number of appendices: -

Language of the doctoral dissertation: Croatian

II. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Ante Bralić, Phd, chair
2. Scientific Advisor Mario Jareb, Phd, member
3. Assistant Professor Zlatko Begonja, Phd, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Ante Bralić, Phd, chair
2. Scientific Advisor Mario Jareb, Phd, member
3. Assistant Professor Zlatko Begonja, Phd, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Branko Kasalo**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.** rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 19. srpnja 2017.

Sadržaj

Predgovor	III
1. Uvodne napomene	1
2. Glavni procesi u unutarnjoj i vanjskoj politici Jugoslavije od 1945. do 1980. godine	7
2.1. Od DFJ do FNRJ	7
2.2. Od DFJ do SFRJ	16
2.3. SFRJ do smrti Josipa Broza Tita	30
2.4. SFRJ do Ustava 1974.	32
2.5. Od Ustava 1974. do smrti Josipa Broza	45
3. Američke i britanske procjene oko procesa nasljeđivanja Josipa Broza	49
3.1. Analiza CIA-e	49
3.2. Britanska analiza Titove sukcesije	65
4. Smrt Josipa Broza	68
5. Gospodarska kriza osamdesetih	77
5.1. Zapadne analize ekonomskih i političkih problema u Jugoslaviji nakon tranzicije vlasti	91
6. Nemiri na Kosovu i "Albansko pitanje"	109
6.1. Zapad i kriza na Kosovu	118
7. Političko-obavještajne analize sukoba unutar SKJ	140
8. Uloga JNA u političkom životu Jugoslavije	161
8.1. Zapadni pogled na ulogu JNA	167
9. Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji	183

10. Uspon Slobodana Miloševića na političkoj sceni Jugoslavije	212
11. Zaključak	220
12. Izvori i Bibliografija:.....	230
13. Sažetak.....	240
14. Abstract	243
15. Popis kratica	246
16. Životopis i bibliografija autora.....	248

Predgovor

Odluka o izboru i formiranju teme ove disertacije *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.* nastala je u sklopu pohađanja poslijediplomskog doktorskog studija *Jadran - poveznica među kontinentima* na Sveučilištu u Zadru. Primarni razlog za odabir navedene teme bilo je moje zanimanje za suvremenu povijest i pitanja međunarodnih odnosa nakon Drugog svjetskog rata. U sklopu tih interesa pojavila se ideja o mogućem istraživanju zapadnih pogleda na situaciju u Jugoslaviji tokom osamdesetih godina. Učinilo mi se da taj segment povijesti Jugoslavije nije dovoljno tematiziran u kontekstu istraživanja zapadnih izvora zbog nedostupnosti arhivske građe uzrokovane malom vremenskom distancom od problematiziranog razdoblja. Upravo u vrijeme mog doktorskog studija počeli su se otvarati arhivski fondovi za navedeno razdoblje. Međutim, zbog objektivnih problema oko pristupa arhivskom gradivu, iskrsnuli su određeni problemi prilikom pisanja rada. Ti problemi bili bi nerješivi bez pomoći mentora i kolega koji su mi savjetima i uputama uvelike olakšali izradu ove disertacije. Zbog toga želim izraziti zahvalnost svome mentoru prof. dr. sc. Mithadu Kozličiću, komentoru doc. dr. sc. Zlatku Begonji, kolegama izv. prof. dr. sc. Anti Braliću, prof. dr. sc. Mladenu Ančiću, doc. dr. sc. Anti Batoviću i svim ostalim kolegama s Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru te svima koji su mi svojim idejama, pitanjima, sugestijama i podrškom pomogli u pisanju disertacije. Na koncu se zahvaljujem svojoj obitelji na neizmjernoj podršci i u teškim trenutcima tokom pisanja ovoga rada, a posebno mojoj supruzi Maji bez koje sigurno ne bih uspio.

1. Uvodne napomene

Primarni cilj ove doktorske disertacije pod naslovom *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.* bit će analiza političkih, društvenih i gospodarskih problema od 1980. do 1987. u SFR Jugoslaviji iz perspektive zapadnih čimbenika. U prvom redu to se odnosi na SAD i Veliku Britaniju kao dvije najistaknutije zemlje zapadnog partnerstva u razdoblju Hladnog rata.

Znanstvena literatura koja se bavi socijalističkom Jugoslavijom mnogobrojna je i obrađuje širok spektar problema. Već za postojanja socijalističke Jugoslavije historiografija je obradila mnoge teme vezane za njen nastanak i razvoj. Ipak, postoji problem u ideološkoj obojenosti literature koja je publicirana u zemlji u razdoblju postojanja Jugoslavije, posebno u smislu izravnih intervencija najviših struktura vlasti prema historiografiji.¹ Razdoblje koje se obrađuje u disertaciji relativno je slabo obrađeno za vrijeme postojanja SFRJ zbog tada malog vremenskog odmaka. Ipak, objavljeno je nekoliko radova koji su obuhvaćali i to razdoblje, u prvom redu Bilandžića (1986.) i Petranovića (1988.). Ova dva autora imaju dijametralno suprotan pristup analizi stanja i identifikaciji izvora problema. Može se reći da njihove različite interpretacije dijelom proizlaze iz različitih političkih okruženja u kojima su djelovali. Petranović je djelovao u Srbiji za vrijeme glasnih zahtjeva za što većom centralizacijom, dok je Bilandžić dolazio iz hrvatskih krugova koji su se jasno zalagali za decentralizaciju. Obje strane su u zahtjevima druge vidjele prijetnju za stabilnost i daljnji razvoj Jugoslavije.

Nakon raspada SFRJ historiografi su se bavili mnogobrojnim segmentima vezanima za njezin društveno-ekonomski razvoj. Razdoblje od 1980. do 1987. nije detaljnije obrađivano kako zbog objektivne nedostupnosti arhivskih

¹ Milovan, ĐILAS, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije*, 3. god., br. 1, Beograd, siječanj 1949., *Osmi kongres SKJ o međunacionalnim odnosima u našoj zemlji*, 6. svezak, Beograd, 1965., 11-12.

materijala tako i zbog subjektivnog zanimanja istraživača za neke ranije i kasnije probleme koji su privukli veću pozornost. U velikom broju radova koji se bave dezintegracijom Jugoslavije prva polovica osamdesetih uzima se najčešće kao uvod u zbivanja vezanima za raspad zemlje (Bilandžić, 2001.) Osim obimne domaće literature, odnosno one nastale u Jugoslaviji i njenim zemljama nasljednicama, Jugoslavija je bila obrađena i u velikom broju inozemnih historiografskih i socioloških istraživanja. Inozemna literatura koja se bavi Jugoslavijom ima puno širi i raznovrsniji pristup problemu s odklonom od tzv. političke povijesti (Allcock, 2000.), (Drapac, 2010.), (Lees, 1997.), iako je i ona zastupljena. Znanstvena istraživanja koja su posvećena međunarodnom položaju Jugoslavije odnose se na desetljeća prije osamdesetih godina.

Istraživanja koja imaju u fokusu stanje u Jugoslaviji osamdesetih godina nisu mnogobrojna, a ona koja promatraju Jugoslaviju u kontekstu vanjske politike i međunarodnih odnosa još su rjeđa (Jakovina, 2011.). Većina autora koji su se bavili Jugoslavijom osamdesetih promatrali su to razdoblje u širem kontekstu povezano s ranijim ili kasnijim događajima (Bilandžić, Matković, Garde, Radelić, Ramet, Magaš, itd.). Iz prethodnih istraživanja vidljivo je da autori ističu ovisnost Jugoslavije o Josipu Brozu Titu. Svi autori uočavaju vezu između smrti Broza i eskalacije mnogobrojnih problema u zemlji. Ti problemi uočeni kod svih autora mogu se okarakterizirati kao društveno strukturalni, međunacionalni i gospodarski. Iz prethodnih istraživanja uočava se cijeli splet problema u kojem se Jugoslaviji našla početkom osamdesetih.

Temeljna idejna inspiracija za formiranje istraživačkog pristupa problemu bila je knjiga Mary Douglas pod naslovom *Kako institucije misle (How Institution Think)* u kojoj se razrađuju ideje o tome kako određena znanja i ideje formiraju unutar institucionalnih okvira. Institucije kao zasebni entiteti nemaju mogućnost pamćenja i formiranja znanja, ali skupine pojedinaca koji unutar njih djeluju koriste institucionalne mehanizme kako bi se prikupila određena znanja i

zatim se reproducirala upotrebljavajući mehanizme institucija unutar kojih su nastala. Institucije na taj način služe kao mehanizmi za ujednačavanje društvenog znanja njegovu distribuciju i standardizaciju. U knjizi Mary Douglas termin institucije ima prvenstveno antropološko i sociološko značenje. Koncept koji sam upoznao u navedenoj knjizi učinio mi se zanimljiv kao paradigma za promatranje problema ove doktorske disertacije.

Ideja da institucije stvaraju određeni fond znanja na temelju iskustava i uvida ljudi koji djeluju unutar tih institucija koje se može nazvati i institucionalnim pamćenjem postaje vrlo zanimljiva u kontekstu zapadnog pogleda na Jugoslaviju. Isti ti ljudi koji unutar određene institucije djeluju, reproduciraju znanje i ideje na svoje nasljednike kroz selekciju novih kadrova. Na taj način stvara se kontinuitet prijenosa određenih ideja, znanja, ali i stereotipa na duže vrijeme unutar jednog institucionalnog okvira. Takav koncept primijenjen na promatranje zapadnih obavještajnih i diplomatskih struktura može dati sliku kakvi su to institucionalni fondovi znanja postojali o Jugoslaviji tokom osamdesetih godina u njima. Stvaranjem jasne slike o institucionalnom znanju unutar američkih i britanskih institucija može se stvoriti uvid u motivaciju za formiranje konkretnih političkih odluka temeljenih na prethodno postojećem znaju. Ako se prihvate ovakve postavke promatranja problema, dolazimo do važne činjenice da su američke i britanske diplomatske i obavještajne institucije upravo u razdoblju od 1980. do 1987. stvarale fond znanja i uvida o Jugoslaviji koji je bio korišten u formiranju političkih i sigurnosnih odluka u nešto kasnijem procesu raspada. Navedeno razdoblje kao ključno za formiranje nekakvog institucionalnog znanja je bitno iz više razloga. Institucionalne strukture na Zapadu su imale uvide u stanje u Jugoslaviji i od ranije te su na temelju tih znanja kreirale svoju politiku. Međutim, u razdoblju prve polovice osamdesetih Jugoslavija je prošla kroz takav ciklus promjena da je veliki dio fonda institucionalnog znanja unutar institucija na zapadu trebao biti

izmijenjen. Potpuna promjena paradigme unutar koje je funkcionirala jugoslavenska politika nakon smrti Josipa Broza primorala je zapadne institucije da revidiraju svoje poglede na zemlju. Promjene koje se u tom kontekstu mogu navesti su odlazak Josipa Broza kao neupitnog političkog autoriteta, eskalacija ekonomske krize, izbijanje kosovskih nemira, jačanje srpskog nacionalizma, kriza funkcioniranja SKJ. Sve te pojave uzrokovale su konstantno revidiranje uvida u jugoslavenske probleme od strane zapadnih partnera. U tom kontekstu može se reći da se tokom osamdesetih godina unutar američkih i britanskih obavještajnih i diplomatskih institucija stvara novi korpus znanja koji će postati temelj za oblikovanje njihovih politika u trenutku eskalacije krize jugoslavenske države krajem osamdesetih i početkom devedesetih. Kad je konačno došlo do urušavanja sustava i kad je raspad jugoslavenske države i ratovi koji su ga pratili postao jedan od glavnih pitanja međunarodne zajednice, politike koje su oni provodili nisu nastale *ex nihilo* već su bile utemeljene na institucionalnom znanju koje je bilo formirano u prethodnom razdoblju.

Druga monografija koja je u teoretskom pogledu oblikovala pristup ovoj disertaciji je *Subversive Institutions. The Design and the Destruction of Socialism and the State* Valerie Bunce. Knjiga tematizira kako su institucionalna struktura i proces inovativnih promjena utjecali na raspad komunističkog bloka, ali i multinacionalnih država koje su ga sačinjavale. Autorica pokušava dati i objašnjenja koji su preduvjeti postojali za to da raspad nekih multietničkih država prođe mirno dok su neke kao Jugoslavija prošle kroz nasilnu dezintegraciju. Jedna od postavki koju zastupa je ta da Jugoslavija nije bila toliko specifična zemlja u smislu izgradnje vlastitog puta u socijalizam već se ona našla u poziciji da je faze razvoja, koje su prošle sve socijalističke države, prolazila nešto ubrzanijim tempom. Drugi bitan segment koji autorica uočava u svim socijalističkim sustavima u istočnoj Europi je uzurpacija moći od strane partijske elite unutar koje su se počele stvarati međusobno suprotstavljene

skupine. U pogledu procesa federalizacije SKJ moglo bi se zaključiti da je takav proces unutar Jugoslavije dobio još izraženiji pa čak i formalizirani oblik. Podjela unutar partijskih struktura u Jugoslaviji se počela u velikoj mjeri događati po republičkom ključu koji se onda mogao precrtati kao nacionalna podjela. Međutim, to bi bio krivi zaključak budući da su republike u jednom segmentu postale okvir za pojedine narode unutar Jugoslavije, ali dinamika unutarpartijskih sukoba uvijek se vodila prvenstveno na interesnoj razini u smislu kontrole financijskih i ekonomskih tokova. U prilog ovoj tezi navise govori činjenica kako su partijski kadrovi jedne ideje zastupali dok su bili na službi u republičkim tijelima, a dolaskom na federalnu razinu zalagali bi se za druge ideje. Autorica kao još jedan bitan segment u procesu raspada socijalističkih država i cijelog bloka vidi u procesu stalnog i neefikasnog procesa provođenja reformi. Jugoslavija bi se i u tom kontekstu mogla predstaviti kao zemlja koja je prednjačila u neprestanom reformiranju sustava čime bi se trebala očuvati njegova postojanost. Zapravo, gledano u dužoj perspektivi, povijest Jugoslavije je povijest reformi koje su osobito tokom osamdesetih postale krucijalna tema. Međutim, u razdoblju osamdesetih nestali su ključni preduvjeti koji su ranije omogućavali stvaranje konsenzusa potrebnog za reforme sustava.

U kontekstu navedenih teoretskih postavki analizirat će se arhivska građa kako bi se stvorila jasnija slika o tome kako su SAD i Velika Britanija promatrale Jugoslaviju u zadanom vremenskom okviru i kako su formirale svoje stavove o pojedinim problemima u jugoslavenskoj političkoj i ekonomskoj sferi. Uvodno je potrebno napomenuti kako su i Amerikanci i Britanci Jugoslaviju uvijek promatrali u širem smislu kao jednu od strateških točaka u hladnoratovskom sukobu. Hladni rat je zauzimao središnje mjesto u formiranju bilo kakvih političkih, vojnih ili ekonomskih politika koje su zapadni saveznici implementirali prema Jugoslaviji.

Kroz analizu literature pokušat će se stvoriti okvir prvenstveno unutarnje političke i ekonomske situacije. Na temelju toga rada pristupit će se istraživanju dostupne arhivske građe. Arhivski materijal koji se planira istražiti u izradi disertacije dolazi iz nekoliko izvora. Planira se istražiti dostupna arhivska građu Savezne vlade i Predsjedništva SFRJ iz Arhiva Jugoslavije u Beogradu na temelju koje se može stvoriti polazna slika o stanju u zemlji i njenom vanjskopolitičkom položaju. Drugi dio arhivske građe koji će se istražiti bit će iz SAD-a i Velike Britanije. Na temelju dostupne arhivske građe CIA-e i The Foreign and Commonwealth Office-a planira se dobiti slika stanja u Jugoslaviji iz angloameričke perspektive. Kako, zbog nedovoljne vremenske distance, jedan dio arhivskih materijala iz arhiva u SAD-u i Velikoj Britaniji neće biti dostupan, moguće je da se u budućnosti mogu očekivati novi i izmijenjeni uvidi na neke probleme. Analizom arhivske građe SAD-a i Velike Britanije planira se steći uvid u njihove procjene stanja u Jugoslaviji koji se prvenstveno odnose na stabilnost zemlje. Na temelju tih procjena analizirat će se politika navedenih zemalja prema Jugoslaviji. U svjetlu arhivskih podataka analizirat će se i međunarodni položaj Jugoslavije s obzirom na njene unutarnje probleme vezane za gospodarsko i političko stanje. Naglasak u analizi arhivskog materijala bit će stavljen na pojedine ključne procese koji sačinjavaju kompleks onoga što bi mogli nazvati jugoslavenskom krizom tokom osamdesetih godina.

2. Glavni procesi u unutarnjoj i vanjskoj politici Jugoslavije od 1945. do 1980. godine

2.1. Od DFJ do FNRJ

Druga (socijalistička) Jugoslavija nastala je nakon završetka Drugog svjetskog rata na temeljima neuspjele prethodnice Kraljevine Jugoslavije. Okolnosti nastanka države usko su povezane s događajima koji su se na njenom teritoriju odvijali tijekom rata, ali i s međunarodnom konstelacijom snaga. Kao glavna politička i vojna snaga na teritoriju Jugoslavije, tijekom rata profilirala se Komunistička partija Jugoslavije koja je bila glavni ideološki nositelj Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP). U NOP-u je sudjelovao veliki broj ljudi koji nije imao komunistička politička uvjerenja, ali KPJ se, sa svojim vodstvom, nametnula kao predvodnik antifašističkih snaga. NOP je bio jedina snaga na prostoru Jugoslavije koja se nedvosmisleno suprotstavila fašizmu i nacizmu i, kao takva, bila je priznata kao saveznik od strane SAD-a, SSSR-a i Velike Britanije na konferenciji u Teheranu 1943. godine. Zapadni saveznici imali su ogradu prema komunističkoj obojenosti NOP-a, ali nametnuli su, kroz sporazume Tito-Šubašić, ideju o privremenoj mješovitoj vladi i slobodnim izborima na kojima bi pravo nastupa uz KPJ imale i građanske stranke. Nakon kraja rata, KPJ je prihvatila formiranje mješovite privremene vlade u kojoj su sudjelovali i građanski političari. Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije formirana je 7. ožujka 1945. u Beogradu. No, stvarna vlast u zemlji bila je u rukama KPJ koja je imala sve poluge moći izvan kontrole privremene vlade.² U prvom redu ta moć se ogledala kroz kontrolu nad Narodno-oslobodilačkom vojskom i tajnom policijom OZNA-om (Odjeljenje za zaštitu naroda). KPJ je kroz obavještajnu službu i vojsku imala kontrolu na cijelom prostoru DFJ i onemogućavala je bilo kakvo političko djelovanje strankama i

² Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, Zagreb, 1998., 156.

pojedincima koji su izvan struktura partije. KPJ je onemogućavanje djelovanja građanskim strankama objašnjavala potrebom za uništavanjem kontrarevolucije.³ U takvim okolnostima daljnji politički, gospodarski i društveni razvoj Jugoslavije bio je u rukama KPJ i njenog vodstva na čelu s Josipom Brozom Titom. Zbog takvog stanja dr. Šubašić, koji je u privremenoj vladi vodio resor vanjskih poslova, već u kolovozu 1945. podnio je ostavku zbog neslaganja s političkim stanjem u zemlji i napustio je vladu. Izbori za Ustavotvornu skupštinu održali su se 11. studenog 1945. i na njima je nastupila samo lista Narodnog fronta (NF). Narodni front osnovala je KPJ sa ciljem omasovljavanja političkog života u zemlji i stvaranja privida višestranačja.⁴ U NF su pristupile sindikalne organizacije, omladinske organizacije, lijeva krila nekih građanskih stranaka kao što su HSS i Zemljoradnička stranka. Stvarnu kontrolu nad Narodnim frontom imala je KPJ. Građanske stranke nisu ni izašle na izbore zbog pritiska i progona od strane KPJ. Na takvim pseudo-izborima NF osvaja 88% glasova. Zapadni saveznici koji su inzistirali na slobodnim izborima za Ustavotvornu skupštinu bili su svjesni da su izbori bili farsa i da KPJ ima apsolutnu vlast u zemlji. Usprkos svijesti o instrumentaliziranim izborima SAD je priznala novu vladu.⁵ Nakon formiranja Ustavotvorne skupštine 29. studenoga 1945. osniva se Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

*

Nova Jugoslavija od svoje prethodnice naslijedila je dva krupna problema koja će je pratiti tijekom cijelog njenog postojanja, a i najizravnije će utjecati na njen nestanak. Prvi problem je bilo nacionalno pitanje. U prvoj Jugoslaviji taj problem se pokušavao riješiti nacionalnim unitarizmom odnosno, idejom o

³ Dušan BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, Zagreb, 1985., 99., 104-106.

⁴ Dušan BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, 1999., 215.-217., Sabrina P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, Zagreb, 2009., 222-223.

⁵ Tvrтко JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, Zagreb, 2003., 51-54.

jednom narodu i "tri plemena": srpskom, hrvatskom i slovenskom. Ostali narodi na prostoru prve Jugoslavije nisu priznati u tom statusu i promatrani su kao dio srpskog korpusa.⁶ Drugo važno naslijeđeno pitanje bilo je gospodarstvo. Gospodarska struktura prve Jugoslavije bila je izrazito nepovoljna, a zemlja je spadala među najnerazvijenije u Europi. Ratna djelovanja u zemlji još su više unazadila i uništila gospodarske potencijale zemlje. KPJ nakon uspostave apsolutne vlasti u Jugoslaviji pristupila je rješavanju ovih problema na temelju svojih ideoloških postavki. Ideološke postavke KPJ temeljile su se na marksizmu, utjecajima i iskustvima SSSR-a i iskustvima djelovanja partije u prvoj Jugoslaviji i ratu.

U rješavanju nacionalnih problema KPJ je na ideološkom planu pristupila dosta široko dok je u stvarnosti nacionalno pitanje samo dijelom riješeno. Odnos KPJ prema nacionalnom pitanju razvijao se tijekom vremena na temelju komunističke ideologije, a velikim djelom i pod utjecajem dugog rada u ilegali tijekom prve Jugoslavije. Veliki utjecaj na promatranje nacionalnog pitanja imao je srpski unitarizam u prvoj Jugoslaviji. Naime, nakon uspostave nove države i stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije 20. travnja 1919., novoosnovana stranka je priznavala jedan jugoslavenski narod i tri imena.⁷ SRPJ tražila je uređenje države kao republike s najširoom "... samoupravom oblasti, okruga i opština."⁸ Iz toga je vidljivo da u ovoj fazi svog razvoja partija nije još došla do ideja federalizma. Zbog svojih unitarističkih stavova i nedostatka oportunizma po pitanju nacionalnih problema partiju je kritizirala i Kominternu na čelu sa Zinovjevim. Njihov prigovor prvenstveno je bio usmjeren na nedostatak partijske aktivnosti oko nacionalnih pitanja što je veliki dio proletarijata gurnulo prema građanskim strankama pogotovo u Hrvatskoj i

⁶ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 67.

⁷ Gordana VLAJČIĆ, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1974., 69.

⁸ G. VLAJČIĆ, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 63.

Sloveniji.⁹ Unutar partije se oko problema nacionalnih odnosa u prvoj Jugoslaviji vodila velika rasprava te je došlo i do rascijepa na lijevu i desnu frakciju. Ljevica kojoj je središte bilo u Zagrebu zagovarala je ideju da se prizna postojanje više nacija u Jugoslaviji i da partija osudi srpski unitarizam. Desna frakcija sa središtem u Beogradu zagovarala je ideju o jednom narodu i centraliziranoj državi. Međunacionalne probleme odbijali su prihvatiti braneći se idejom o internacionalnosti proletarijata u komunističkoj borbi za promjene. Ljevica je na to odgovarala argumentom da odnos proletera prema nacionalnom ugnjetavanju ne može biti indiferentan.¹⁰ Partija je nakon godina unutarnjih nesuglasica tijekom 30-ih prihvatila ideju o postojanju više naroda u Jugoslaviji (Srba, Hrvata i Slovenaca).¹¹ Tijekom Drugog svjetskog rata taj se odnos prema narodima Jugoslavije dalje razvijao pa su Makedonci i Crnogoraci priznati kao narodi.

Nacionalne probleme KPJ je vješto koristila za mobilizaciju stanovništva u NOP. Nacionalno pitanje KPJ je promatrala kao bitan problem još u prvoj Jugoslaviji i poslije osvajanja vlasti iza rata, ponudila je svoje rješenje. Rješenje je bilo stvaranje federalno uređene zajednice u kojoj je svaki narod dobio svoju republiku uz iznimku BiH. BiH je stvorena u granicama Berlinskog kongresa iz 1878. i trebala je označiti kraj pretenzija srpskih i hrvatskih ekspanzionista na taj prostor. Osim federalizacije zemlje još jedan faktor decentralizacije bio je taj što je KPJ samu sebe federalizirala prije i tijekom rata. Sastojala se od nacionalnih, kasnije republičkih partija. Prije rata postojale su KP Hrvatske i KP Slovenije, za vrijeme rata nastaju KP Makedonije i KP Srbije, a iza rata 1948. nastaju KP Crne Gore i KP BiH.

U svojim ideološkim postavkama KPJ je pojednostavnila međunacionalne probleme i pokušala ih objasniti u svijetlu klasnih sukoba. Jedna od ideja bila je

⁹ G. VLAJČIĆ, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 83.

¹⁰ Ibidem, 19-20, 25-40.

¹¹ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, Zagreb, 2006., 338-339.

da je revolucija u Jugoslaviji riješila klasno i nacionalno pitanje kao nerazdvojivo jer je rat bio zapravo sukob proletarijata svih naroda s buržoazijom svih naroda koja je surađivala s okupatorom.¹² Nakon pobjede i suradnje u tom ratu proletarijat svih naroda stvorio je uvjete za razvoj bratstva i jedinstva koje je postalo krilatica NOP-a i socijalističke Jugoslavije. Federalizacijom zemlje i partije KPJ je smatrala da je nacionalno pitanje riješeno i da ono ne predstavlja problem za daljnji razvoj zemlje. U takvim okolnostima, problem međunacionalnih odnosa u drugoj Jugoslaviji dugo će biti tabu tema o kojoj se neće javno raspravljati. Ispod površine taj će problem određivati mnoge elemente društvenog, gospodarskog, a posebno kulturnog života socijalističke Jugoslavije.

Drugi veliki problem koji je socijalistička Jugoslavija naslijedila od svoje prethodnice bilo je nerazvijeno i ratom devastirano gospodarstvo. Što se tiče rješavanja gospodarskih problema KPJ je pribjegla sovjetskom privrednom modelu kojega je počela revno provoditi. Počelo se s brзом nacionalizacijom imovine u privatnom vlasništvu, kao glavni cilj postavljena je ubrzana industrijalizacija, a kao glavni pokretač svih gospodarskih procesa te planer i investitor pojavila se središnja državna vlast. Država je postala vlasnik nacionalizirane imovine. Što se tiče poljoprivrednih površina, ovisno o kvaliteti zemlje, vlasniku se ostavljalo od 25 do 35 ha, a ostatak je pripadao državi koja je uvelike povećala svoj zemljišni fond.

Polazišna točka za obnovu zemlje bila je vrlo loša. Jugoslavija je bila izrazito nerazvijena zemlja u europskim razmjerima, a i unutar nje su postojale goleme razlike u razvijenosti između "zapadnih krajeva" Slovenije, Hrvatske i Vojvodine te ostatka zemlje. Stanovništvo je većinom bilo ruralno i bavilo se poljoprivredom. Industrija je bila slabo razvijena prije rata, a u ratu je pretrpjela razaranja. Prema ideološkim postavkama KPJ i marksizma, industrijalizacija je

¹² D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 95.

bila temelj za razvoj socijalističkog društva jer su nositelji toga društva trebali biti proleter koji će vlast kontrolirati kroz diktaturu proletarijata. Prema popisu stanovništva 1948. FNRJ je imala nešto više od 15.500.000 stanovnika, a po podacima iz 1945. u zemlji je bilo samo 393.299 proletera.¹³ KPJ je imala zemlju i vlast, ali su joj nedostajali proleter. Plan je bio da država stvori proletere. Gospodarska politika KPJ iz tih se razloga koncentrirala na intenzivnu industrijalizaciju zemlje. Plan industrijalizacije pokrenut je 1947. kao Petogodišnji plan također po uzoru na sovjetski obrazac.¹⁴ Glavni oslonac Jugoslavije u prvom poratnom razdoblju bio je SSSR od kojega se očekivala logistička i materijalna pomoć u razvoju gospodarstva.¹⁵ Gospodarska politika u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata bila je vezana za vanjsku politiku jer je Jugoslavija imala mogućnost izbora s koje će strane prihvatiti pomoć. Na vanjskopolitičkom planu Jugoslavija je nedvosmisleno pristajala uz SSSR i njegovu politiku prema zapadnim zemljama.¹⁶ SAD-u i Velikoj Britaniji, kao zapadnim zemljama nositeljima antifašističke koalicije, Jugoslavija se u prvim poratnim godinama činila kao najagresivniji podražavatelj SSSR, što je i bilo točno. U odnosima Jugoslavije, odnosno njenog rukovodstva, prema SSSR bilo je vidljivo poštovanje i privrženost.¹⁷ Dobri odnosi sa SSSR-om očitovali su se prvenstveno kroz kopiranje modela gospodarsko-društvenog razvoja. Ustav FNRJ donesen je po uzoru na onaj SSSR-a. Mnogobrojni vojni, gospodarski i kulturni savjetnici iz Sovjetskog Saveza došli su pomoći u razvoju nove države primjenom svoga iskustva, dok je s druge strane Jugoslavija odbila *Marshallov*

¹³ Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, Beograd, 1988., 80.

¹⁴ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 112-117, 119, Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb, 2008., 428-437.

¹⁵ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 201, T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 103-104.

¹⁶ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 84-85.

¹⁷ Branko PETRANOVIĆ, *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije (1919.-1952.)*, Beograd, 1976., 68.

plan.¹⁸ Plan su razvile SAD, a cilj mu je bio ubrzati i pomoći razvoj gospodarstva europskih država koja su bila uništena u ratu. Odbijanjem *Marshallova plana* FNRJ je u potpunosti vezala svoj razvoj za SSSR. Osim odbijanja *Marshallova plana* Jugoslavija je vodila agresivnu vanjsku politiku prema Zapadu te je vršena snažna medijska propaganda protiv zapadnih saveznika.

Ipak, jugoslavensko vodstvo zadržalo je težnju za samostalnošću koja je stvorena u specifičnim okolnostima NOB-a.¹⁹ Ta samostalnost, koja se često isticala kao specifičnost jugoslavenskog puta u socijalizam, može se objasniti i djelom borbe za goli opstanak komunističke elite unutar okvira istočnog bloka kojim je dominirao staljinizam. Osim toga, postojala je ideja u KPJ, a koja će se kasnije jako naglašavati, da su sve zemlje socijalizma jednake i da su neovisne u odnosu na prvu zemlju socijalizma SSSR.²⁰ Jugoslavija je očekivala pomoć SSSR oko rješavanja graničnih problema s Italijom i Austrijom.²¹ Ta očekivanja nisu se ispunila budući da je SSSR vodio vanjsku politiku koja je bila podređena samo njegovim interesima. U svojim vanjskopolitičkim nastupima Jugoslavija je ponekad pretjerivala i podizala tenzije što nije odgovaralo Sovjetima koji su imali vlastite ciljeve u odnosu na Zapadne saveznike. Osim toga, tendencija jugoslavenskog vodstva prema samostalnom djelovanju u Albaniji i Grčkoj također je iritirala SSSR, odnosno Staljina.²² U konkretnim pitanjima oko problema Trsta i ustanka u Grčkoj, Sovjeti nisu podržavali agresivnu vanjsku politiku Jugoslavije.

¹⁸ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 108-109, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 180-181.

¹⁹ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 152.

²⁰ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 95-96.

²¹ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 66-68, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 97, S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 228-232.

²² T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 110-113.

*

FNRJ je bila nominalno uređena kao federacija, ali stvarno sva vlast ležala je u rukama saveznih organa.²³ Razlozi centralizacije vlasti u Jugoslaviji usprkos njenom ustavnom federalnom uređenju su višestruki. U prvom redu, tu je KPJ koja je usprkos svojoj republičkoj organiziranosti ustvari bila visoko centralizirana organizacija kojoj je na čelu skupina ljudi koja ju je predvodila tijekom rata. Ta skupina ljudi zadržala je svoju moć i utjecaj i mahom se našla u saveznim institucijama u Beogradu. Savezne institucije su preuzele sve funkcije države od vanjske i unutarnje politike do gospodarskog planiranja i investiranja. Republičke vlasti bili su samo administracija za izvršavanje odluka savezne razine.²⁴

Nova vlast u FNRJ nastavila se u prvim poslijeratnim godinama obračunavati sa svim preostalim snagama u zemlji za koje je pretpostavljala da bi mogli predstavljati oporbena mišljenja. Tako je uhićen te osuđen i smaknut Draža Mihailović, zapovjednik Kraljevske vojske u Jugoslaviji tijekom rata. U Hrvatskoj je nakon nestanka građanskih stranaka KPJ središte kontrarevolucije vidjela u Katoličkoj crkvi.²⁵ Jedan od ciljeva KPJ bilo je slabljenje utjecaja Katoličke crkve na stanovništvo. Proces koji je izazvao najviše zanimanja u javnosti, pogotovo inozemnoj, a usmjeren je na diskreditaciju Katoličke crkve u Hrvata, bilo je suđenje zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu.²⁶ U jesen 1946. Stepinac je u političkom procesu osuđen na 16 godina zatvora. Taj i slični procesi pokazivali su da smjer razvoja FNRJ, koji je odredila KPJ, dosljedno prati uzor SSSR-a.

Osim obračuna sa građanskim strankama, ratnim protivnicima i vjerskim dužnosnicima u KPJ je dolazilo i do unutrašnjih obračuna. Najpoznatiji takav

²³ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 1998. 187.

²⁴ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 131-133.

²⁵ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 100.

²⁶ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 152-154.

slučaj bio je proces protiv Andrije Hebranga. Hebrang je bio istaknuti član KPJ, predvodnik NOB-a u Hrvatskoj, a nakon rata obnašao je i visoke funkcije u tijelima FNRJ. Još 1944. postojali su glasovi istaknutih članova KPJ koji su zahtijevali Hebrangovu smjenu zbog navodnog nacionalizma, ali do toga tada nije došlo. Unutar KPJ i dalje su se vodile borbe oko Hebrangova statusa. Na koncu je Hebrang ipak smijenjen sa svih dužnosti 1948. te potom i ubijen iako je u javnosti obznanjeno da je počinio samoubojstvo. Optužen je za suradnju s ustašama tijekom rata. Bio je to klasičan primjer unutarpartijskih obračuna koji su se u tom razdoblju odvijali diljem istočne Europe. Glavna Hebrangova krivica je ta što se on dosljedno zalagao za federalno uređenje države i odbijao je centralizam i unitarizam kao model na kojem se treba temeljiti Jugoslavija.²⁷

Na planu razvoja dobrih odnosa sa SSSR, drugim socijalističkim zemljama i partijama, KPJ je postala suosnivač Kominforma 1947. godine. Sjedište nove organizacije bio je Beograd, a njen cilj bio je da naslijedi Kominternu i omogući koordinaciju komunističkih partija.²⁸ Staljin je s druge strane gledao na IB kao na sredstvo kontrole KPSS-a nad ostalim partijama u socijalističkim, ali i u demokratskim državama zapadne Europe.

²⁷ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 258-260., I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 454-455.

²⁸ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 109, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 195.

2.2. Od DFJ do SFRJ

Do zaošttravanja odnosa sa SSSR-om došlo je naglo iako su predznaci koji su ukazivali na lom već postojali.²⁹ Glavni prigovor SSSR prema FNRJ i KPJ bio je smjer razvoja komunističkog društva u Jugoslaviji. Ipak, Sovjetima je najviše smetala neovisna vanjska politika Jugoslavije koju nisu uspijevali kontrolirati. Primjeri neposluha Jugoslavije u vanjskopolitičkim pitanjima bili su brojni. Jugoslavija se, osim oko pitanja Trsta, sa zapadom konfrontirala i u Grčkoj gdje je pomagala Demokratsku armiju Grčke (DAG).³⁰ Staljin je već digao ruke od Grčke i prepustio je zapadnim saveznicima. U Grčkoj su prvo intervenirali Britanci, a zatim i SAD.³¹ Zbog toga SSSR nije podržavao pomoć Jugoslavije grčkim komunistima. Konačni povod za obračun s vrhom KPJ Staljin je dobio nakon bilateralnih kontakata Jugoslavije s Bugarskom u vezi formiranja Balkanske federacije. Nakon toga su šefovi jugoslavenske i bugarske partije pozvani na konzultacije u Moskvu. Dimitrov je osobno otišao dok je Josip Broz poslao izaslanstvo na čelu s Kardeljom. Sovjeti su podržali stvaranje federacije, ali su osudili samostalno djelovanje dviju partija bez konzultacija sa KPSS-om. Vodstvo KPJ u požurivanju SSSR-a prema Balkanskoj federaciji vidjelo je pokušaj nametanja kontrole nad FNRJ preko Bugarske. Zbog toga je usporilo tempo približavanja tom cilju.³² Nakon toga Staljin je napao KPJ rezolucijom IB-a u Bukureštu 28. lipnja 1948. godine. Rezolucija je osudila KPJ da je krenula "... putem odcjepljenja od jedinstvenog socijalističkog fronta protiv imperijalizma, putem izdaje stvari međunarodne solidarnosti radnog naroda i putem prelaska na pozicije nacionalizma."³³ Rezolucija je pozvala članstvo KPJ

²⁹ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 84-85, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 151-152., B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 203-225, S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 232-236.

³⁰ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 178.

³¹ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 291.

³² D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 293-296.

³³ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 442-451, D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 297.

da smjeni svoje partijsko vodstvo. KPJ je odbacila optužbe, ali je zadržala prijateljski ton prema SSSR-u. Politika koju je Staljin u ovom pitanju vodio prema Jugoslaviji bila je svojstvena i za ostale komunističke zemlje i partije. Prema njegovim idejama sve komunističke zemlje i pokreti morali su biti povezani sa SSSR-om te koristiti njegov model razvoja, a u nastupu prema drugim državama trebale su se držati naputaka koji su dolazili iz Moskve.³⁴ Nakon sukoba u IB-u, FNRJ kao država zahladila je odnose sa SSSR-om i ostalim zemljama Narodne demokracije, dok je KPJ prekinula odnose sa svim komunističkim partijama.

Preko noći FNRJ se našla potpuno međunarodno izolirana kako od Istoka tako i od Zapada. Sa svim susjednim zemljama FNRJ se našla u sukobu. Mađarska, Rumunjska, Bugarska, Albanija osudile su je preko IB-a, a grčka komunistička partija, koju je Jugoslavija podržavala u revolucionarnoj borbi, također je pristala uz rezoluciju.³⁵ S druge strane, sa zapadnim susjedima Italijom i Austrijom postojalo je neriješeno granično pitanje koje je odnose opterećivalo od ranije. U takvim vanjskopolitičkim okolnostima u KPJ dolazi do temeljite revizije prvenstveno vanjskopolitičke orijentacije, a nakon toga i do preispitivanja gospodarsko-društvenog modela razvoja zemlje. To preispitivanje stvorit će ideju o samostalnom putu u socijalizam. SAD ubrzo uviđa da je lom u Istočnom bloku stvaran i da je to prilika da kroz pomoć Jugoslaviji pokažu ostalim komunističkim zemljama da je razvoj socijalizma moguć i bez SSSR-a.³⁶ Jugoslaviji je pomoć, gospodarska ali i vojna, zbog straha od intervencije Istočnog bloka, bila prijeko potrebna. No, neposredno nakon sukoba, KPJ još nije željela uspostaviti prisniju suradnju sa SAD-om. Razloga za distancu bilo je

³⁴ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 151, Odd Arne WESTAD, *Globalni Hladni rat*, Zagreb, 2009., 69-85.

³⁵ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 252.

³⁶ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 244-247, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 239-245, Lorraine M. LEES, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*, University Park, 1997.

nekoliko. U prvom redu, veliki dio partijskog rukovodstva vjerovao je da je sukob sa SSSR-om privremen i da će se stanje ubrzo normalizirati, s druge strane nisu željeli otvorenom suradnjom dati daljnje povode za napade IB-a na KPJ. Osim toga postojao je i strah od vojne intervencije SSSR i ostalih zemalja Narodne demokracije u FNRJ.³⁷ Dokaz o nadama u brzo pomirenje sa SSSR-om i Istočnim blokom bio je i početak kolektivizacije na selu. Kolektivizacija sela započela je u siječnju 1949. i trebala je zemlju još više približiti sovjetskom modelu gospodarstva, ali i na ideološkoj razini pokazati odlučnost KPJ u stvaranju komunističkog društva.³⁸ Od projekta kolektivizacije sela ubrzo se odustalo nakon što je doživio potpuni neuspjeh.

*

Približavanje Jugoslavije zapadnim zemljama teklo je postupno. Polako je dolazilo rješavanje otvorenih pitanja koja su opterećivala međusobne odnose. Nakon sukoba s Grčkom partijom oko IB-a samo po sebi se riješilo pitanje pomaganja grčkim pobunjenicima. Nakon toga se pristupilo rješavanju pitanja razgraničenja s Italijom koje je bilo najvažnije i svakako javno najeksponiranije pitanje vanjske politike Jugoslavije prema Zapadu. Uz neke napetosti u procesu dogovora, pitanje Trsta i granice FNRJ i Italije riješit će se 1954., a potvrditi konačno Osimskim ugovorom 1975. godine. Nakon prekida odnosa s državama Istočnog bloka FNRJ se kandidirala i bila izabrana za nestalnu članicu Vijeća sigurnosti OUN-a. Njen izbor podržale su zapadne zemlje.³⁹ Nakon ulaska Jugoslavije u Vijeće sigurnosti dolazi do radikalizacije međunarodnih odnosa zbog Korejskog pitanja. Jugoslavija se u Korejskom pitanju postavlja prvenstveno u kontekstu svog vanjskopolitičkog položaja u odnosu na blokovsku podjelu i zaoštavanje situacije između SAD-a i SSSR-a. Kao rezultat

³⁷ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 259-261.

³⁸ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 130-131, 153, Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 193-198.

³⁹ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 288.

privrženosti SSSR u poratnim godinama, Jugoslavija je u svom dotadašnjem djelovanju u OUN-a podržavala prijedloge SSSR-a za rješenje Korejskog pitanja. Jugoslavija je također osporavala pravo OUN-a da se miješa u problem unutrašnjeg uređenja Koreje. U ovom prvom razdoblju Jugoslavija se svojom podrškom SSSR-u našla u manjinskom taboru u OUN. Naime, većina zemalja "narodne demokracije" još nije pristupila OUN, Kinu je u OUN-u predstavljao Kuomintang, dekolonizacija u Africi i jugoistočnoj Aziji nije još započela, a većinu u općoj skupštini OUN-a činile su južnoameričke i europske zemlje pod utjecajem SAD-a. U prvoj fazi svoga djelovanja u OUN-u Jugoslavija je zajedno s još šest zemalja priznala Narodnu Republiku Koreju dok je Republiku Koreju priznalo četrdeset zemalja.⁴⁰ Kako su se od 1948. zaoštravali odnosi FNRJ-a sa SSSR-om, tako dolazi do promjene u interpretaciji vanjskopolitičkih stavova Jugoslavije. Promjena jugoslavenskog vanjskopolitičkog stava bila je prvenstveno u tome da se uz kritiziranje zapadnog, odnosno američkog utjecaja u Koreji sve više počinje kritizirati utjecaj SSSR-a. Kako se razvijao sukob oko Informbiroa, tako je jugoslavenska kritika sovjetske politike prema Koreji bila izraženija i konkretnija. Jugoslavija je u ovom prijelaznom razdoblju čvrsto inzistirala na nemiješanju u unutarnje pitanje Koreje. Takvim svojim stavom Jugoslavija je branila i svoju političku poziciju budući da je postojala opasnost od sovjetske vojne intervencije u Jugoslaviji. Osim sovjetske vojne intervencije, jugoslavensko vodstvo bojalo se i reakcije OUN-a ako dođe do krize u zemlji pa su zbog toga inzistirali da bi korejski narod trebao sam donijeti odluku o svojoj sudbini. FNRJ u siječnju 1950. ulazi u Vijeće sigurnosti OUN-a. Ulazak Jugoslavije u Vijeće sigurnosti dogodio se u vrlo složenoj međunarodnoj situaciji u kojoj je i sama Jugoslavija igrala ključnu ulogu. Naime, upravo u to vrijeme SSSR se demonstrativno povukao iz Vijeća sigurnosti zbog protesta što

⁴⁰ Jadranka JOVANOVIĆ, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945.-1953.)*, Beograd, 1985., 125.

Kinu u istom tijelu predstavlja nacionalistička vlada s Tajvana.⁴¹ Jugoslavija je ostala jedina zemlja socijalističkog uređenja u Vijeću sigurnosti i svaki njen stav je bio pod povećalom istočnog bloka s kojim je bila u konfrontaciji zbog sukoba oko IB-a. Svojim izjavama Jugoslavija nije smjela pružiti priliku SSSR-u da je prikaže kao slugu SAD-a, a isto tako trebala je voditi umjerenu politiku prema Zapadu kako bi u prvom redu zadobila njihovu gospodarsku pomoć, pa i vojnu ako bi došlo do sovjetske intervencije. U međunarodnoj diplomaciji, a među jugoslavenskim vodstvom nešto manje, postojalo je mišljenje da je SSSR tada izabrao intervenciju u Koreji preko NR Koreje, umjesto u Jugoslaviji.⁴² Generalno obrazloženje takvog mišljenja bilo je da su Sovjeti mislili kako će odgovor SAD-a u Koreji biti blaži. Upravo zbog ovakvog mišljenja SAD su bile nezadovoljne što Jugoslavija nije poduprla njihovu rezoluciju, iako i njoj prijeti sovjetska vojna intervencija.⁴³ Jugoslavija je u Vijeću sigurnosti iznijela tvrdnju kako je: "... rat u Koreji direktna posledica opšte napetosti u posleratnom svetu, napetosti koja je poslednjih godina dobila takove oblike da je postala poznata kao *hladni rat* ..." ⁴⁴ Ovakvim stavovima Jugoslavija je pokušavala zadržati svoju distancu od Zapada, a u isto vrijeme je upućivala kritiku SSSR-u i pokazivala je svojim primjerom da je moguć samostalan put u socijalizam. Edvard Kardelj je u više navrata u javnosti iznosio jugoslavensko mišljenje kako je strana intervencija nedopustiva i rezultat međunarodnih blokovskih podjela.⁴⁵ Vidjevši brzi napredak sjevernokorejskih snaga opremljenih sovjetskim tenkovima rasla je zabrinutost SAD-a da ne bi došlo do slične intervencije u Europi. U analizama sovjetskog prodora na zapad, Jugoslavija je bila prva i najizglednija meta.⁴⁶

⁴¹ J. JOVANOVIĆ, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945.-1953.)*, 127.

⁴² T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 291, 335-336.

⁴³ Darko BEKIĆ, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Zagreb, 1988., 160-162.

⁴⁴ J. JOVANOVIĆ, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945.-1953.)*, 128.

⁴⁵ Ibidem, 130.

⁴⁶ D. BEKIĆ, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, 169-171.

Jugoslavija se u svom djelovanju u OUN-u ponašala dosljedno svojim stajalištima o pravu naroda na suvereno odlučivanje i nemiješanju u unutarnja pitanja pojedinih zemalja. Dokaz za to bio je i odnos prema NR Kini u kojoj su na vlast 1949. nakon građanskog rata došli komunisti. Jugoslavija je zastupala stajalište da predstavnici NR Kine moraju predstavljati zemlju u OUN-u, a ne predstavnici Kuomintanga. Kineska partija usprkos tome pristala je uz rezoluciju IB-a i nije bila prijateljski nastrojena prema Jugoslaviji.⁴⁷ Nakon pogoršanja odnosa između NR Kine i SSSR-a krajem pedesetih nije došlo do poboljšanja odnosa sa FNRJ, zbog ideoloških stavova KP Kine i njenih unutarnjih problema. Nakon raskida s SSSR-om, koji je bio glavna podrška i uzor u razvoju Jugoslavije, vanjska politika morala je pokazati samostalnost i odlučnost. Jugoslavija je uspješno počela voditi samostalnu vanjsku politiku koristeći svoj položaj disidenta kako bi dobila podršku Zapada, ali istovremeno balansirajući da ne odluta od socijalizma kojega je postavila kao temelj svog unutarnjeg društveno-gospodarskog uređenja. Teze o vanjskom nemiješanju u unutarnje probleme neke zemlje i o suverenom pravu naroda na izbor društveno-gospodarskog sustava ideje su koje je FNRJ glasnije oblikovala upravo u Korejskom pitanju. Te ideje postat će temelji jugoslavenske vanjske politike do njenog kraja. U ovom razdoblju djelovanja u OUN-u Jugoslavija se susreće sa zemljama trećeg svijeta s kojima je dijelila neke ideje o međunarodnim odnosima i tu je krojen razvoj kasnijih veza i stvaranje Pokreta nesvrstanih.

*

Promjene na vanjskopolitičkom planu odrazile su se i na stanje u zemlji. Šok nakon sukoba sa SSSR-om i ostalim komunističkim zemljama i partijama bio je velik. Vodstvo KPJ iznosi sve otvorenije kritike staljinizma i brani svoj položaj, ali koristi iste staljinističke metode u borbi s vlastitim partijskim kadrom za koji se posumnjalo da podržava rezoluciju IB-a. Simbol tih progona

⁴⁷ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 289.

postao je Goli otok na kojemu su bili zatočeni politički zatvorenici.⁴⁸ U progonima političkih neistomišljenika u KPJ glavnu ulogu odigrao je Aleksandar Ranković na čelu ministarstva unutarnjih poslova. Raskid veza sa SSSR-om označio je i prekretnicu u modelu društveno-gospodarskog razvoja koji je provodila FNRJ. Napušteno je dotadašnje kopiranje strogo centraliziranog sovjetskog modela razvoja državnog socijalizma i polako se počinje s traženjem alternative. Pravac koji je dobio podršku partijskog vodstva, a osobito dvojca Broz-Kardelj krenuo je u smjeru decentralizacije države. Taj proces koji je započet početkom pedesetih trajat će sve do svoje finalizacije u ustavu iz 1974. godine. U decentralizaciji države vodstvo KPJ i FNRJ prvenstveno je vidjelo decentralizaciju gospodarskih procesa dok je apsolutna moć partije i dalje bila neupitna. Drugi element promjene koji se počinje provoditi jest ideja o prijenosu vlasništva nad imovinom i sredstvima na rad s države na radnike. Taj novi smjer socijalističkog razvoja nazvan je radničko samoupravljanje i on će doživljavati mnoge promjene i preinaka do kraja sedamdesetih. Decentralizacija je započela 1950.-1951. kada se jedan dio *viška rada* (dobit), koji je do tada odlazio u saveznu blagajnu, preraspodjeljuje republikama i lokalnoj razini.⁴⁹ Na taj način niže razine vlasti dobivaju sredstva za investiranje kojima mogu financirati vlastite projekte neovisno o saveznim vlastima. U isto vrijeme počinje se i s transformacijom prema samoupravnom socijalizmu. Taj proces započet je u lipnju 1950. kada je donesen *Zakon o radničkom samoupravljanju*.⁵⁰ Rezultati promjena u prvim godinama nisu se pokazali izrazito dobrima. Rast gospodarstva u razdoblju 1948.-1953. bio je samo 1,7%.⁵¹ Razlog za takvo stanje ja prvenstveno težak vanjskopolitički

⁴⁸ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 232, I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 452-455, Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 269-278, H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 221.

⁴⁹ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 176.

⁵⁰ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 322.

⁵¹ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 215.

položaj Jugoslavije i mala inozemna pomoć koja se u kasnijem razdoblju povećala. Od pokrenute kolektivizacije se odustaje zbog otpora seljaka tom procesu, ali i zbog zatopljivanja odnosa sa SAD-om. Promjene se nastavljaju dokidanjem državnog planiranja i stvaranjem "tržišta" koje se trebalo samo regulirati, država ipak zadržava pravo određivanja politike plaća.⁵² Sve te promjene ukazivale su na stanovitu liberalizaciju društva u odnosu na ostale zemlje istočnoga bloka. KPJ je u svojim ideološkim raspravama pokušavala osmisliti svoje mjesto u samoupravnom društvu. Po tim raspravama uloga partije trebala je biti prvenstveno ideološko-teoretska, a ne upravljačka.⁵³ Nakon razlaza sa SSSR-om partijski ideolozi, u prvom redu Đilas i Kardelj, tvrdili su da je za razvoj pravog samoupravljanja potrebno *odumiranje države* i centralizirane birokracije. Birokracija se ideološkom programu KPJ uočava kao novi društveni problem i oponent proletarijatu nakon nestanka buržoazije.⁵⁴ Prema viđenju KPJ birokracija je bila novi društveni sloj, a svoj nastanak duguje razvoju državnog centralizma. Birokracija je tako postala nova prepreka razvoju diktature proletarijata. Ipak, usprkos svim idejama o prepuštanju vlasti radničkoj klasi, ostaje evidentno da sve promjene u društvu dolaze od gore odnosno od partijskih vođa prvenstveno Kardelja i Đilasa, a Broz je bio taj koji je davao konačnu podršku njihovim idejama. Na VI. kongresu KPJ u Zagrebu 1952. donesena je odluka o preimenovanju Komunističke partije Jugoslavije u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Ova odluka trebala je pokazati konačni zaokret partije u upravljanju društvenim razvojem.⁵⁵ Ipak, kontrolu nad liberalizacijom društva zadržao je vrh SKJ i oni su određivali granice dopuštenoga.

⁵² D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 223.

⁵³ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 284-297, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 222.

⁵⁴ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 240.

⁵⁵ "Savez komunista Jugoslavije", u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 9., Zagreb, 2007., 314.

Primjer koji je potvrdio takvo stanje bio je slučaj Milovana Đilasa.⁵⁶ Đilas je bio u partijskoj hijerarhiji četvrti član po utjecaju, nakon Josipa Broza, Rankovića i Kardelja. Bio je sudionik NOP-a i obnašao je mnoge visoke partijske i državne funkcije u FNRJ. U svojim teoretskim razmišljanjima koja je javno objavljivao otišao je, prema mjerilima vodstva SKJ, predaleko. On je u seriji članaka koji su izašli u *Borbi* osudio birokratizaciju društva i zahtijevao jaču demokratizaciju. SKJ je pokrenuo njegovu smjenu sa svih funkcija zbog optužbi za rušenja sustava. Kasnije je osuđivan i na zatvorske kazne te se odselio u inozemstvo. Ovaj slučaj pokazao je da je stvorena razlika u odnosu prema političkim disidentima u Jugoslaviji i zemljama istočnog bloka gdje su se u političkim obračunima kao jedno od sredstava koristile i likvidacije protivnika.⁵⁷ Isto tako, uočljiva je razlika između Đilasova slučaja i slučaja Hebranga i informbiroovaca. Iz ovog primjera vidljivo je da je SKJ upravljao svim segmentima političkog i društvenog života FNRJ bez obzira na njegovu deklarativnu želju da se inicijativa prenese na radni narod kroz samoupravljanje.

*

Na vanjskopolitičkom planu FNRJ je bila aktivna u zaštiti svoje pozicije i razvoju odnosa sa što više zemalja u svijetu. Zanimljiv vanjskopolitički iskorak Jugoslavije bilo je stvaranje vojnog saveza s Turskom i Grčkom. Sporazum o prijateljstvu i suradnji FNRJ, Turske i Grčke bio je možda i najočitiji pokazatelj SSSR-u kakav je status FNRJ uživala od strane zapadnog bloka. Bez podrške SAD-a do sporazuma ne bi došlo. Taj sporazum bio je dio strategije SAD-a da se s nekoliko vojnih saveza fizički okruži prostor SSSR-a i zemalja Istočnog bloka. Ostali savezi koji su osnovani s tim ciljem bili su: CENTO na Srednjem

⁵⁶ Milovan ĐILAS, "Anatomija jednog morala", u: *Nova Misao*, br. 1, 1954., 3-20, Milovan ĐILAS, *Nova klasa: kritika savremenog komunizma*, Zagreb, 2010.

⁵⁷ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 364-367, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 338.

Istoku, SEATO u jugoistočnoj Aziji i ANZUS na Tihom oceanu.⁵⁸ Sporazum je potpisan 28. veljače 1953. u Ankari i bio je prvenstveno obrambenog karaktera bez obveza prema trećim saveznicima. Ugovor je obvezivao zemlje na reakciju ako je bilo koja od njih napadnuta a u slučaju njihovih samostalnih napada na treće zemlje, ugovor se nije aktivirao. Odluka Jugoslavije da sklopi takav sporazum sa zemljama članicama NATO pakta dokaz je da su sve ideje o povratku u Istočni blok odavno nestale.⁵⁹ Ipak, svoje mjesto na međunarodnoj pozornici FNRJ nije željela tražiti u okvirima zapadnog bloka već intenzivno kreće komunikacija sa zemljama trećeg svijeta, prvenstveno s Indijom i Egiptom. S tim zemljama Jugoslavija je pronašla zajednički jezik prvenstveno u odnosu prema blokovskoj podjeli. Njihove međusobne razlike u društvenim uređenjima nisu bile prepreka njihovoj suradnji jer su propagirali ideju o nemiješanju u unutarnja pitanja i ideju o suverenom pravu izbora naroda u kojem društveno-gospodarskom sustavu želi živjeti.

*

Nakon Staljinove smrti u ožujku 1953. dolazi do promjena u stavovima KPSS-a prema SKJ i FNRJ. Promjene su bile spore i postupne, ali sve vidljivije kako se unutarpartijska borba za Staljinova nasljednika na čelu SSSR-a zaoštravala. Na koncu je kao pobjednik unutar partijskih sukoba izašao Nikita Hruščov. Hruščov se u novim političkim okolnostima odlučuje za normalizaciju odnosa s FNRJ. Bilo je jasno da izolacija koju je Istočni blok na čelu sa SSSR-om nametnuo Jugoslaviji nije dala rezultate i da se trebaju tražiti novi oblici suradnje. Hruščov je u pismima Brozu tijekom 1953. i 1954. tražio uspostavu partijskih odnosa. Broz je takvu ideju odbio tražeći prvo normalizaciju međudržavnih odnosa na principima suverenosti, a nakon toga bi se otvorio

⁵⁸ John W. YOUNG, John KENT, *International Relations since 1945*, New York, 2004., 76-77.

⁵⁹ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 347-350, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 253-254.

prostor za partijsku suradnju.⁶⁰ Na koncu je Jugoslavija dobila što je željela. Hruščov je prihvatio stav FNRJ da je prvo potrebno uspostaviti međudržavne odnose. Normalizacija je uslijedila nakon Hruščovljeva posjeta Jugoslaviji u proljeće 1955.⁶¹ kada je potpisana Beogradska deklaracija. Deklaracija je istaknula prava poštovanja suverenosti, nezavisnosti i ravnopravnosti u međudržavnim odnosima. Važan dio za Jugoslaviju bio je taj što su Sovjeti pristali prihvatiti načela nemiješanja u unutarnje prilike bez obzira na razlike u društvenim uređenjima. Deklaracija je potvrdila ideje SKJ o nezavisnosti i ravnopravnosti socijalističkih zemalja koje imaju pravo izbora vlastitog puta u socijalizam.⁶² Nakon Hruščovljeva posjeta u Beogradu koji je na vanjskopolitičkom planu bio velika pobjeda jugoslavenske politike nastavilo se s normalizacijom međupartijskih odnosa koji su regulirani Moskovskom deklaracijom koja je potpisana 1956. godine. Na XX. kongresu KPSS-a u veljači 1956., Hruščov je održao tajni referat u kojem je osudio mnoge Staljinove poteze tijekom njegove duge vladavine. Između ostalog osudio je i odnos Staljina prema Jugoslaviji. Tim potezima Hruščov je raskinuo s nasljeđem staljinizma u mnogim segmentima, a u odnosima s Jugoslavijom pokazao je svijest da povratak na staro i podređivanje Jugoslavije nije moguće.

Iako je na Zapadu bilo straha da će FNRJ nakon normalizacije odnosa sa SSSR-om kliznuti u Istočni blok,⁶³ to se uskoro pokazalo neosnovanim na primjeru mađarske krize. Usprkos deklarativnom otklonu od staljinizma i priznavanju državne ravnopravnosti i suverenosti u slučaju Jugoslavije, SSSR je nastavio voditi politiku kontrole nad ostalim zemljama Istočnoga bloka.

⁶⁰ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 382.

⁶¹ U izjavi na Zemunskom aerodromu po dolasku u FNRJ Hruščov je vrlo pojednostavljeno pokušao prikazati razloge raskida 1948. godine: "Mi smo temeljito proučili materijale na kojima su se zasnivale teške optužbe i uvrede koje su u ono vreme bile uperene protiv rukovodilaca Jugoslavije. Činjenice govore da su ove materijale isfabrikovali neprijatelji naroda, prezreni agenti imperijalizma koji su se na prevaru uvukli u redove naše partije." B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 259.

⁶² "Beogradska deklaracija", u: *Opća enciklopedija*, sv. 1., Zagreb, 1977., 494, T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 497-499, B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 230.

⁶³ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 381.

Najočitiji primjer toga bili su događaji u Mađarskoj 1956. godine.⁶⁴ Nemiri u Mađarskoj bili su potaknuti idejom o većoj demokratizaciji društva i smanjenju utjecaja SSSR-a. Na čelu pokreta našao se tadašnji mađarski premijer Imre Nagy. Snage Varšavskog pakta ulaze u zemlju i guše pobunu te uhićuju Nagya koji se utočište privremeno pronašao u veleposlanstvu FNRJ. Jugoslavija je osudila vojnu intervenciju, ali nije podržala ni prosvjednike koji su krenuli prema odbacivanju socijalizma. KPSS je osudila ponašanje Jugoslavije u pitanju Mađarske kao oportunističko.⁶⁵ Od tada su se odnosi FNRJ i SSSR kretali uzlazno-silaznom putanjom ovisno o međunarodnoj situaciji.

U isto vrijeme, za trajanja pobune u Mađarskoj, došlo je do još jedne međunarodne krize. Bila je to Sueska kriza, odnosno napad Izraela, Velike Britanije i Francuske na Egipat povodom nacionalizacije Sueskog kanala. Jugoslavija je osudila agresivnu politiku zapadnih zemalja i Izraela i podržala Egipat. Ponašanjem za vrijeme Mađarske i Sueske krize Jugoslavija je pokazala da i dalje vodi samostalnu vanjsku politiku s odklonom od oba bloka.⁶⁶ Podrška zemljama trećeg svijeta u sukobima s vanjskim utjecajima i oslobodilačkim pokretima u borbi s kolonijalnim silama u razdoblju do sredine pedesetih postali su glavno obilježje vanjskopolitičke orijentacije FNRJ. Jedan od najvidljivijih primjera te politike bila je pomoć *Frontu nacionalnog oslobođenja*. FNL je bio pokret koji se borio za oslobođenje Alžira od francuske kolonijalne vlasti.⁶⁷ Zbog takvih aktivnosti Jugoslavija je često imala zategnute odnose s Francuskom i Velikom Britanijom koje su prolazile kroz proces raspadanja kolonijalnih carstava.

⁶⁴ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 362.

⁶⁵ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 274.

⁶⁶ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 379.

⁶⁷ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 369-370.

*

U kontekstu suradnje sa zemljama trećeg svijeta došlo je do sastanka Broza te indijskog premjera Nehrua i egipatskog predsjednika Namera na Brijunima u lipnju 1956. godine.⁶⁸ Taj sastanak potvrdio je neka zajednička gledišta na međunarodne odnose i bio je još jedan korak u smjeru osnivanja Pokreta nesvrstanih zemalja.⁶⁹ Inicijativa za osnivanje organizacije siromašnih zemalja Azije i Afrike manifestirala se na susretu u Bandungu u Indoneziji 1955. godine. Na tom skupu su azijske i afričke zemlje izrazile svoj negativan stav prema blokovskoj podjeli i politici supersila. Osnivanje organizacije Pokreta nesvrstanih održalo se na prvoj konferenciji 1.-6. rujna 1961. u Beogradu. U osnivanju pokreta sudjelovalo je 25 zemalja.⁷⁰ Zemlje osnivačice Pokreta nesvrstanih bile su vrlo različite po svom unutrašnjem uređenju te su morale pronaći zajedničke točke interesa u međunarodnim odnosima. Načela oko kojih su se složile i na kojima je počivala organizacija, jamčila su poštivanje svačijih posebnosti. Načela pokreta bila su: uzajamno poštovanje teritorijalnog integriteta i suvereniteta, uzajamno nenapadanje, uzajamno nemiješanje u unutrašnje poslove, jednakost i uzajamna korist te miroljubiva koegzistencija. Iz općenite formulacije osnovnih načela vidljivo je da Pokret nije mogao imati jasniju političku orijentaciju i zajedničke ciljeve. Takva različitost polaznih točaka smanjivala je efikasnost pokreta i stvarnu moć djelovanja. Usprkos tome, Pokret je u sljedećim godinama nastavio s rastom i polako je prerastao u važan politički čimbenik na globalnoj sceni. Organizacija osnivačke skupštine Pokreta nesvrstanih u Beogradu bila je očiti pokazatelj ugleda Jugoslavije u svijetu. Jugoslavija se u Pokretu nesvrstanih pozicionirala kao jedina punopravna članica iz Europe. Taj status omogućavao joj je veliki utjecaj na afričke i azijske zemlje koje su zazirale od starih kolonijalnih velesila zapadne Europe. Svoj

⁶⁸ T. JAKOVINA, *Američki komunistički saveznik*, 514.

⁶⁹ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 371.

⁷⁰ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 220.

utjecaj Jugoslavija je pokušala iskoristiti za razvoj gospodarskih veza, što je donekle i uspjela u narednim desetljećima. Najveći utjecaj Jugoslavija je imala u političkoj sferi zbog ugleda i povjerenja koje je uživala među svim članicama pokreta bez obzira na njihove međusobne odnose.

Stvaranje Pokreta nesvrstanih našlo se i u fokusu interesa velikih sila. SAD i SSSR su imali razvijene bilateralne odnose sa FNRJ, ali su je promatrali i kao jednu od istaknutih članica Pokreta nesvrstanih. Stav SSSR-a prema procesima koji su vodili stvaranju Pokreta bio je negativan jer su u tome vidjeli smanjenje vlastitih mogućnosti djelovanja u trećem svijetu. Nakon sastanka "velike trojice" na Brijunima 1956. SSSR-u se nije sviđala: "... ideja o cijelom nizu Tita koji vladaju trećim svijetom ..." ⁷¹ SSSR je, dakle, kroz razvoj Pokreta nesvrstanih zemalja vidio smanjenje svog utjecaja na treći svijet. Zbog toga je postojala tendencija sovjetske politike da se ideologija pokreta nagne u lijevo i time otvori mogućnost veće suradnje i utjecaja na nesvrstane zemlje. Zemlje trećeg svijeta bile su u očima SSSR-a idealno mjesto za izvoz komunističke ideologije budući da je tamo postojalo, vrlo svježe, negativno iskustvo sa zapadnim kolonijalnim silama. S druge strane, SAD je podržavao ideju dekolonizacije, ali oštro se borio protiv širenja komunističke ideologije u bilo kojem obliku. Stoga je Pokret u očima SAD-a bio ideološki bliži istočnom bloku. ⁷² Zbog toga je SAD imao određene rezerve prema Pokretu nesvrstanih. Jugoslavija se u Pokretu nesvrstanih nametnula kao jedan od predvodnika uz Egipat, Indiju, Indoneziju, ali je za razliku od njih do kraja Hladnog rata zadržala vodeću poziciju. Jugoslavija je dosta aktivno sudjelovala u profiliranju zajedničkih stavova Pokreta i bila jedan od najvažnijih inicijatora razvoja. Pokret nesvrstanih zemalja zbog velikog broja članica imao je jak glas u UN-u,

⁷¹ O. A. WESTAD, *Globalni Hladni rat*, 123.

⁷² Ibidem.

osobito na Općoj skupštini, zato je bilo u interesu oba bloka da imaju stabilne odnose s Pokretom.

2.3. SFRJ do smrti Josipa Broza Tita

Jugoslavija je tijekom pedesetih i šezdesetih godina prošla kroz razdoblje velikog gospodarskog razvoja. U periodu od dvadesetak godina došlo je do industrijalizacije zemlje⁷³, razvoja urbanih središta, deruralizacije, povećanja stupnja obrazovanosti stanovništva, itd. Gospodarski rast Jugoslavije u tom razdoblju bio je među najvećima u svijetu.⁷⁴ Takav razvoj Jugoslavija je zahvaljivala svom specifičnom međunarodnom položaju. Kao rezultat tih specifičnih okolnosti u kojima se Jugoslavija nalazila došlo je do razvoja posebnog društvenog sustava. Samoupravni socijalizam pokušao je težište upravljanja gospodarstvom prebaciti s federalne i republičke vlasti na same poslovne subjekte kojima bi upravljali radnici. Taj proces započeo je donošenjem *Zakona o radničkom samoupravljanju*. Razvojem samoupravljanja dolazi do pojave gospodarskih problema prvenstveno zbog razvoja tržišnih odnosa i politike cijena. Cijene svih proizvoda, osobito energenata i sirovina, određivala je savezna vlast do 1965. godine. Politika određivanja cijena bila je takva da se pogodovalo bazičnoj industriji kroz niže cijene energenata i sirovina. Razlike u cijeni na vanjskom i domaćem tržištu pokrivala je država. Kako se država odrekla kontrole cijena, pojedini segmenti industrije našli su se u velikim problemima.⁷⁵ Ukidanje doprinosa na izvanredni prihod još je jedan mehanizam kapitalističke ekonomije koji je SFRJ primijenila kako bi se popravili nedostaci

⁷³ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 269-289, John R. LAMPE, Russell O. PRICKETT, Ljubisa S. ADAMOVIC, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, 1990., 73-104, David A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, London, New York, 1990., 42-61.

⁷⁴ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 292.

⁷⁵ Ibidem, 306.

samoupravljanja. Tim potezom se pokušala potaknuti produktivnost i omogućiti poduzećima da većom produktivnošću ostvare veću akumulaciju kapitala, a time i poboljšaju svoj materijalni položaj. Kako bi se izbjegle političke investicije koje su u velikom broju slučajeva bile neisplative i tržišno neodržive, država je počela s prijenosom investicijskih sredstava na banke.⁷⁶ Ideja tih promjena bila je da banke koje su se našle na tržištu i posluju sa ciljem dobiti postanu odgovorni investitor koji će prvenstveno gledati isplativost projekata, a ne njihovu političku pozadinu. U prijenosu sredstava na banke pojavio se još jedan gospodarski problem s nacionalnim konotacijama. Naime, savezna investicijska sredstva prenesena su u savezne banke sa sjedištem u Beogradu.⁷⁷ Te banke koje su raspolagale zajedničkim sredstvima, u očima ostalih republika služile su prvenstveno razvoju gospodarstva SR Srbije.

Decentralizacijom gospodarstva i liberalizacijom društva, koje su polagano i paralelno tekle, krajem pedesetih i početkom šezdesetih otvara se širi prostor javne rasprave.⁷⁸ Problemi odnosa u SFRJ polako izlaze u javnost i u društvu se sve više mogu čuti kritike. Kritike su se prvenstveno kretale u "dopuštenim" sferama kulture i gospodarstva. Unutarnji međunacionalni problemi koji su naslijeđeni od prve Jugoslavije, a u drugoj su bili tabu tema, polako dolaze na vidjelo u gospodarstvu.⁷⁹ Najveći udio u gospodarskom razvoju Jugoslavije od sredine pedesetih do kraja sedamdesetih imale su republike Slovenija i Hrvatska te Vojvodina kao autonomna pokrajina. Nejednaka gospodarska razvijenost postaje jedan od glavnih problema u Jugoslaviji. Tih problema bili su svjesni SKJ i savezna vlast te se kroz Fond za nerazvijene, u koje su sredstva uplaćivale bogatije republike, pokušalo pomoći siromašnijim republikama i pokrajini Kosovo. Kako su se velika sredstva kroz

⁷⁶ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 311.

⁷⁷ Ibidem, 362-363.

⁷⁸ Vesna DRAPAC, *Costructing Yugoslavia A Transnational History*, London, 2010. 195-235.

⁷⁹ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 282-285, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 265.

Fond ulagala u nerazvijene republike i pokrajinu, njihova gospodarska i društvena struktura se uvelike poboljšala. Ipak, usprkos svim ulaganjima, ti krajevi s vremenom su sve više zaostajali u odnosu na zapadne republike.⁸⁰ Kosovo je stalno ostvarivalo rast društvenog proizvoda po stanovniku, ali u usporedbi sa Slovenijom 1953. Kosovo je zaostajalo 3,9 : 1, a 1981. 5,5 : 1 BDP-a po glavi stanovnika.⁸¹ Vidljivo je da sredstva, koja su se plasirala kroz Fond za nerazvijene, nisu davala očekivane rezultate već da u SFRJ dolazi do još većeg raslojavanja među federalnim jedinicama. Raspodjela tih finansijskih sredstava Fonda i federalnih sredstava s vremenom postaje jedno od gorućih unutrašnjih problema Jugoslavije. Glavne prigovore takvoj gospodarskoj politici koja je forsirala "nerazvijene" upućivale su Slovenija i Hrvatska.

2.4. SFRJ do Ustava 1974.

Stalni otpor procesima decentralizacije zemlje pružala je unitaristička struja unutar SKJ. Oni su u procesima gospodarske decentralizacije vidjeli slabljenje FNRJ i njenih razvojnih potencijala. Unitaristi su saveznu vlast u Beogradu smatrali najsposobnijom za vođenje gospodarskih procesa u Jugoslaviji, dok su s druge strane zagovornici samoupravljanja zagovarali ubrzanje reformi. Ustav iz 1963. bio je kompromisno rješenje koje je donekle zadovoljilo obje struje unutar SKJ.⁸² Tim Ustavom promijenjeno je i ime zemlje iz FNRJ u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija.

Pojava međunacionalnih tenzija u kontekstu gospodarskih odnosa nije prošla neprimijećeno. Broz je na VIII. kongresu SKJ 1964. prvi put spomenuo pitanje međunacionalnih odnosa i problema koji se javljaju oko pitanja manjina. Odbacio je tezu da nacije odumiru i da oni koji tako misle nemaju što tražiti u

⁸⁰ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, 493.

⁸¹ Ivo GOLDSTEIN, *Povijest 21 Hrvatska povijest*, Zagreb, 2007., 483.

⁸² D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 296.

SKJ. Ovo je bio otvoreni signal unitarističkoj struji da ublaži svoju kritiku decentralizacije. Broz je osudio *birokratski centralizam* kao negativan proces, ali ističe da ni *birokratski partikularizam* nije rješenje. Obje pojave vode prema jačanju nacionalizma.⁸³ Na istom kongresu, Kardelj je održao govor u kojem je pokušao objasniti odnose decentralizacije i razvoja samoupravljanja. "Nacionalna ekonomska samostalnost... nije etatističko-administrativna kategorija, ni autarkija niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi. Znači, u odnosima među narodima treba da bude primijenjen, uz određene modifikacije, isti princip koji važi za socijalističke odnose među ljudima, to jest da svaki narod ima pravo i realnu mogućnost da živi i da se razvija u skladu s rezultatima svoga rada... i da nikakva snaga van njega samoga... ne može raspolagati plodovima njegova rada."⁸⁴ Kardelj u svom govoru pokušava utvrditi odnose među narodima u SFRJ na principima samoupravljanja. U ovoj fazi vodstvo SKJ bavilo se prvenstveno odnosima unitarizma i decentralizacije kao dvama ključnim pitanjima među članovima partije. Nacionalni problemi u svojoj biti nisu promatrani, barem ne javno.

*

Ustav iz 1963. donio je i poziciju potpredsjednika države na koju je postavljen Aleksandar Ranković. Sama funkcija nije imala puno stvarnih ovlasti, ali dolaskom na nju Ranković je i formalno postao prvi pretendent na položaj nasljednika Josipa Broza. Ranković je bio na čelnim funkcijama u KPJ/SKJ i u državnim tijelima od osnutka socijalističke Jugoslavije. Najveću moć ostvarivao je kroz kontrolu Ministarstva unutarnjih poslova i obavještajne službe (UDBA). Ranković je bio i glavni operativac u progonima informbiroovaca nakon sukoba s IB-om 1948. godine. No, Ranković je također bio najistaknutiji unitarist koji nije podržavao ideje o decentralizaciji države i zbog toga je došao u sukob s

⁸³ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 301.

⁸⁴ Ibidem, 302.

reformskom strujom unutar SKJ. Tokom šezdesetih kao najvjerojatniji nasljednik Josipa Broza nametnuo se Aleksandar Ranković.

Čelnicima SKJ Ranković je, zbog povlaštenog položaja u pristupu informacijama i utjecaja u represivnom aparatu, postao opasnost i zbog toga su ga odlučili ukloniti s političke scene. Razlog za njegovu smjenu vodstvo SKJ pronalazi u devijaciji rada obavještajne službe koja je zadirala u sve segmente društvenog i gospodarskog života Jugoslavije te time narušavala razvoj samoupravnog socijalizma i poticala razvoj centralizirane birokracije. Osobito jaku kontrolu UDBA je razvila nad pripadnicima albanske nacionalne zajednice. Ta kontrola mogla se interpretirati kao stavljanje UDBE u službu srpskih nacionalističkih ciljeva. Do Rankovićeve smjene došlo je 1966. na *Brijunskom plenumu* odnosno na IV. sjednici CK SKJ. Vodstvo partije na temelju optužbi o nezakonitostima u radu obavještajne službe smijenilo je Rankovića sa svih državnih,⁸⁵ a potom i partijskih dužnosti. Ipak je naglašeno da u njegov revolucionarni rad ne treba sumnjati. Na koncu je Ranković uklonjen iz politike, ali nije mu suđeno već je aboliran.⁸⁶ Smjena Rankovića kao i prije toga Đilasa i Hebranga bila je iznenađenje za javnost i rezultat su, prije svega, unutarpartijskih sukoba.

*

Nakon smjene Rankovića došlo je i do reorganizacije u SKJ te su u IK CK SKJ ušle mlade osobe koje su zamijenile stare kadrove koji su datirali još od NOP-a. Ti stariji kadrovi bili su konzervativni i neskloni reformama.⁸⁷ Velike promjene nakon dolaska novih ljudi nije bilo, glavne konce politike razvoja zemlje zadržali su Broz i Kardelj. Ipak, promjena je bila vidljiva u strukturi odnosa unutar KPJ. Stari kadrovi su ušli u saveznu vlast neposredno nakon kraja

⁸⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 256, Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 360-365, I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 507-509, D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 320-322.

⁸⁶ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 489-503.

⁸⁷ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 391.

rata i oblikovali su se u okruženju visokocentralizirane savezne vlasti. Oni su stvarali socijalističku Jugoslaviju od gore. S druge strane, novi mlađi kadrovi u saveznu vlast ulaze iz miljea svojih republika, oni dolaze od dolje. Novi kadrovi stanje u Jugoslaviji promatraju prvenstveno kroz prizmu svojih republika što se odražava i na jedinstvo, odnosno, deficit jedinstva unutar SKJ.⁸⁸ Još jedna promjena u funkcioniranju SKJ, a koja je ukazivala na federalizaciju, bila je i ta što su se republički partijski kongresi počeli održavati prije saveznih. Do tada su se republički kongresi održavali nakon saveznih i prihvaćali su njihove odluke, a nakon promjena republički kongresi birali su delegate koji su ih zastupali na saveznim kongresima.

Promjene u Jugoslaviji nakon 1966. bile su vidljive u mnogim segmentima društva i razdoblje do 1971./72. može se promatrati kao svojevrsna demokratizacija društva, u okvirima koliko je moguće taj termin koristiti u totalitarnom režimu. Sve više je jačao glas republičkih vlasti koje su počele zastupati interese svojih republika prvenstveno na gospodarskom polju budući da je u ostalim segmentima djelovanja bilo manje prostora za akciju. One snage koje su se zalagale za veću samostalnost republika, a željele su izbjeći optužbe za nacionalizam, traže ubrzanje prijenosa sredstava za investiranje sa savezne razine na radne kolektive. Republike bi time dobile neizravnu kontrolu nad sredstvima kojima do tada nisu raspolagale.

*

O ostalim sferama društveno-političkih odnosa republičke vlasti nisu govorile zbog opreza da ih se ne deklarira nacionalistima. Prvi glas koji je progovorio o međunacionalnim problemima u Jugoslaviji bila je *Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* koju je 1967. izdala *Matica hrvatska*, a podržalo ju je još sedamnaest kulturno-znanstvenih institucija u SR Hrvatskoj. U deklaraciji je iznesena teza da je hrvatski književni jezik ugrožen

⁸⁸ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 329.

od strane srpskog jezika zbog njegovog povlaštenog položaja u jugoslavenskim institucijama. Deklaracija je naišla na osudu SKJ i kulturno-znanstvenih javnosti ostalih republika.

Jedan od znakova otvorenosti SFRJ utjecajima sa zapada bili su i studentski prosvjedi 1968. godine. Prosvjedi su se najintenzivnije manifestirali u Beogradu, a u Zagrebu i Ljubljani nešto slabije. Studenti su u reformama vidjeli pojavu kapitalizma. Zbog toga su tražili veću socijalnu zaštitu svih slojeva stanovništva, opću zaposlenost i odbacivanje kapitalističkih elemenata u gospodarstvu. Nakon intervencije vrha SKJ s Josipom Brozom u glavnoj ulozi prosvjedi su prekinuti. Zahtjevi studenata označeni su kao legitimni, ali smjer društvenog razvoja nije doveden u pitanje. Jugoslavija je krajem šezdesetih prošla i kroz fazu kulturnog približavanja Zapadu. Došlo je do otvaranja granica prema unutra kroz razvoj turizma, a prema vani kroz odlazak velikog broja radnika na privremeni rad u inozemstvo. Sve to pridonijelo je promjenama u načinu života najširih slojeva stanovništva čiji životni stil počinje više podsjećati na zapadne zemlje nego zemlje Istočnoga bloka.⁸⁹

Još jedna nova pojava bila je i cestovna afera u SR Sloveniji 1969. godine. SK Slovenije istupio je u javnost s kritikom korištenja inozemnih kredita za gradnju prometne infrastrukture. Oni su smatrali da su ulaganja uglavnom usmjerena u SR Srbiju dok je Slovenija zanemarena. Većinom se taj sukob odvijao u sferi republičkih tiskanih medija.⁹⁰ Pojava obračuna preko medija postaje redovita u SFRJ. Naime, svako republičko vodstvo imalo je kontrolu nad medijima u svojoj republici i uvelike ih je koristilo za propagiranje svojih ciljeva i programa.

⁸⁹ Igor DUDA, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb, 2005., Igor DUDA, *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih*, Zagreb, 2014.

⁹⁰ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 360.

U takvim okolnostima najglasniji poticaji za daljnje reforme i demokratizaciju društva dolaze iz SR Slovenije i SR Hrvatske. Nakon smjene Rankovića možda do najvećih promjena došlo je u AP Kosovu. Tajna služba bila je osobito oštra prema albanskom stanovništvu na Kosovu, zbog njihovih stavova prema NR Albaniji. Kosovo je zbog toga, ali i ostalih objektivnih okolnosti, bilo najnerazvijeniji prostor SFRJ. Nakon slabljenja policijske i obavještajne kontrole na Kosovu dolazi do prvih prosvjeda 1968. godine. Polako dolazi do rasta tenzija između srpskih i albanskih dužnosnika. Kako bi se smirilo stanje, savezna vlada je nastavila investicije na Kosovu kroz Fond za nerazvijene te je 1970. otvoreno sveučilište u Prištini. Dolazi do reafirmacije albanskog jezika i kulture.⁹¹ Kosovo je usprkos svim ulaganjima i poboljšanjima uvjeta na svim poljima trajno ostalo najsiromašniji i najnestabilniji dio SFRJ do njenog raspada.

*

Rankovićev slučaj može se promatrati i u svjetlu pozicioniranja u partiji u slučaju Brozove smrti. Osoba koja je mogla naslijediti Broza po funkciji i utjecaju trebala je imati dugu partijsku povijest, povijest sudjelovanja u NOB-i, biti prihvaćena kao autoritet od svih republičkih partija. Broj osoba koje su ispunjavale te kriterije s vremenom se smanjivao. Nakon Rankovićeve smjene jedina osoba koja je ispunjavala te kriterije bio je Edvard Kardelj. Vodstvo SKJ uviđalo je situaciju i zbog toga je nastavilo inzistirati na društvenim i ustavnim reformama koje su trebale osigurati institucionalizaciju vlasti i ukloniti potrebu za istaknutim vođom na čelu SKJ i države. U tim okolnostima ključno pitanje u Jugoslaviji do početka sedamdesetih postalo je tko će naslijediti Broza na položaju šefa države i partije. To je bilo bitno zbog Brozove ključne uloge koju

⁹¹ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 366-374.
D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 333.

je imao u unutrašnjoj politici zemlje.⁹² On je kao osoba, uz institucije SKJ i JNA, predstavljao jedan od temelja Jugoslavije.⁹³ Broz je arbitrirao u svim važnijim pitanjima koja su se odnosila na sukobe republika međusobno i na sukobe pojedinih republika sa saveznom vladom.⁹⁴ Položaj neospornog arbitra Broz je osigurao svojim autoritetom i razvojem kulta ličnosti koji je izgrađivan od Drugog svjetskog rata kao vođa NOB-e. Sva republička partijska vodstva bila su svjesna da je za život Josipa Broza nemoguć bilo kakav smjer razvoja zemlje s kojim se on ne bi složio. Josip Broz je također određivao smjer vanjske politike Jugoslavije i bio njen glavni reprezent u svijetu. Zbog nedostatak sustava koji se razvio u Jugoslaviji, a ovisio je o individualnom autoritetu Josipa Broza, počelo se javljati pitanje stabilnosti zemlje nakon njegove smrti. SFRJ je trebala poboljšati institucionalne okvire kako bi se omogućio nesmetan prijenos vlasti nakon Brozove smrti. No, bilo je bitno i da nova vlast bude funkcionalna i učinkovita.

Smjer novih reformi podržao je i Broz te je kao predsjednik Republike u ljeto 1970. godine naložio da se započne s izradom nacarta ustavne reforme federacije. Reforma ustava bila je nastavak liberalnih reformskih procesa koji su započeli ustavnim promjenama 1963. godine. Najveći poticaj za reformu federacije dolazio je iz SR Hrvatske. U Hrvatskoj se već od 1967. godine i *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika* pojavljuju dva središta koja artikuliraju želju za promjenama, a to su SKH i Matica hrvatska. Takve pojave u SR Hrvatskoj u partijskim vodstvima i kulturnim krugovima ostalih republika nisu najbolje prihvaćene, čak su okarakterizirane kao nacionalističke.⁹⁵ U siječnju 1970. godine održana je deseta sjednica CK SKH na kojem se hrvatsko partijsko vodstvo snažno izjasnilo protiv unitarizma i

⁹² B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 444.

⁹³ Dušan BILANDŽIĆ, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, Zagreb, 2006., 204.

⁹⁴ Sabrina P. RAMET, *Balkanski Babilon*, Zagreb, 2005., 26.

⁹⁵ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 395.

centralizma. Na istoj sjednici smijenjen je Miloš Žanko koji je bio predstavnik SKH u saveznoj skupštini, a po političkom usmjerenju bio je unitarist. Žanko je smijenjen jer je vodstvo SKH optuživao za porast nacionalizma u Hrvatskoj.⁹⁶ Broz je podržao partijska strujanja u Hrvatskoj iako su iz drugih republika dolazile jasne kritike. Za reformu ustava uspostavljena je komisija s predstavnicima iz svih Saveznih vijeća na čelu s Kardeljem. Cilj reforme bila je u prvom redu podjela ovlasti između federalne i savezne razine.⁹⁷ Nakana je bila da se postigne veća federalizacije zemlje. Može se reći da je to bio logičan slijed razvoja u Jugoslaviji jer je to nastavak politike prijenosa vlasti iz centra na republike koji započinje početkom šezdesetih godina.⁹⁸ Broz i Kardelj su u decentralizaciji i razvoju federalizma vidjeli garanciju opstanka SFRJ. Uz to pitanje reforme ustava trebalo je dati i odgovor na neke probleme samoupravljanja i gospodarskog razvoja zemlje koji su također bili povezani s podjelom vlasti između federacije i republika. Sam Josip Broz je najavio smjer reforme u Zagrebu u rujnu 1970. godine kad je rekao da kolektivno rukovodstvo treba preuzeti vođenje državnih poslova još za njegovog života. "Mnogo se vani pisalo i prije da će se Jugoslavija raspasti kad ja odem. Pa i kod nas je bilo kombinacija tko će doći na moje mjesto. Pri tome sam mislio da bi to moglo izazvati i veoma tešku krizu... Baš zato da naša jugoslavenska socijalistička zajednica ne bi došla u jednu takvu krizu – što mnogi priželjkuju – mi moramo provesti tu reorganizaciju... Jednom riječju intencija reorganizacije je u tome da Predsjedništvo bude neka vrsta kolektivnog predsjednika Jugoslavije, da svi njegovi članovi snose punu odgovornost za ono što se u zemlji događa."⁹⁹

Iz te je izjave vidljivo da je reforma ustava, osim podjela ovlasti na federalnoj i saveznoj razini i uređenja ekonomskih pitanja, trebala dati i rješenje

⁹⁶ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije 1918.-1991.*, 361-362, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 368.

⁹⁷ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 545.

⁹⁸ Paul GARDE, *Život i smrt Jugoslavije*, Zagreb, 1996., 91.

⁹⁹ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 545.

kako organizirati vlast u Jugoslaviji nakon Brozove smrti. Ustavne amandmane koje je sastavila komisija na čelu s Kardeljem prihvatile su vlasti svih republika i oni su usvojeni 30. lipnja 1971. godine. Reforma ustava je u nadležnosti federacije ostavila praktički vanjsku politiku, obranu i društveno-političko uređenje zemlje. Uvodi se paritet republika i pokrajina u federalnim organima. Podignuta je razina samostalnosti pokrajina, a za sve zajedničke odluke bio je potreban konsenzus kako bi se izbjeglo preglasavanje.¹⁰⁰ Reforma ustava povećala je stupanj federalizacije zemlje i težište političkog, ekonomskog i kulturnog života prebacila na republike i pokrajine. Broz je smatrao da SKJ treba biti snaga koja će osiguravati jedinstvo Jugoslavije bez obzira na demokratizaciju i decentralizaciju zemlje. Postulati koje je trebao propagirati SKJ bili su:

- jedinstven društveno-gospodarski i politički sustav u zemlji,
- društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju,
- samoupravljanje,
- raspodjela dohotka prema radu,
- ravnopravnost naroda i narodnosti,
- jedinstvo jugoslavenkog tržišta,
- zajednička obrana i vanjska politika,
- Fond za nerazvijene.¹⁰¹

Vidljivo je da su sve ove odrednice ušle u ustav i u kasnijim reformama praćen je njihov smjer. Glavni problem za provedbu tih ideja bio je taj što SKJ polako prestajao biti jedinstven. Za života Josipa Broza on je kroz svoj autoritet osiguravao jedinstvo SKJ tako da je model još funkcionirao.

¹⁰⁰ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije 1918.-1991.*, 363.

¹⁰¹ D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 372.

*

Iako su vlasti svih republika prihvatile amandmane na ustav, nisu svi u Jugoslaviji odobravali promjene. Najveće nezadovoljstvo zavladao je među Srbima koji su se smatrali ugroženima promjenama kroz koje je Jugoslavija prolazila. Takvo mišljenje artikulirali su pojedini srpski intelektualci koji su tvrdili da iza reformi ustava stoji nabujali nacionalizam koji ugrožava Jugoslaviju, ali i Srbe. Reforme ustava događale su se u vrijeme *Hrvatskog proljeća* koje je iz perspektive ostalih republika, posebno SR Srbije, bilo promatrano kao nacionalistički ispad. SKS i srpski intelektualci, ali i srpsko stanovništvo u Hrvatskoj, percipirali su partijsko vodstvo SKH kao nacionaliste. Oni su u svojoj raspravi protiv ustavnih promjena upotrebljavali te argumente.¹⁰² Napadi SK Srbije i srpskih intelektualaca, vezani za stanje u Jugoslaviji i ustavne reforme, bili su usmjereni na stanje u SR Hrvatskoj budući da nisu mogli kritizirati samog Broza koji je podržavao procese u Hrvatskoj i ustavnu reformu. Srpski unitaristi¹⁰³ su u decentralizaciji vidjeli dezintegraciju Jugoslavije, a Srbe kao najugroženiji narod koji nije teritorijalno ujedinjen u nacionalnoj republici.¹⁰⁴ Srbe je također mučio i položaj autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine koje su nalazile na prostoru SR Srbije. Autonomne pokrajine ustavnim promjenama dovedene su gotovo na nivo republika.¹⁰⁵ Nisu samo unitaristi imali prigovore na ustav. Čuli su se i glasovi kako nije rješenje prenijeti ovlasti iz saveznog centra na republike već treba nastaviti sa spuštanjem vlasti prema radnim kolektivima koji bi trebali biti glavni protagonisti političkog odlučivanja. Prema tim pogledima reforma ustava iz

¹⁰² B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 401-408.

¹⁰³ Unitarista je bilo u svim republičkim Savezima komunista pa i u SKH. Najistaknutiji unitarist u Hrvatskoj bio je Miloš Žanko. Aleš BEŠLIN, "Slovensko-hrvatski odnosi u prijelomnim godinama", u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrko Jakovina, Zagreb, 2012., 117.

¹⁰⁴ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 580-582.

¹⁰⁵ Dušan BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Zagreb, 1986., 81-83.

1971. bila je samo još jedan korak u razvoju samoupravnog socijalizma koji se trebao nastaviti daljnjim reformama.

U takvim okolnostima u SR Hrvatskoj došlo je do omasovljavanja *Hrvatskog proljeća*. Jedan dio rukovodstva SKH na čelu s Bakarićem nakon ustavnih reformi traži smirivanje stanja u zemlji. Drugi dio, uglavnom mlađeg partijskog rukovodstva na čelu sa Mikom Tripalom i Savkom Dabčević-Kučar, zalaže se za daljnju demokratizaciju društva. Osim SKH i *Matice hrvatske* koji su artikulirali hrvatske zahtjeve za promjenama, pojavljuju se i studenti koji započinju štrajk na Sveučilištu u Zagrebu. Razvojem uloga *Matice hrvatske* i studentskog pokreta dio političkog života u SR Hrvatskoj prelio se i izvan partijskih struktura. Takvo pomicanje središta društvenog i političkog djelovanja iz partije bila je opasna stvar u očima SKJ. Stanje u SR Hrvatskoj ostale republike promatrale su s negodovanjem i zahtijevale su reakciju SKJ i federalne vlasti. Do toga dolazi od 30. studenog do 2. prosinca 1971. godine u Karađorđevu kada je smijenjeno rukovodstvo SKH, a SKJ je osudio SKH za jačanje nacionalizma u Hrvatskoj.¹⁰⁶ Nakon smjene partijskog rukovodstva SKH u Hrvatskoj je došlo do zabrane djelovanja *Matice hrvatske* i do progona sudionika *Hrvatskog proljeća*. Progoni i suđenja bili su provođeni u staljinističkoj maniri i negirali su sve liberalne reforme kroz koje je Jugoslavija prošla.¹⁰⁷ Broz je za smirivanje stanja u Hrvatskoj imao podršku Zapada i Istoka jer nikome nije odgovarala destabilizacija Jugoslavije.¹⁰⁸

Broz je kao jedan od argumenata za slamanje *Hrvatskog proljeća* istaknuo i razgovor s Brežnjevom u kojem mu je bila ponuđena i vojna pomoć Varšavskog pakta za smirivanje stanja u zemlji. *Koliko je to bila realna opasnost, a koliko sredstvo homogeniziranja partije i društva, teško je zaključiti.*

¹⁰⁶ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 545-552, H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 321, S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 382-388.

¹⁰⁷ D. BILANDŽIĆ, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, 121-123.

¹⁰⁸ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 463.

Broz je tom izjavom želio naglasiti ozbiljnost situacije, ali i pokazati da Jugoslavija može sama rješavati svoje unutarnje probleme. Mišljenje o mogućoj sovjetskoj intervenciji javljalo se kod svake unutarnje krize u Jugoslaviji ili zaoštrevanja međublokovskih odnosa u Europi. U svakom slučaju, u vrijeme Hrvatskog proljeća 1971. godine postojao je u Jugoslaviji strah od moguće sovjetske intervencije. Strah se temeljio na intervenciji Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj 1968. godine.¹⁰⁹ Iz te perspektive strah od intervencije činio se opravdanim, ali razlike u međunarodnom položaju Jugoslavije i Čehoslovačke bile su neusporedive. Jugoslavija je bila vanblokovska zemlja koja je ostvarila vanjskopolitički utjecaj na globalnoj razini. Agresivan pristup bilo kojeg od blokova izazvao bi reakciju na suprotnoj strani, a to nije bilo nikome u interesu. Brežnjevljeva doktrina bila je već tada formirana kao vanjskopolitički stav SSSR-a, ali ona se odnosila prvenstveno na blokovske zemlje među kojima nije bila Jugoslavija. Mogućnost sovjetske intervencije u Jugoslaviji 1971. razmatrana je i u SAD-u ali ipak nije ocijenjena izglednom.¹¹⁰ Stabilnost Jugoslavije bila je u interesu oba bloka i zbog toga je gušenje Hrvatskog proljeća bilo odobravano u Moskvi i u Washingtonu.

*

Nakon slamanja Hrvatskog proljeća i obračuna s partijskom, ali još više s vanpartijskom oporbom, SKJ se okrenuo Srbiji. U SR Srbiji odvijali su se liberalni procesi kojima je na čelu bilo mlado vodstvo SKS. U vodstvu SKS isticali su se Latinka Perović i Marko Nikezić. SKS je nakon smjene Rankovića trebao redefinirati svoju politiku koja se zalagala za centralistički model upravljanja Jugoslavijom. Taj model bio je odbačen od ostalih republičkih partija, i što je još važnije i od SKJ, na čelu s Brozom i Kardeljem. Mlado partijsko vodstvo odbacilo je centralizam i srpski nacionalizam. Oni su prije

¹⁰⁹ J. RIDLEY, *Tito*, 424.

¹¹⁰ Jordan BAEV, "US Intelligence Community Estimates on Yugoslavia (1948-1991)", *National security and the future*, 1 (1), 2000., 95-106.

svega težili pozicioniranju SR Srbije kao gospodarski najjače republike i kroz taj razvoj jačanju njenog utjecaja u federaciji. Pri tome su prema vodstvu SKJ došli u sukob sa samoupravljanjem budući da su pokušali upravljanje gospodarstvom prebaciti na uprave tvrtki.¹¹¹ Proces koji su se odvijali u Srbiji, po mišljenju SKJ, vodili su slabljenju partijskog jedinstva i razvoju drugih središta moći izvan Saveza komunista. U prvom redu, moć odlučivanja se prelijevala iz partijskih i lokalnih struktura u ruke tehnokrata odnosno upravitelja gospodarskih subjekata. Ipak, najveći grijeh *srpskih liberala* bio je pokušaj izolacije Josipa Borza u unutarnjim pitanjima Jugoslavije. Iako se Broz nije previše bavio unutarnjom politikom zemlje, posebno sedamdesetih, ipak je sve najvažnije odluke on trebao potvrditi. Nakon sloma *Hrvatskog proljeća* vodstvo SKJ na čelu s Josipom Brozom odlučilo je smijeniti i vodstvo SKS. U jesen 1972. smijenjeni su *srpski liberali* i dolazi do velikog čišćenja partijskih i državnih redova. Represija prema *prekršiteljima* nije bila brutalna kao u hrvatskom slučaju. Na vlast u SR Srbiji dolazi jedna konzervativnija struja koja je bila spremna prihvaćati ideje vrha SKJ,¹¹² barem dok je Broz živ. Ljudi koji su se nakon smjena u SKS našli na vrhu prekinuli su s politikom *liberala*.¹¹³ SKS ponovno je u tijekom sedamdesetih skrenuo prema unitarizmu. U javnosti se te težnje nisu očitovale zbog pada demokracije u društvu do kojega je došlo nakon gušenja *Hrvatskog proljeća* i smjene *srpskih liberala*. U društveno-političkom smislu stanje u Jugoslaviji se pasiviziralo tijekom sedamdesetih i jedini centar društveno-političke inicijative ostao je vrh SKJ. Svi su čekali odlazak Broza i Kardelja s političke i životne scene.

¹¹¹ B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 408-411.

¹¹² S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 306-310, D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 431-432.

¹¹³ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 656-664.

2.5. Od Ustava 1974. do smrti Josipa Broza

Gušenjem političke opozicije u Hrvatskoj i Srbiji nisu nestale snage koje su željele nastaviti s reformama društva i države. Prvi korak u tom smjeru bilo je donošenje novog ustava 1974. kojim su potvrđene i proširene ustavne promjene 1971. godine. U novi ustav preneseno je kolektivno predsjedništvo, koje je osmišljeno kao mehanizam koji je trebao osigurati političku stabilnost nakon Brozove smrti. Broj članova predsjedništva smanjen je sa 22 na 8. Bitan element smanjenja broja predstavnika u predsjedništvu je taj što su republike po prvoj verziji imale tri predstavnika, a pokrajine po dva. Smanjenjem na osam članova republike i pokrajine imale su po jednog predstavnika u predsjedništvu SFRJ. Problem Brozove smrti, koji je od početka sedamdesetih postojao u Jugoslaviji, time je djelomično riješen. Naime, riješeno je pitanje predsjednika SFRJ nakon odlaska Josipa Broza, ali pitanje predsjednika SKJ nije riješeno. Taj problem riješen je 1978. uvođenjem kolektivnog predsjedništva s jednogodišnjim rotirajućim predsjednikom. Federacija je imala ovlasti koje je izričito dobila ustavom dok su se sve ostale ovlasti spustile na republičku i pokrajinsku razinu. Sve ovlasti republika i pokrajina regulirane su njihovim ustavima. Pokrajine su 1974. dobile vlastite ustave i time su postigle veći stupanj samostalnosti unutar SR Srbije. Novi ustav bio je odgovor i na tendencije srpskih *liberala* koji su smijenjeni 1972. godine. Naime, ustavom je prokušano daljnje definiranje samoupravljanja i smanjivanje uloge tehnokrata u odlukama radnih kolektiva. Mnogi su, osobito u SR Srbiji, bili nezadovoljni novim ustavom za kojega su smatrali da dijeli Jugoslaviju, ali kritički glasovi nisu se mogli čuti zbog općedruštvene klime. Tek nakon Brozove smrti kreće oštra kritika ustava i zahtjevi za njegovu reviziju. Kritika je dolazila uglavnom iz krugova srpskog naroda u Jugoslaviji.¹¹⁴

¹¹⁴ "Ustav iz 1974. je uspostavio sistem koji regeneriše nacionalizam, dajući impulse izgradnji koncepcije nacionalnih država u sklopu Jugoslavije, koje su se oslanjale, pri tome, na tendencije federalizacije partije."

*

Pokret nesvrstanih nakon osnutka 1961. u Beogradu nastavio je s rastom. Osim međunarodno priznatih država, u radu Pokret nesvrstanih sudjelovali su i mnogi oslobodilački pokreti koji su se borili protiv kolonijalnih vlasti ili segregacije unutar vlastitih društava. Poznatiji pokreti članovi Pokreta nesvrstanih bili su: ANC (Afrički nacionalni kongres) iz Južne Afrike, Palestinski PLO, PFZ (Patriotski pokret Zimbabvea). Od prve konferencije Pokreta nesvrstanih 1961. na kojoj je sudjelovalo 25 zemalja do 6. konferencije Pokreta nesvrstanih koja se održala u Havani 1979., broj zemalja članica narastao je na 95. Brojnosti i političko-društvena različitost onemogućavala je značajniju zajedničku aktivnost, ali s druge strane ta brojnost je davala legitimitet PN da osuđuje blokovsku i agresivnu politiku supersila. *Od osnutka Pokreta nesvrstanih težište jugoslavenske vanjske politike bilo je usmjereno u tom pravcu. Jugoslavija je bila vrlo aktivna na vanjskopolitičkom planu tijekom šezdesetih i sedamdesetih. Kroz nesvrstavanje Jugoslavija je ostvarivala veliki utjecaj na globalnoj političkoj sceni koji je prelazio njenu objektivnu važnost i moć. Što se tiče odnosa sa SSSR-om i SAD-om, oni su ovisili o trenutnom stanju u međunarodnim odnosima. Nakon normalizacije odnosa sa SSSR-om sredinom pedesetih dolazilo je do uspona i padova. Najveće pogoršanje odnosa dogodilo se 1968. nakon gušenja Praškog proljeća što je Jugoslavija osudila kao interveniranje strane sile u suverenoj zemlji.*

*Sa SAD-om su odnosi bili pragmatičniji, iako su osuđivane intervencije SAD-a diljem svijeta od Vijetnama do Južne i Srednje Amerike, odnosi nisu bili ozbiljnije narušavani zbog obostranih interesa zadržavanja stabilnosti.*¹¹⁵

Reforma ustava je "... dovela do stvaranja saveza partija u okviru formalno jedinstvenog SKJ, što je novi tip partijskog pluralizma na nacionalnoj osnovi; razbilo se jedinstvo tržišta; strukturu jedinstvene federacije pretvorila je u policentrični etatizam i istorijski utemeljenu državu predstavila kao ugovor nacionalnih država." B. PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. Treća knjiga*, 416.

¹¹⁵ L. M. LEES, *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*, 195-226, J. R. LAMPE, R. O. PRICKETT, Lj. S. ADAMOVIĆ, *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, 72-100.

Jugoslavija se u svojem vanjskopolitičkom angažmanu dodirivala mnogih svjetskih kriznih žarišta od Afrike do Bliskog istoka gdje je je zastupala interese suprotne onima koje je zastupao SAD. Najbolji primjer bilo je pitanje Izraela. Jugoslavija je osuđivala izraelsku agresiju prema arapskim susjedima bez obzira na okolnosti nastanka sukoba. Podrška arapskim zemljama proizlazila je iz više razloga. U prvom redu te su zemlje mahom bile članice Pokreta nesvrstanih, a s druge strane, mnoge od njih su eksperimentirale s neakvim oblicima socijalističkog društvenog uređenja. Sva ta neslaganja nisu nikad ozbiljnije narušila odnose SFRJ i SAD-a.

Iako je pogled jugoslavenske vanjske politike u ovom razdoblju bio prvenstveno usmjeren prema Pokretu nesvrstanih, a time i prema Aziji i Africi, nije zanemareno stanje u Europi. Konferencija o europskoj sigurnosti i suradnji koja se održala u Helsinkiju 1975. bila je još jedna potvrda jugoslavenskih vanjskopolitičkih stavova.¹¹⁶ Na prvi pogled konferencija je potvrdila blokovsku podjelu Europe i prvenstveno je bila dogovor dvaju blokova predvođenih SAD-om i SSSR-om. To su činjenice koje je jugoslavenska vanjska politika u svom angažmanu u Pokretu nesvrstanih odbacivala. S druge strane, Jugoslavija koja je na konferenciji bila veoma aktivna, mogla je biti zadovoljna većinom normi koje su prihvaćene, a poklapale su se s idejama Pokreta nesvrstanih o nemiješanju u unutarnja pitanja suverenih zemalja, o nepovredivosti granica, itd. Jugoslavija je prihvatila završni dokument u kojem se između ostalog govori o zaštiti i poštivanju ljudskih prava. Ironično je da je u tom razdoblju u Jugoslaviji sloboda govora i mišljenja bila na nižoj razini nego pet godina ranije.

*

Gospodarski problemi zemlje povećavaju se s usporavanjem gospodarskog rasta početkom sedamdesetih. Uzroka usporavanja gospodarstva

¹¹⁶ J. RIDLEY, Tito, 439.

bilo je nekoliko, u prvom redu to je naftna kriza 1973.,¹¹⁷ zatim državna ulaganja u neisplative projekte, problemi tržišta rada, povećano vanjsko zaduživanje zemlje¹¹⁸ itd. Gospodarski problemi odražavaju se i na funkcioniranje samoupravnog socijalizma koji zapada u krizu. Procesi razvoja samoupravljanja išli su prema tome da je moć upravljanja poduzećima zapravo samo fiktivno bila u radničkim rukama dok je stvarno bila u rukama menadžera.¹¹⁹ Problemi se pokušavaju riješiti ustavnim amandmanima 1971., novim ustavom 1974. koji se uvelike bave samoupravljanjem. Sve te reforme ne uspijevaju revitalizirati samoupravljanje. Konačan pokušaj konsolidacije samoupravljanja bio je *Zakon o udruženom radu* iz 1976. godine.¹²⁰ Cilj ZUR-a bio je da se kroz OOUR (Osnovne organizacije udruženog rada) radnike što više uključi u funkcioniranje poduzeća, gospodarstva pa i države. Ni taj zakon nije zaustavio negativne trendove koji su se razvili u samoupravnom socijalizmu. Rezultat te reforme, kao i nekih ranijih vezanih za samoupravni socijalizam, bila je povećana birokratizacija društva.¹²¹ Iako je gospodarsko i društveno stanje u Jugoslaviji bilo loše, u javnost se ne plasiraju takve informacije već se širi optimizam. Sa svakog partijskog kongresa plasiraju se podatci o uspjesima, govori se kako Jugoslavija ima jedinstveni društveni poredak u svijetu koji ne može upasti u krizu.¹²² Tek nakon Brozove smrti u javnost će izići informacije o stvarnom stanju u zemlji.

¹¹⁷ D. BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, 36.

¹¹⁸ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 581-585, D. BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, 49, D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 68-89.

¹¹⁹ D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*, 676-678.

¹²⁰ D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 91-113, I. GOLDSTEIN, *Povijest 21. Hrvatska povijest*, 473.

¹²¹ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije 1918.-1991.*, 374-375.

¹²² D. BILANDŽIĆ, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, 175.

3. Američke i britanske procjene oko procesa nasljeđivanja Josipa Broza

3.1. Analiza CIA-e

Odlazak Josipa Broza sa životne i političke scene bila je jedna od tema koja je zaokupljala američke i britanske analitičke službe, vlade kao i zapadne medije. Temeljno pitanje koje su svi postavljali bilo je što će biti s Jugoslavijom nakon Brozove smrti. U tom kontekstu nalazio se cijeli niz potpitanja koja su se analizirala. Primjerice, kako će teći proces prijenosa vlasti na kolektivna tijela upravljanja, hoće li doći do pogoršanja ekonomske situacije, kakvi će biti međurepublički i međunacionalni odnosi, itd.

U rujnu 1979. CIA je izradila dokument koji se bavio procjenom razvoja situacije u Jugoslaviji nakon Brozove smrti. Na temelju sadržaja tog dokumenta moguće je vrlo jasno uočiti koji su glavni problemi u Jugoslaviji iz američke perspektive i što najviše zabrinjava SAD u smislu očuvanja vlastitih interesa u Jugoslaviji i njenoj poziciji na međunarodnoj sceni. Na samom početku dokumenta daju se pesimistični tonovi iz kojih je vidljivo da prema procjeni CIA-e Jugoslaviju očekuje teško desetljeće. "Rane osamdesete će vjerojatno biti problematične u Jugoslaviji. Presudni događaj biti će trajna nesposobnost ili smrt predsjednika Josipa Broza Tita, čija je uloga u stvaranju i očuvanju suvremene Jugoslavije bila toliko velika da bi njegov odlazak mogao biti nenadoknadiv. Što se tiče stabilnosti, naše mišljenje je da je ona ugroženija nego kad smo zadnji put radili procjenu 1973. Tijekom zadnjih nekoliko godina, a osobito od Kongresa SKJ u lipnju 1978., brojna zbivanja, koja su realizirana kako bi se osigurao neometan i propisan prijenos vlasti nakon Josipa Broza, izgubila su zamah. Istovremeno je nastupio niz procesa koji su imali suprotan učinak. Na primjer, institucionalizacija učinkovitog mehanizma centralnog političkog odlučivanja je u potpunosti zaustavljena, dok je ekonomska

stagflacija nastavljena i jugoslavensko-sovjetski odnosi su još više narušeni."¹²³ Bez obzira na pesimističan ton na početku analize ipak se navodi da "... ostajemo poprilično uvjereni da će Titova smrt sama po sebi u prvih šest mjeseci predstavljati prijetnju integritetu i neovisnosti Jugoslavije. Ipak, ona će smanjiti mogućnost režima da upravlja domaćim i inozemnim izazovima koji će, vjerojatno biti veći u postitovskom periodu nego što su bili tijekom sedamdesetih. Štoviše visoki stupanj unutarnje političke solidarnosti koji će vjerojatno karakterizirati neposredno razdoblje nakon Titove sukcesije vjerojatno neće dugo potrajati. Kao posljedica takvog stanja zemlja će ući u vjerojatno duže razdoblje velike nesigurnosti i potencijalne nestabilnosti."¹²⁴

Josipa Broza u analizi se označava kao nedodirljivog vođu režima koji je sam utemeljio i uspio na čelu zemlje izdržati velike unutarnje i vanjske probleme. Istaknuto je da je Jugoslavija pod njegovom vladavinom prošla put od represivnog sovjetskog modela uprave do relativno otvorenog sustava. Ipak naglašava se da je "... Savez komunista i dalje jedina politička stranka u zemlji, ali druge javne organizacije nisu više pod strogom kontrolom Partije ..." ¹²⁵ Istaknuto je da je u ekonomskom smislu zemlja pod Titom napravila pomak od planskog gospodarstva sovjetskog tipa prema "tržišnom-socijalizmu". Velike uspjehe zemlja je pod Josipom Brozom ostvarila i na vanjskopolitičkom planu gdje je od izolacije došla u poziciju značajnog međunarodnog utjecaja. S obzirom na navedeno, zaključuje se da su Jugoslaveni ponosni na ta ostvarenja i da je malo vjerojatno da će Brozovi nasljednici pokrenuti proces de-titoizacije koji bi bio analogan onome što se događalo u SSSR-u i Kini nakon tranzicija vlasti. Međutim, sustav upravljanja koji Broz ostavlja u nasljedstvo mogao bi se pokazati vrlo problematičnim. Primjena kolektivnog upravljanja na razini

¹²³ CREST System (dalje CREST), National Archives at College Park (dalje: NACP), "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 2.

¹²⁴ Ibidem, 4.

¹²⁵ Ibidem, 3.

Predsjedništva države i CK SKJ dok je: " ...Tito živ i zdrav, nema presudnu važnost. No kad Tito ode sa scene, njegovi nasljednici bit će ostavljeni da pokušaju donositi brze i koherentne odluke u velikim kolegijima s kratkotrajnim predsjedanjem rotirajućih članova. Pravila funkcioniranja u tim tijelima zahtijevaju toliku razinu konzultacija i koordiniranja što dovodi do uvođenja gotovo paralizirajućeg *liberum veta*."¹²⁶

Vidljivo je da su Amerikanci očekivali velike probleme u procesu donošenja odluka i usuglašavanju politike Jugoslavije na svim razinama. Posebno se to odnosilo na usuglašavanje gospodarske politike. Istaknuli su da će nakon Brozove smrti eskalirati gospodarski problemi koji su se počeli očitovati još tijekom sedamdesetih ali su između ostalog zahvaljujući *karizmatском autoritetu* Josipa Broza držani pod kontrolom. Što se tiče gospodarskih predviđanja CIA je očekivala nastavak rasta vanjskotrgovinskog deficita Jugoslavije te probleme s inflacijom i nezaposlenošću. Naglašeno je kako će potražnja za jugoslavenskim proizvodima na zapadnim tržištima ostati mala. U takvim okolnostima Jugoslaviji će trebati osigurati konstantnu financijsku podršku zapadnih financijskih ustanova, bilo privatnih bilo javnih. Novo vodstvo trebati će primijeniti politike kojima će pokušati stabilizirati gospodarstvo, a ako se "... pokaže nesposobno u kreiranju i provođenju mjera štednje, koje su potrebne u navedenim okolnostima, moglo bi doći do dužeg razdoblja gospodarske krize s potencijalno destabilizirajućim političkim posljedicama."¹²⁷ Kao moguća posljedica provođenja takvih mjera navodi se zaoštavanje odnosa između Republika. "Takvi sukobi mogli bi eskalirati u oružanu konfrontaciju između već antagoniziranih etničkih zajednica čije se *domovine* natječu za oskudne materijalne i financijske resurse. Takve konfrontacije bile su značajka poslijeratne jugoslavenske povijesti i povremeno

¹²⁶ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 5.

¹²⁷ Ibidem, 5.

su prisiljavale čak i Tita u obrambeni stav."¹²⁸ Kao primjeri za navedeno, istaknuti su događaji na Kosovu 1968. i srpsko-hrvatska politička konfrontacija u periodu od 1968. do 1972. godine. Svi ti problemi ipak su riješeni unutar postojećeg sustava. Međutim, u kontekstu gospodarskih problema koji se očekuju i Brozove smrti, lako je moguće da ti antagonizmi koji imaju dugu povijest ponovno izbiju u prvi plan. "Titovom smrću režim će izgubiti pokrovitelja koji je uživao neupitnu reputaciju kao etnički nepristran. Nitko od njegovih izglednih nasljednika nema niti približnu reputaciju. Neki od njih imaju tako bliske i ekskluzivne veze sa *svojim* republikama da gotovo bilo kakva politika koju oni iniciraju ili podrže vjerojatno će biti preispitivana kao etnocentrična."¹²⁹

Americi je Jugoslavija bila osobito važna u kontekstu hladnoratovskih odnosa sa SSSR-om i stoga je jedan dio dokumenta posvećen i tom problemu. U tom kontekstu navodi se da Moskva najvjerojatnije neće ometati stabilan prijenos vlasti jer i njima odgovara stabilna Jugoslavija. No, bez obzira na takvu perspektivu, ne treba zanemariti činjenicu da postoji trajna želja SSSR-a da Jugoslaviju vrati u sastav Istočnog bloka iako je takav razvoj situacije malo vjerojatan. Ako se stvari u Jugoslaviji budu odvijale suprotno interesima SSSR-a, mogućnost vojne intervencije je vrlo mala osobito ako Zapad podrži Jugoslaviju. Jedina okolnost u kojoj izgledi za intervenciju rastu je ako dođe do etničkog nasilja i raspada zemlje. U tom slučaju Sovjeti bi mogli pokušati ostvariti kontrolu nad dijelovima Jugoslavije i izići na Jadran. Bez obzira na male izgleda za bilo kakvu vojnu intervenciju Sovjeti će sigurno pokušati izvršiti pritisak na Brozove nasljednike u nadi da oni taj pritisak neće moći izdržati na način kako su to uspijevali pod njegovim vodstvom. Oblici pritiska koji bi Sovjeti mogli upotrijebiti su u prvom redu politički, diplomatski i

¹²⁸ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 3.

¹²⁹ Ibidem, 5.

gospodarski u vidu sankcija.¹³⁰ Iz ovog djela analize vidljivo je da SAD nisu predviđale mogućnost da suverenitet i integritet Jugoslavije bude ugrožen iz vani. Sovjetske ambicije prema posttitovskoj Jugoslaviji usmjerene su u prvom redu u želji da se ostvari što bolje pozicioniranje u Jugoslaviji u vojnom i političkom smislu.

U analizi ranijih političkih kriza u Jugoslaviji navedeno je da je Broz arbitrirao koristeći svoj autoritet, a kad je i to došlo u pitanje, kao početkom sedamdesetih zaprijetio je angažiranjem vojske. Na temelju toga se zaključuje da bi u slučaju novih unutarnjih nestabilnosti moglo doći do toga da: "... vojska intervenira samovoljno ako je ne pozove neki faktor iz vodstva. Titovo označavanje vojske kao posljednjeg jamca jedinstva Jugoslavije moglo bi se iskoristiti kao opravdanje za takvu intervenciju, a time bi se ublažila i nevoljkost časničkog kadra da se miješa u političke stvari."¹³¹ Vojska bi u takvom scenariju zbog unutarnje kohezije uspjela osigurati stabilnost, ali posljedica bi bila centralizacija upravnog i političkog života u zemlji. No, bez obzira na stabilnost koju bi vojska mogla jamčiti, njena intervencija sigurno bi dovela do antagoniziranja u prvom redu Slovenaca, Hrvata, Albanaca, ali i drugih nesrba. Dugoročno, takva situacija bila bi jako problematična budući da postoji mišljenje među nesrbima da je vojska dominantno srpska i teži centralizaciji života u zemlji.¹³²

Nakon analize najgoreg razvoja situacije dokument se bavi analizom izglednijeg mirnog procesa tranzicije vlasti. Ističe se da, iako postoje određeni antagonizmi u vrhu, skupina ljudi koja se nalazi na najvišim funkcijama egzistira u politici od čistki s početka sedamdesetih. Predviđa se mogućnost stvaranja neformalnih koalicija kako bi se osigurao neometan proces donošenja

¹³⁰ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 3.

¹³¹ Ibidem, 5.

¹³² Ibidem, 4.

odluka. Jednu takvu skupinu mogli bi činiti "... stari titoisti kao što su Vladimir Bakarić, Miloš Minić i Nikola Ljubičić i bili bi karakterizirani jasnim nastojanjem održavanja statusa *quo ante*. Oni bi radili sve da zadrže sadašnju distribuciju vlasti između centra i republika, da održe samoupravnu socijalističko-tržišnu ekonomiju... i da paze da Jugoslavija ne otkliže previše prema Zapadu u unutarnjoj i vanjskoj politici."¹³³ Drugu skupinu bi vjerojatno sačinjavali u novije vrijeme imenovani članovi CK, kao Stane Dolanc i visoki birokrati s republičkih razina iz čijih će se redova popunjavati više političke funkcije. Moguća druga skupina poštovala bi Brozovo nasljeđe, ali bi bili skloniji promjenama. U prvom redu bili bi skloniji decentralizaciji u odlučivanju, bili bi skloni odustati od nekih postavki samoupravljanja u korist razvoja menadžerskog upravljanja i političke discipline. Očekuje se da bi ta nova elita, za razliku od starih titoista, bila spremna na veću suradnju sa SSSR-om, ali mogućnost da uvedu Jugoslaviju u Istočni blok vrlo je mala. No, vjerojatno bi bili skloniji suradnji sa Zapadom od starih struktura pogotovo u kontekstu daljnje ekonomske podrške. Formiranje takvih mogućih skupina u vrhu vlasti ne bi osiguralo trajnu stabilnost u posttitovskom razdoblju, ali bi u svakom slučaju olakšalo tranziciju i stvorilo efikasniji mehanizam donošenja odluka.¹³⁴ Što se tiče odnosa nove vlasti sa Zapadom, pretpostavka je da će ti odnosi i dalje biti dobri i da će vladajuća garnitura u Beogradu zahtijevati podršku i garancije u smislu održavanja jugoslavenske samostalnosti i nesvrstanosti. Istaknuto je da bi Jugoslavija od Zapada mogla tražiti i "... da se spriječi eskalacija neprijateljskih emigrantskih aktivnosti. Iako je malo vjerojatna pretpostavka da emigrantske aktivnosti same po sebi mogu predstavljati opasnost za režim, Titovi nasljednici vide ih kao opasnost i sigurno će preuveličavati njihov utjecaj, a Zapadno držanje prema njima ocjenjivat će

¹³³ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 5.

¹³⁴ Ibidem, 5.

kao test Zapadnih namjera (prema Jugoslaviji op. a.)."¹³⁵ Istaknuto je i da bi bilo kakav sovjetski pritisak na Jugoslaviju stvorio uvjete da novo vodstvo potraži zapadnu financijsku, tehnološku pa čak i vojnu pomoć. Na kraju dokumenta donosi se zanimljiv i indikativan zaključak: "Nikakva količina ili vrsta Zapadne podrške Jugoslaviji ne može zaustaviti Titove nasljednike da se ne upuste u samodestruktivnu borbu za nasljeđe ili spriječiti jugoslavenske konstitucionalne narode da započnu građanski rat, ako oni tako odluče. Međutim, vješto tempirana i pažljivo dizajnirana i orkestrirana Zapadna podrška mogla bi činiti veliku razliku u konsolidaciji i preživljavanju potencijalno održivom posttitovskom vodstvu i time pomoći očuvanju stabilne regionalne, kontinentalne i globalne ravnoteže moći."¹³⁶

Iz analize izvješća vidljivo je da je CIA, a u širem smislu i američka administracija, Josipa Broza promatrala kao stožernu figuru socijalističke Jugoslavije. Iz njihovog kuta gledanja on je bio glavni faktor stabilnosti u unutarnjoj i vanjskoj politici. Nakon njegove smrti CIA identificira glavni problem u nedostatku osobe koja bi mogla zauzeti njegovo mjesto i ulogu. Prijelaz pune odgovornosti za zemlju na kolektivna tijela upravljanja nije budio previše optimizma kod američkih analitičara. Očekivao se određeni stupanj nestabilnosti iako nisu isključivali ni najcrnji scenarij u vidu građanskog rata ili sovjetske intervencije. Budućnost posttitovske Jugoslavije promatrana iz perspektive SAD mogla bi se objasniti parafraziranjem Kissingerove izjave: "Koga zvati ako želim nazvati Jugoslaviju?"¹³⁷ Primarna zabrinutost SAD proizlazila je iz zaključka da će odlaskom Josipa Broza izgubiti pouzdanog i

¹³⁵ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 5.

¹³⁶ Ibidem, 6.

¹³⁷ Izvorna izjava koja se pripisuje Henryju Kissingeru, američkom Državnom tajniku, glasi: "Who do I call if I want to call Europe?". Odnosila se na činjenicu kako EEZ, kasnije EU, nije imala jedinstvenu i koherentnu politiku koja bi bila vođena od strane jasnog političkog tijela. <http://www.foxnews.com/world/2012/06/27/kissinger-says-calling-europe-quote-not-likely-his.html>, <https://www.theguardian.com/world/2004/dec/17/eu.turkey1>, <http://www.euronews.com/2009/11/20/kissinger-s-call-question-answered>

predvidljivog partnera koji je bio ujedno i garant stabilnosti Jugoslavije, a u novim okolnostima nisu mogli očekivati pojavu osobe koja bi objedinjavala te karakteristike. U veljači 1980. izrađena je nadopuna dokumenta *Prospects for post-Tito Yugoslavia* koja je poslana svim korisnicima ranijeg dokumenta. Ističe se da su zaključci iz ranije procjene i dalje održivi, ali se donose novi pogledi s obzirom na sovjetsku intervenciju u Afganistanu.¹³⁸

Procjena o Jugoslaviji poslije Tita iz 1979. poziva se na prijašnju analizu iz 1973. godine. Međutim, ta se analiza ponešto razlikuje od one iz 1979. Ovom prigodom donose se neki njeni najvažniji naglasci. Na početku teksta se kaže kako je "Jugoslavija podijeljena i opterećena problemima i može postati još i gore kada ostarjeli i boležljivi Tito ode sa scene." Međutim, procjena zaključuje "... da i bez Tita šansa za preživljavanje Jugoslavije i njenog hibridnog ne-sovjetskog modela socijalizma postoje."¹³⁹ Najveće težište u dokumentu stavljeno je na događaje u Hrvatskoj 1971. i na posljedice koje su ti događaji imali na razvoj Jugoslavije. Istaknuto je da je Hrvatsko proljeće izmijenilo smjer politike Jugoslavije na način da je nakon "... (za Jugoslaviju) drakonskog gušenja ..." ¹⁴⁰ došlo do pokušaja veće centralizacije u političkom životu zemlje i partije. Istaknuto je i da je SKJ u pojedinim trenucima više izgledao kao ispostava Beograda prema republičkim partijama nego skup predstavnika republičkih partija u Beogradu. Kao glavni razlog za takvo stanje navodi se pokušaj stvaranja sustava nasljeđivanja Josipa Broza koji je bio temeljen na ideji kolektivnih tijela i automatiziranih mehanizama odlučivanja. Međutim, nakon iskustva s početka sedamdesetih, Broz se okrenuo od te ideje i počeo je stvarati kadrove koji bi trebali preuzeti pojedine funkcije unutar sustava.

¹³⁸ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", Memorandum, 1. 2. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273316.pdf), 1.

¹³⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia after Tito", National Intelligence Estimate, 5. 7. 1973., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273310.pdf), 3.

¹⁴⁰ Ibidem, 4.

Među njima se najviše ističe Stane Dolanc koji ima potencijal da naslijedi Josipa Broza. Kao njegove prednosti navedeno je da: "... ima Titovo povjerenje, ima uske veze s vojskom i KOS-om, nema jasnih neprijatelja unutar SKJ i kao Slovenac nije etnički neprihvatljiv drugim nacionalnostima."¹⁴¹ Navodi se i da su učinjeni naporu kako bi se SKJ više centralizirao i pokazao izraženije jedinstvo u ključnim pitanjima. Uz vojsku, SKJ bio je jedina organizacija na razini Jugoslavije koja je imala potencijal okupljanja i artikulacije određenih politika. No, bez obzira na te napore, teško je očekivati da će SKJ predstavljati snažan faktor centralizacije zemlje u posttitovskoj eri upravo zbog temelja na kojima je oblikovana ona kao partija, ali i Jugoslavija. Velika pažnja posvećena je odnosima SSSR-a i Jugoslavije i u tom djelu su vidljive velike razlike u odnosu na kasnije dokumente. Primarna razlika je ta što je 1979. započela sovjetska invazija na Afganistan i taj događaj je promijenio odnose u hladnoratovskom nadmetanju na globalnoj razini. U Jugoslaviji je taj događaj probudio strahove od moguće sovjetske intervencije slično kao 1956.¹⁴², 1968.¹⁴³ pa čak i 1971.¹⁴⁴ godine. U procjeni iz 1973. situacija je potpuno drugačija. Navodi se kako SSSR ima stabilne odnose s Jugoslavijom u kontekstu šireg procesa Detanta i kako će Sovjeti sigurno željeti Jugoslaviju poslije Broza vratiti u Istočni blok, ali šansa za vojnu intervenciju u tom kontekstu je mala. Objašnjava se da bi Sovjeti u slučaju vojne intervencije platili previsoku cijenu u vojnom, političkom i ekonomskom smislu. Cilj povratka Jugoslavije u Istočni blok pokušao bi se

¹⁴¹ CREST, NACP, "Yugoslavia after Tito", National Intelligence Estimate, 5. 7. 1973., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273310.pdf), 4.

¹⁴² Intervencija Varšavskog Pakta 1956. u Mađarskoj. J. W. YOUNG, J. KENT, *International Relations since 1945*, 195-198.

¹⁴³ Intervencija Varšavskog Pakta 1980. u Čehoslovačkoj. J. W. YOUNG, J. KENT, *International Relations since 1945*, 315-318.

¹⁴⁴ Prema svjedočenjima pojedinih sudionika događaja u vrijeme Hrvatskog proljeća Josip Broz je na jednoj od sjednica SKJ izjavio suradnicima da je dobio ponuda Brežnjeva za sovjetsku pomoć Jugoslaviji u smirivanju stanja. Milivoj BEŠLIN, "'Liberalna koalicija' između saradnje i nerazumevanja: odnos političkih elita Srbije i Hrvatske 1969.-1971.", u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, 157, D. BILANDŽIĆ, *Povijest izbliza. Memoarski zapisi 1945.-2005.*, 104, 135.

eventualno ostvariti na političkom planu i predstavljao bi veliki uspjeh za Sovjete. Takav razvoj situacije u potpunosti bi promijenio sigurnosnu situaciju na Mediteranu u korist Sovjetskog saveza. Procjena je da do takvog razvoja neće doći u prvom redu jer unutar Jugoslavije ne postoje političke snage na koje bi se Sovjeti mogli osloniti. Ipak, naglašeno je da bi SSSR mogao potaknuti nestabilnosti u Jugoslaviji i zatim pokušati iskoristiti unutarnje konflikte u svoju korist jer je prijašnje iskustvo pokazalo da Sovjeti imaju malo utjecaja na stabilnu Jugoslaviju.¹⁴⁵

Što se tiče situacije unutar Jugoslavije ističe se da SKJ nema stvarne oporbe i da su oporbene snage u vidu *regionalista*, liberala, radikalno lijevih studentskih pokreta (Maoista) slabe i u nemogućnosti za bilo kakvom širom akcijom. Navodi se i da je jugoslavenko gospodarstvo također jedan od kohezivnih faktora budući da sve republike pronalaze svoje interese unutar jedinstvenog tržišta, a samostalno bi bile ekonomski neodržive. Kao najveći institucionalni faktor jedinstva zemlje navedena je JNA koja je odana Brozu, a poslije njegove smrti podržat će: "... snage koje podržavaju snažnu i jedinstvenu Jugoslaviju."¹⁴⁶ Na koncu se zaključuje da SAD i NATO trebaju pružiti jasnu podršku Jugoslaviji u smislu održavanja njene stabilnosti i nesvrstanog položaja; takva podrška imala bi dvostruki učinak. Na unutarnjem planu bi pozitivno djelovala na mirnu tranziciju vlasti, a na vanjskom planu bi odbila Sovjete od bilo kakvih poteza usmjerenih prema promjeni položaja Jugoslavije.¹⁴⁷

Kad se kompariraju analize iz 1973. i 1979. vidljive su neke razlike u pogledima. Kao što je već spomenuto, Sovjetska intervencija u Afganistanu 1979. i kraj Detanta ključne su promjene koje su se na međunarodnom planu dogodile između dvaju dokumenata. Zaključci su u obje studije po pitanju

¹⁴⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia after Tito", National Intelligence Estimate, 5. 7. 1973., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273310.pdf)

¹⁴⁶ Ibidem, 4.

¹⁴⁷ Ibidem, 5.

sovjetskog utjecaja i Zapadnog odgovora vrlo slične. Ključne razlike nastale su u pogledu na unutarnje stanje u Jugoslaviji. U dokumentu iz 1973. američki analitičari registrirali su gospodarske probleme, ali oni nisu stavljeni u prvi plan. Čak je gospodarstvo predstavljeno kao jedan od faktora koji bi mogao biti integrirajući nakon smrti Josipa Broza. U kasnijim dokumentima gospodarski problemi se vrlo studiozno analiziraju i pridaje im se velika važnost zbog mogućeg negativnog utjecaja na stabilnost zemlje. Što se tiče samog Josipa Broza nigdje se u dokumentima ne daje očekivano vrijeme njegovog odlaska s političke i životne scene, međutim, iz tona dokumenta s početka sedamdesetih moglo bi se zaključiti da se očekivalo da će se to dogoditi nešto ranije nego se uistinu dogodilo. Još jedna bitna razlika između dva izvješća ogleda se u činjenici što su Amerikanci očekivali, u ranijem izvješću, da će se pojaviti figura koja će naslijediti Josipa Broza. U tom kontekstu spomenut je Stane Dolanc. U kasnijim izvješćima s kraja sedamdesetih i početkom osamdesetih vidi se da je takvo očekivanje uglavnom napušteno. Spominju se imena nekih dužnosnika, ali ističe se da će država trebati naučiti funkcionirati s novim kolektivnim tijelima upravljanja bez vrhovnog autoriteta. Ono što je konstantno u svim izvješćima je pogled na JNA kao glavni institucionalni faktor kohezije u Jugoslaviji i ideja da će vojska inzistirati na očuvanju integriteta zemlje i njenog titoističkog naslijeđa.

U drugoj američkoj analizi koja je nastala 19. siječnja 1980. govori se o tome da je moguća Brozova smrt sljedećih dana ili tjedana, ali ne očekuju se problemi u prijenosu vlasti. Ono što je nova okolnost u odnosu na raniju analizu koja se bavila istim problemom jest Sovjetska invazija na Afganistan koja je uvelike potresla međunarodne odnose i izazvala stanovite nelagode u Jugoslaviji u kontekstu njene vlastite sigurnosti. Jugoslavija se zajedno s Rumunjskom, od komunističkih zemalja, jasno usprotivila invaziji SSSR-a i u kontekstu te činjenice američki analitičari zaključuju da će Brozovi nasljednici u prvim

mjesecima nakon njegove smrti zahtijevati Zapadnu podršku. Navodi se također da Lazar Koliševski i Stevan Doronjski zauzimaju pozicije u Predsjedništvu države i Partije te će biti prvi u nizu koji će naslijediti Brozov položaj.

Ipak, ističe se da ni jedan ni drugi nemaju političku težinu da uzurpiraju te položaje dulje vrijeme već će sustav rotacije normalno funkcionirati. Važnu ulogu u prijelazu vlasti mogao bi imati savezni sekretar obrane Nikola Ljubičić koji se nalazi na čelu vojske. Što se tiče dugoročne prognoze navodi se da će: "... Jugoslavenstvo doći pod pritisak. Moćni partijski baruni početak će raditi unutar kolektivnog sustava kako bi ojačali vlastite ambicije. Kad jugoslavenski lideri počnu manevrirati kako bi došli do pozicija i uključe se u političke intrige, Sovjeti mogu vidjeti mogućnost za širenje svog utjecaja. Događaji u Afganistanu mogu imati veliki dodatni značaj za Jugoslaviju u duljem razdoblju. Beograd pažljivo promatra reakciju SAD-a na Afganistan kao indikator naše volje da se odupremo sovjetskoj ekspanziji."¹⁴⁸

U novom dokumentu koji je nastao 27. ožujka 1980. CIA ponovno analizira situaciju u Jugoslaviji u kontekstu buduće tranzicije vlasti nakon smrti Josipa Broza. Na početku se ističe kako je zapravo veći dio svoga postojanja Jugoslavija posvetila tome da izgradi sustav koji bi omogućio da zemlja preživi Brozove smrt. Glavni cilj u tom projektu je bio da se narodi koji su sačinjavali Jugoslaviju uvjere kako im je ostanak unutar jugoslavenskog okvira najbolji model razvoja i prosperiteta. Ocijenjeno je da je projekt bio donekle uspješan. Ipak, istaknuto je da će: "... međunarodni odnosi izići na površinu u posttitovskom razdoblju i mogli bi postati glavni faktor destabilizacije."¹⁴⁹ Zatim se ističe kako od početka sedamdesetih nije bilo značajnijih političkih kriza u

¹⁴⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: Post-Tito Outlook", 19. 1. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371958.pdf) , 13-15.

¹⁴⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period", Information, 27. 3. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371959.pdf) , 10.

Jugoslaviji, ali da stara rivalstva koja se uzajamno hrane mogu rezultirati eskalacijom političkih problema.

Poimence se spominju kao potencijalni problem albanski, hrvatski i srpski nacionalizam te panislamizam. Procjenjuje se da u Hrvatskoj postoji potencijal za moguće probleme, ali u kratkom roku ne očekuju se neke značajnije prijetnje. Puno veći potencijalni problem predstavlja *albanska manjina*¹⁵⁰ u Jugoslaviji koja nije zadovoljna svojim statusom. U tom kontekstu istaknuto je kako je tijekom veljače jedan od rijetkih koji je posjetio Josipa Broza u bolnici bio i albanski političar Fadil Hoxha. Ocijenjeno je kako je razlog tog posjeta između ostalog bio stvoriti javnu sliku o Brozovoj brizi za Albance. Srpski nacionalizam ocijenjen je konstatacijom da je u porastu, a potenciran je između ostalog: "... latentnom željom (Srba op.a.) da preuzmu vodeću ulogu u Jugoslavenškoj Federaciji u cjelini, što vide kao njihovo pravo."¹⁵¹ U dokumentu se još navodi da Jugoslavija ima oko 3,5 milijuna muslimana koji mogu predstavljati potencijalni problem u smislu širenja pan-islamske ideologije.

Nacionalni problemi označeni su, kao i u ranijim dokumentima, kao najveći potencijalni faktor destabilizacije zemlje bez obzira na politiku koja je godinama vođena u pokušaju da se stanje stabilizira. "Savezna vlada je pokušala tijekom godina ohrabriti etničku individualnost, ali sada je jasno da Beograd nije bio u mogućnosti postići napredak, koji se nadao u pomirenju tih posebnosti s potrebom za jedinstvom Jugoslavije."¹⁵² Kao dio mjera koje su provođene sa ciljem rješavanja nacionalnih nesuglasica navodi se i kreiranje kolektivnog upravljanja državom i partijom. Dalje se u dokumentu analizira gospodarska

¹⁵⁰ Ovaj termin se koristi u izvornom dokumentu. Međutim, upotreba izraza nacionalna manjina za albansku zajednicu nije bio prihvatljiv i oko tog termina bilo je čak nekoliko javnih sukoba na političkoj sceni. Kako upotreba termina nije bila prikladna za Albance u Jugoslaviji tako nije bila prikladna ni za nealbanske stanovnike Kosova. HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Ribicic Apologize for Calling Kosovo Serbs National Minority", 31. 1. 1984.

¹⁵¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period", Information, 27. 3. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371959.pdf), 11.

¹⁵² Ibidem.

situacija u zemlji u kontekstu razlika između razvijenih i nerazvijenih krajeva. Ističe se da su veliki naponi i sredstva uloženi kako bi siromašnije južne republike sustigle u gospodarskom smislu one sjeverne, ali rezultati su bili poražavajući. Određeni pomaci su postignuti, ali, ukupno gledano, razlile su sve veće. Rezultat takvih gospodarskih politika doveo je do otvaranja novih problema u kontekstu međurepubličkih nesuglasica koje mogu dovesti do jačanja međunacionalnih problema. Takav razvoj situacije može se očekivati u budućnosti jer će Beograd biti prinuđen uvesti mjere štednje i usporiti rast gospodarstva kako bi stabilizirao inflaciju i deficit. Tim mjerama biti će najviše pogođene siromašnije republike kojima je potreban rast zbog stvaranja novih radnih mjesta. Može se očekivati i obnova srpsko-hrvatskih nesuglasica koje su dijelom bile zatomljene gospodarskom ekspanzijom.¹⁵³

Opća politička situacija u zemlji ocjenjuje se kao stabilna bez značajnijih znakova otpora vladajućoj strukturi i režimu. Mali broj aktivnih disidenata ne predstavlja ozbiljnu prijetnju i režim ih adekvatno kontrolira. Ističe se da je za takvo stanje u Jugoslaviji odgovoran njen specifični vid političkog uređenja koji dopušta širu participaciju na lokalnim nivoima i u sferi ekonomskog odlučivanja. Istaknuto je i kako Jugoslavija dopušta prekograničnu komunikaciju intelektualcima i mogućnost putovanja na zapad za građane. Međutim, navodi se i da postoje granice kad su u pitanju slobode u Jugoslaviji. Tako se ističe da je: "... osoba Tita izvan dodira kritike, osnovni principi samoupravljanja i jugoslavenska politika nesvrstavanja ne smiju se propitivati, a visoki dužnosnici režima ne mogu se kritizirati u medijima poimenično."¹⁵⁴ Zanimljiv je zaključak kako se "... odmjereno postupanje režima prema disidentima isplati i kako bi nastavak takve politike Titovih nasljednika trebao

¹⁵³ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period", Information, 27. 3. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371959.pdf), 12.

¹⁵⁴ Ibidem, 11.

pomoći u smirivanju potencijalno remetilačkih elemenata u društvu u post-Titovoj eri."¹⁵⁵

U dijelu teksta koji se bavi pitanjem disidenata ne stvara se distinkcija između disidenata u zemlji i inozemstvu i ne spominju se ubojstva koja su se događala u Zapadnim zemljama u organizaciji Službe državne bezbednosti. Naglasak se stavlja na razlike u praksi prema disidentima između Jugoslavije i drugih komunističkih zemlja. U dijelu teksta pod naslovom *Znakovi nade* navodi se da u Jugoslaviji postoje i nacionalizmi koji teže njenom održanju, a ne dezintegraciji. Kao takvi označeni su makedonski i slovenski nacionalizam za koje se kaže da, oba iz svojih specifičnih razloga, teže za održavanjem Jugoslavije i sigurno će predstavljati oslonac za saveznu vlast nakon Brozove smrti. U prilog tomu kaže se kako Beograd "... trajno potiče koncept da je najbolja šansa za opstanak makedonske nacije unutar jugoslavenske federacije. Promatrajući razdoblje prijenosa vlasti (u posttitovskom razdoblju op. a.) čini se da takvi argumenti Beograda imaju smisla većini Makedonaca. Republika nema adekvatnu gospodarsku osnovu kako bi preživjela kao samostalna država. Jedina alternativa, unija s Bugarskom, malo je primamljiva Makedoncima zbog šizofrenog odnosa Sofije s Moskvom, ali i zbog negiranja makedonskog identiteta."¹⁵⁶ Za Sloveniju je istaknuto kako su njeni kadrovi na čelu s Kardeljem bili arhitekti jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Sloveniji je primarni cilj da Jugoslavija funkcioniра u skladu s interesima koje oni imaju. Istaknuto je i kako su Slovenci pokazali malo razumijevanja za hrvatske zahtjeve početkom sedamdesetih.¹⁵⁷

Dan nakon smrti Josipa Broza sastavljen je dokument koji je ponovno analizirao moguće ishode prijenosa vlasti. Fokus dokumenta bio je usmjeren na

¹⁵⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period", Information, 27. 3. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371959.pdf), 13.

¹⁵⁶ Ibidem, 14.

¹⁵⁷ Ibidem.

informacije o glavnim figurama političke moći i prikaz medijskog izvještavanja u Jugoslaviji o smrti Josipa Broza. Kao i ranije navodi se da će formalno vlast preuzeti Doronjski i Koliševski i da se u tom procesu ne očekuju nikakvi problemi, ali najavljuje se da je izgledna borba za vlast u pozadini. U tu borbu bit će uključeni: "... ljudi u koje je Tito imao veliko povjerenje. To su ministar obrane Ljubičić, ministar unutarnjih poslova Herljević i članovi Predsjedništva CK SKJ Vladimir Bakarić, Miloš Minić i Stane Dolanc. Bakarić, kojeg je Tito postavio *za vođu* prije svoje smrti, je *prvi među jednakima* i ovoj grupi. U mjesecima prije Titove smrti, pokušaj da se Bakarić postavi na jednu od najvažnijih partijskih položaja naišao je na otpor. Ustvari, zaoštrena borba za popunjavanje pozicije vodi se između Bakarića i Miloša Minića. Tito je vjerojatno namjeravao da Bakarić djeluje kao stabilizirajuća snaga i da osigura kontinuitet u prelasku Jugoslavije u kolektivni sustav vladanja. Bakarićevi naponi da odigra tu ulogu, čini se, izazivaju trzavice unutar vodstva. Usprkos otporima, Bakariću je nastavio rasti ugled tijekom zadnjih tjedana Titova života. Kao posljednji od Titovih partizanskih suradnika iz Drugog svjetskog rata, on ima prave predispozicije da preuzme vodstvo. Čini se da je on dobro pripremljen da drži različite nacije i frakcije u redu i da arbitrira u neslaganjima koja će se sigurno dogoditi unutar vodstva."¹⁵⁸

Iz navedenog vidljivo je da je američka administracija očekivala pojavu jedne ličnosti koja će ipak preuzeti konce upravljanja kolektivnim rukovodstvom i na taj način omogućiti funkcioniranje Jugoslavije i nakon odlaska neospornog autoriteta kao što je bio Josip Broz. Takav stav može se objasniti time da Amerikanci nisu vjerovali da institucionalni okvir koji je načinjen za vrijeme života Josipa Broza može stvarno efikasno funkcionirati. Međutim, unutarnja dinamika jugoslavenskog političkog života u narednim

¹⁵⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: Succession Outlook", Information, 5. 5. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371960.pdf), 3.

godinama pokazala je da je nemoguće nametnuti novu figuru koja bi predstavljala neosporan autoritet.

3.2. Britanska analiza Titove sukcesije

Slično kao SAD, i Ujedinjeno Kraljevstvo je radilo analize i predviđanja situacije u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza. U velikom dijelu njihove procjene se slažu s američkima i donose slične zaključke. Vidljivo je i da je postojala stalna komunikacija između tajnih službi, ambasada u Beogradu te Foreign Office-a i State Department-a.¹⁵⁹ Britanci su u nekim segmentima svojih procjena imali odstupanja od američkih. Oni su barem od 1977., moguće i ranije, upozoravali da je vrlo mala šansa da se profilira jedna osoba koja bi mogla preuzeti položaj Josipa Broza i nastaviti vršiti funkcije koje je on obavljao. U prepisci oko izrade jednog dokumenta koji se bavi profiliranjem glavnih protagonista u jugoslavenskoj politici nakon smrti Josipa Broza, osoblje Foreign Office-a dotaklo se i modela sukcesije. Analitičar u Foreign Office-a iz Odjela za istočnu Europu govori kako je isticanje pojedinih osoba u fokus stavilo zapravo samo "... podsjetnik da ono što će biti važno poslije Tita nije hoće li se naći jedna osoba da naslijedi njegov autoritet, već uživa li sadašnji sustav dovoljno podrške među glavnim liderima u Republikama da ih potakne na zajednički angažman. Također je naglašeno, ono što ja smatram jednom od glavnih opasnosti za Jugoslaviju poslije Tita, da će federalno vodstvo, pa bilo i kolektivno, ustupiti određene poluge moći Republikama kako bi zadobilo njihovu podršku. Kao posljedica toga mogli bi doći u poziciju da se vlast prelije iz centra i da se događaji više ne mogu kontrolirati iz Beograda..."¹⁶⁰

¹⁵⁹ The National Archives, London (dalje: TNA), Foreign and Commonwealth Office (dalje: FCO) 28/3153, "The Succession to Tito", 16. 3. 1976.TNA, FCO 28/3153, The Succession to Tito, 16. 3. 1976.

¹⁶⁰ Ibidem.

Američke i britanske procjene djelomično su se razlikovale i po drugim konkretnim pitanjima. Primjerice, kao što je već navedeno, CIA je predviđala da će poslije Brozove smrti doći do borbe za vlast unutar Partije između Vladimira Bakarića i Miloša Minića. Minića je, prema američkim podacima, podržavao ministar obrane Nikola Ljubičić i Petar Stambolić, dok je Bakarića podržavalo hrvatsko rukovodstvo i politički istomišljenici iz Bosne i Hercegovine. Britanske analize nisu išle u tom pravcu. Foreign Office je procjenjivao da bi imenovanje Bakarića na tako važnu poziciju bilo kontradiktorno s Brozovim dugogodišnjim naporima da uspostavi djelotvorni sustav kolektivnog upravljanja državom i Partijom. Pored toga, Bakarić je u to vrijeme imao 68 godina i bio slabog zdravlja. Konačno, Britanci su pretpostavljali da bi postavljanje hrvatskog kadra na tako važnu poziciju naišlo na otpor srpskih krugova, pa se u tom kontekstu mogao tumačiti sukob Bakarića s Minićem.¹⁶¹

U svim analizama se ističe kako je Josip Broz uz JNA jedan od glavnih kohezivnih elemenata zemlje i njegovom smrću moglo bi doći do krize. U analizama se uočava podijeljenost na prozapadno orijentirane Sloveniju i Hrvatsku te ostatak zemlje koji je više okrenut ka istoku. Ističe se mogućnost raspada zemlje i opasnosti od sovjetske intervencije ako dođe do destabilizacije. Prema predviđanjima američkih službi, nakon Brozove smrti Zapad bi trebao podržati novo kolektivno vodstvo i spriječiti mogući raspad Jugoslavije i građanski rat.¹⁶² Stabilnost Jugoslavije bila je bitan segment stabilnosti jugoistočne Europe i Mediterana. Jugoslavija je bila bitna u odnosima velikih sila kao specifični primjer i nikome nisu odgovarali veliki politički potresi. Međutim, kako je naglasio jedan britanski diplomat "Za svijet, Tito je

¹⁶¹ TNA, FCO 28/4235, "The Succession to Tito", 16. 3. 1976.

¹⁶² J. BAEV, "US Intelligence Community Estimates on Yugoslavia (1948-1991)", *National Security and the Future*, 1 (1), 2000., 95-106, CREST, NACP, "Yugoslavia, Five Weeks Into the Succession", Information, 12. 06. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371961.pdf), 7-12.

Jugoslavija", stoga nitko nije mogao sa sigurnošću predvidjeti u kojem pravcu će se zemlja razvijati poslije njegove smrti.¹⁶³

¹⁶³ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", 18. 01.1980.

4. Smrt Josipa Broza¹⁶⁴

Britanski politički establishment i diplomatska služba pomno su pratili situaciju u Jugoslaviji. Već u ožujku 1979. na sjednicama Joint Information Committee-a (JIC-a), tijela zaduženog za koordinaciju britanskih obavještajnih službi, raspravljalo se o Jugoslaviji i posljedicama Brozove smrti. Dakako, o konačnom odlasku jugoslavenkog vođe raspravljalo se u Whitehallu intenzivno već više od desetljeća, a posljednjih nekoliko godina prije njegove smrti, Foreign Office imao je pripremljen plan za poduzimanje diplomatskih aktivnosti kada do toga dođe.

Brozova bolest i boravak u bolnici u Ljubljani zasjenili su na nekoliko mjeseci sve probleme u zemlji. Josip Broz je hospitaliziran u ljubljanskoj bolnici 3. siječnja 1980. zbog problema s venama u nogama, što samo po sebi nije predstavljalo dramatičnu vijest. On je odmah potom otišao u svoju rezidenciju na Brdu kod Kranja gdje je nastavio obavljati svoje dužnosti. Međutim, izjava poznatog američkog kardiokirurga Michaela Deakeya kako su ga jugoslavenske vlasti pozvale da sudjeluje u Brozovom liječenju zbog problema s cirkulacijom u lijevoj nozi, pokazala je stranim diplomatima da se radi o ozbiljnijim zdravstvenim problemima. Već 12. siječnja je objavljena vijest da je Broz podvrgnut operacijskom zahvatu na venama u lijevoj nozi. Doktor Deakey rekao je američkim diplomatima kako je operacija dobro prošla, ali i kako su moguće komplikacije zbog kojih bi Brozu mogla biti amputirana noga, što bi ozbiljno ugrozilo njegovo zdravlje. Upravo se to i dogodilo. Dva dana kasnije, 14. siječnja objavljeno je priopćenje kako operacija nije postigla očekivane rezultate, što je zapadnim diplomatima bio znak da se Brozovo zdravlje nepovratno pogoršava.

¹⁶⁴ Ovo poglavlje preuzeto je dijelom iz rada autora prethodno objavljenog u Časopisu za suvremenu povijest. Ante BATOVIĆ, Branko KASALO, "Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 44. No.1, 2012., 7-22.

Zapad je racionalno analizirao novonastalu situaciju. Foreign Office, u konzultacijama prije svega s Washingtonom i Bruxellesom, procijenio je da nema izravne opasnosti od sovjetske vojne intervencije, ali, kao primjerice i 1971., među zapadnim diplomatima postojao je strah da će Sovjeti pokušati destabilizirati jugoslavenski režim, posebno u okolnostima kada više ne bude glavnog arbitra koji bi mogao pomiriti kronične jugoslavenske kontradiktornosti. Reakcija Zapada bila je brza. Britanska premijerka Margaret Thatcher izjavila je 15. siječnja u britanskom parlamentu kako će britanska vlada učiniti sve da očuva jugoslavensku neovisnost, a istodobno su započele pripreme za njezin posjet Jugoslaviji koji je predviđan već za ožujak 1980.¹⁶⁵ Istog dana Vijeće ministara vanjskih poslova zemalja EEZ-a donijelo je odluku o zaključivanju povoljnog trgovinskog sporazuma između Jugoslavije i Europske ekonomske zajednice. Sporazum bi jugoslavenskoj privredi olakšao izvoz proizvoda u Europsku zajednicu i tako smanjio ogroman trgovinski deficit koji je snažno opterećivao jugoslavensku ekonomiju. Takvi potezi bili su temeljeni na Zapadnim analizama koje su od kraja sedamdesetih sve više ukazivale da su ekonomski problemi, u jednakoj mjeri kao i nacionalni animoziteti, prijetnja stabilnosti jugoslavenske države. CIA-ini izvještaji koji su ranije spomenuti, poput onih iz rujna 1979. ili iz ožujka 1980., vrlo jasno upozoravaju da bi previsoki jugoslavenski deficit mogao poremetiti vanjsko zaduživanje, a kako bi smanjila proračunski dug, vlada će biti prisiljena uvesti restrikcije što će zasigurno dovesti do smanjenja ekonomskog rasta, nezaposlenosti i pada životnog standarda. To će zauzvrat pojačati međunacionalne i međurepubličke sukobe, posebno na relaciji Hrvatska – Srbija i stvoriti dodatni animozitet svih nacionalnosti prema Beogradu.¹⁶⁶

¹⁶⁵ TNA, FCO 28/4229, "President Tito of Yugoslavia", "President Tito", 16.01.1980; "Visit to Yugoslavia", 17. 01. 1980.

¹⁶⁶ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", 18. 01. 1980; CREST, NACP, "Yugoslavia: A Look at the Society on the Eve of the Post-Tito Period", Information, 27. 03. 1980.,

U Bruxellesu je 17. siječnja 1980. održan sastanak stalnih predstavnika zemalja pri NATO paktu kako bi raspravili položaj Jugoslavije u svjetlu Brozove bolesti i situacije u Afganistanu. NATO-ov zaključak bio je kako sovjetska intervencija u Jugoslaviji nije izvjesna, ali i kako će Sovjeti i dalje nastojati ojačati svoj dugoročni utjecaj u Jugoslaviji. Pozitivna okolnost bila je, kako su NATO-vi predstavnici zaključili, da će intervencija u Afganistanu i Brozova bolest ujediniti zemlju i tako olakšati proces tranzicije poslije njegove smrti. U tom smislu je jugoslavenkom režimu trebalo nastaviti davati punu podršku Zapada, dok je Sovjetima bilo potrebno jasno dati do znanja da bi zapadna koalicija vrlo ozbiljno reagirala na svaki pokušaj miješanja u unutrašnja pitanja Jugoslavije.¹⁶⁷ Ovakvi zaključci potpuno su u skladu s procjenama koje je donosila CIA.

Jugoslavenske vlasti nerado su međutim gledale na pretjerane komentare pojedinih zapadnih vlada i medija kako se Jugoslavija približava Zapadu, odnosno kako je Zapad u svakom trenutku spreman jamčiti njezinu neovisnost. Usprkos dobrim odnosima sa zapadnim državama, jugoslavenko vodstvo inzistiralo je na nesvrstanosti kao stupu jugoslavenske vanjske politike. K tome, bojalo se da bi Sovjeti mogli "priskočiti u pomoć" Jugoslaviji, kako bi je zaštitili od uplitanja Zapada u njezine unutrašnje poslove. Britanski diplomati dobro su to razumjeli i slali su Foreign Office-u iz Beograda poruke kako bi Zapad prema Jugoslaviji trebao pristupati s oprezom. Potporu takvom stavu dao im je i glasnogovornik SKJ koji se britanskom novinaru potužio na TASS-ov komentar koji je optužio zapadne medije da u dosluhu s NATO-ovim službama pokušavaju pogoršati odnose Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Jugoslavenski dužnosnik opisao je pretjerano zaštitnički stav Zapada kao "medvjedu uslugu

(https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371959.pdf), 10-16, CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979.,

(<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 13-15.

¹⁶⁷ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "NATO Discussions on Yugoslavia", 17. 01. 1980.

Jugoslaviji".¹⁶⁸ U tom smislu je i visoki dužnosnik Carterove administracije Robert Barry u travnju 1980. izjavio da bi pokroviteljski stav SAD-a i njegovih saveznika samo stvorio nelagodu Brozovim nasljednicima. Međutim, isto tako je ponovio stav američke administracije kako Sovjetskom Savezu i njegovim saveznicima mora biti jasno da će svaki pokušaj slabljenja jugoslavenkog jedinstva, teritorijalnog integriteta i neovisnosti naići na oštru reakciju SAD-a i njegovih zapadnoeuropskih saveznika. Barry je također izrekao i upozorenje emigrantskim organizacijama koje su se zauzimale za raspad Jugoslavije kako je to suprotno službenoj američkoj politici te da će svaka ilegalna ili teroristička akcija protiv jugoslavenske vlade na američkom tlu, kao reakcija na Brozovu smrt, biti oštro sankcionirana od američkih vlasti.¹⁶⁹ Sovjeti su odmah reagirali na govor američkog dužnosnika kroz novinski komentar TASS-ovog političkog analitičara Jurija Komilova pod naslovom *Laži kao oružje*, u kojem je Komilov oštro opovrgnuo američke optužbe da Moskva pokušava utjecati na Jugoslaviju. Dakako da jugoslavenskim dužnosnicima ovakvo prepucavanje između Moskve i Washingtona nije bilo po volji, pa su to vrlo jasno dali do znanja kroz medije i izjave pojedinih dužnosnika.¹⁷⁰ *Borba* je primjerice dala sljedeći komentar: "Značenje naše zemlje je upravo u toj izuzetnoj aktivnosti za principe i za politiku nesvrstavanja, zbog čega i uživa veliki ugled ... Nije ni potrebno naglašavati da svijet u cjelini ni ne zna za drugu Jugoslaviju osim za nezavisnu i nesvrstanu ... otkud onda posebna "briga" za sigurnost Jugoslavije koju pokazuju neke blokovske snage..."¹⁷¹

Hrvatska emigracija također je zadavala glavobolju kako jugoslavenskim vlastima, tako i stranim vladama. Odnosi između Velike Britanije i Jugoslavije nakratko su se zategli zbog održavanja Trećeg kongresa Hrvatskog narodnog

¹⁶⁸ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", 21. 01. 1980.

¹⁶⁹ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "Text of Speech by Deputy Assistant Secretary of State Robert L. Barry, on US Policy Toward Eastern Europe", 22. 04. 1980.

¹⁷⁰ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "Yugoslav Independence", 07. 05. 1980.

¹⁷¹ „Opasnosti blokovskog zaoštavanja“, *Borba* (Zagreb), br. 46, 17. II. 1980., 8.

vijeća u siječnju 1980. u Londonu. Jugoslavenska diplomacija oštro je protestirala zbog odluke britanskih vlasti da dopuste održavanje Kongresa i optužila London kako ima dvostruke standarde. Mediji u Jugoslaviji također su osudili održavanje skupa i kritizirali britansku vladu. *Vjesnik* je neuobičajeno oštro komentirao taj događaj: "Po odobrenju britanskih vlasti ovih se dana okupilo šareno društvo međunarodnih kriminalaca ... ono što ih povezuje je njihova mržnja na nezavisnu, socijalističku i nesvrstanu zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti Jugoslavije ... na žalost, čuli smo dosta besmislica i zlonamjernih špekulacija o mogućoj krizi u Jugoslaviji..." (koje su objavili britanski mediji op. a.).¹⁷² Premda Foreign Office nije bio sretan što je ovaj događaj opteretio odnose između dvije zemlje, posebno u tako osjetljivoj situaciji u kojoj se Jugoslavija nalazila, nije bilo pravnog temelja da se zabrani održavanje Kongresa. Jugoslavenskim vlastima vjerojatno je posebno zasmetala činjenica da je Kongresu nazočio bivši ministar NDH Vjekoslav Vrančić, koji je zbog tog događaja doputovao iz Argentine. Ironično je da se Vrančić na Kongresu zalagao za prekid s tradicijama Nezavisne Države Hrvatske, međutim, sama činjenica da je proklamirani cilj HNV-a bilo negiranje jugoslavenske i stvaranje neovisne hrvatske države, nije moglo biti dobro primljeno u Beogradu.¹⁷³ Bijes jugoslavenskog režima, kako na hrvatsku emigraciju, tako i na britanske vlasti, zasigurno je navukao i članak u najutjecajnijoj hrvatskoj emigrantskoj tiskovini *Hrvatskoj reviji*, koja je, komentirajući zaključke kongresa, pozvala sve Hrvate da se pripreme za skori raspad Jugoslavije nakon Brozove smrti.¹⁷⁴

Neizvjesnost stvorena Brozovom bolešću i mogućim posljedicama njegove smrti svakako se odražavala i na raspoloženje društva. Britanski i američki diplomati zabilježili su da građani masovno podižu devizne depozite iz

¹⁷² „Čemu služe dvostruki standardi“, *Vjesnik* (Zagreb), br. 11643, 25. I. 1980., 2.

¹⁷³ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "The Dress Rehearsal", 30. 01. 1980.

¹⁷⁴ „Poziv Hrvatima u domovini i širom svijeta“, *Hrvatska revija*, 117/1980., 131-132.

banaka zbog straha da će im država zamrznuti deviznu štednju kako bi smanjila vanjskotrgovinski deficit. Američki diplomati čuli su vijest da su Sovjeti smanjili opskrbu plinom koji je dolazio plinovodom preko Austrije kao osvetu zbog jugoslavenskog stava prema intervenciji u Afganistanu. Britanski konzul u Zagrebu izvijestio je kako je u katoličkoj Sloveniji i Hrvatskoj još uvijek vrlo snažan osjećaj da Srbi i Crnogorci ne bi dovoljno odlučno reagirali na sovjetsku intervenciju zbog tradicionalnog mišljenja da je Rusija zaštitnik panslavizma i pravoslavlja. Jednako tako su se u Hrvatskoj mogla čuti mišljenja da bi s Brozovom smrću srpski elementi, koji su činili većinu u sigurnosnim službama i državnoj upravi, mogli omogućiti Sovjetima da preuzmu kontrolu nad jugoslavenskom Federacijom.¹⁷⁵ Ovakve vijesti stvarale su dojam u Zapadnim krugovima o trajnoj nestabilnosti u Jugoslaviji. Ipak, kada se promatraju ranije analizirana izvješća i predviđanja CIA o Jugoslaviji poslije Broza, vidljivo je da su takve informacije uzimane s rezervom i da je ton tih izvješća puno umjereniji nego pojedine informacije koje su dolazile iz medijskih izvora i osobnih kontakata u diplomatskim krugovima.

Josipu Brozu je 20. siječnja amputirana lijeva noga, ali nakon kratkog poboljšanja njegovo stanje se počelo naglo pogoršavati. Britanski diplomati zabilježili su povodom toga i dva bizarna događaja koja su jasno pokazivala da su Titov kult ličnosti, kao i stega režima, još uvijek vrlo snažni. Prvi se odnosio na snimanje filma u kojem jedan od likova izgubi lijevu nogu i postane bogalj. Premda je film snimljen prije amputacije Brozove noge, partijski organi inzistirali su da se ta scena izostavi iz filma. Slična situacija dogodila se s benevolentnom reportažom u časopisu *Duga* o ženi iz njemačkog grada Münchena kojoj je amputirana noga, a njemačko socijalno osiguranje odbilo je platiti troškove. Članak je također napisan prije Brozove operacije, a stjecajem okolnosti reportaža s fotografijom žene koja u ruci drži umjetnu nogu tiskana je

¹⁷⁵ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "The Internal Situation", 23. 01. 1980.

neposredno prije nego je objavljeno da mu je amputirana noga. K tome je na susjednoj strani objavljen članak s fotografijom nasmijanog Broza koji se uspješno oporavlja od bolesti. Ta naizgled crnohumorna situacija završila je s teškim posljedicama po urednika časopisa koji je pozvan na odgovornost, optužen za namjerno omalovažavanje lika i djela Josipa Broza Tita, i u konačnici otpušten sa svojeg radnog mjesta.¹⁷⁶

Početak ožujka jugoslavenske vlasti započele su s organizacijom pogreba i jasno dale do znanja stranim diplomatima kako ne očekuju da će se Broz oporaviti. Vijest o njegovoj smrti je objavljena 4. svibnja 1980. godine. Brozovo tijelo je vlakom dopremljeno iz Ljubljane preko Zagreba u Beograd gdje je položeno na odar u Saveznoj skupštini. Stranim diplomatima upala je u oči činjenica da u vlaku nije bilo Brozove supruge Jovanke, koja se ispraćaju pridružila tek u Beogradu. Jovanka se još od 1977. nije pojavljivala u javnosti i među diplomatima se špekuliralo da se Broz od nje i službeno razveo. Ceremoniji pogreba je nazočilo 209 delegacija iz 128 zemlja od kojih su mnoge bile predvođene predsjednicima, premijerima ili monarsima iz cijeloga svijeta, što je svakako bila potvrda Brozove reputacije svjetskog državnika i važnosti SFRJ u međunarodnim odnosima.¹⁷⁷ Na pogreb je došla politička elita iz zapadnog i istočnog bloka i Pokreta nesvrstanih pa je Brozova sahrana poslužila kao dobro mjesto susreta i razgovora pojedinih državnih delegacija. Britansku delegaciju predvodio je britanski ministar vanjskih poslova Peter Carrington i kraljičin suprug princ Philip, vojvoda od Edinburgha. Premda američki predsjednik Carter nije došao na pogreb, američka delegacija je bila dobro zastupljena, a britanski diplomati zabilježili su da francuski predsjednik Giscard D'estagne i kubanski diktator Fidel Castro nisu nikome pretjerano nedostajali.¹⁷⁸ Afganistan je dakako bio jedna od tema razgovora. Jugoslavenski diplomat i

¹⁷⁶ TNA, FCO 28/4229, "President Tito of Yugoslavia", "President Tito's Health", 13. 02. 1980.

¹⁷⁷ J. RIDLEY, *Tito*, 23-24.

¹⁷⁸ Zlatko RENDULIĆ, *Tito u djelima inozemnih povjesničara*, Zagreb, 2010., 102-105.

član hrvatskog Izvršnog vijeća, Jakša Petrić prenio je britanskom veleposlaniku detalje neugodnog razgovora između Leonida Brežnjeva i iranskog ministra vanjskih poslova Sadegha Ghotbzadeha kada je Brežnjev otvoreno kritizirao iransku islamističku vladu zbog politike prema Sovjetskom Savezu, posebno u kontekstu pisma koje je Brežnjev uputio Brozu povodom intervencije u Afganistanu, a u kojem je naglasio da nijedna susjedna zemlja Sovjetskom Savezu ne bi smjela biti pod zapadnim utjecajem. Pored toga, proširio je formulaciju Brežnjevljeve doktrine prema kojoj članice sovjetskog bloka imaju obvezu zaštititi ne samo druge članice lagera, već i zemlje izvan njega. Bio je to presedan koji je Sovjetima mogao poslužiti kao povod i opravdanje za intervencije i u drugim zemljama, kako u Iranu, tako i u Jugoslaviji.¹⁷⁹

Proces tranzicije vlasti poslije Brozove smrti bio je svakako najzanimljiviji stranim diplomatima. Kako bi spriječili špekulacije vezane za njegovu bolest, jugoslavenske vlasti su već 17. siječnja objavile na koji način će se obaviti prijenos vlasti. Pozicija Predsjednika SFRJ prestati će postojati poslije njegove smrti, a sva prava proizašla iz te dužnosti preuzeti će Predsjedništvo SFRJ. Ujedno će predsjednik Predsjedništva preuzeti dužnosti zapovjednika oružanih snaga. Poziciju predsjednika Predsjedništva koju je Broz također držao kao Predsjednik SFRJ trebao je prema Ustavu preuzeti potpredsjednik Predsjedništva. Više zanimanja izazvala je promjena na čelu Saveza komunista, koji je i dalje bio centar političkog života u Jugoslaviji. Premda je već ranije bilo predviđeno da će po Brozovoj smrti vodstvo SKJ preuzeti kolektivno Predsjedništvo, nije bila isključena i mogućnost da će se u budućnosti ponovno uvesti mjesto predsjednika Partije.¹⁸⁰ Ovakav razvoj situacije na formalnoj je razini otklonio špekulacije koje su na Zapadu trajale već čitavo desetljeće o tome tko će naslijediti Josipa Broza. Konačno je postalo jasno, kao što je

¹⁷⁹ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "Notes on HM Ambassador's Visit to Croatia and Slovenia", 15-20 June 1980.

¹⁸⁰ TNA, FCO 28/4235, "Internal Situation in Yugoslavia", "The Succession to Tito", 17. 01. 1980.

vidljivo i iz analiza CIA-e, da će kolektivna tijela upravljanja preuzeti sve funkcija i da će načelo rotacije biti provođeno kao i do tada.

U procesu same tranzicije vlasti pokazalo se da su sve ranije špekulacije o pojavi novog vođe (Dolanc, Bakarić) ili formiranju nekakvih koalicija u vodstvu koje bi dijelile vlast bile bez osnove. Sustav kolektivnog predsjedanja državom i Partijom nastavio je poslije Brozove smrti djelovati kako je ranije bilo predviđeno. Ugašeno je mjesto Predsjednika SFRJ, a mjesto predsjednika Predsjedništva SFRJ preuzeo je dotadašnji potpredsjednik Lazar Koliševski, odnosno, po isteku njegovog jednogodišnjeg mandata u svibnju 1980., bosanskohercegovački predstavnik Cvijetin Mijatović. Premda mjesto Predsjednika SKJ nije formalno ugašeno, već je dogovoreno da će se o tome odlučivati na sljedećem Kongresu 1982. godine. Na Brozovo mjesto nije postavljen nitko poslije njegove smrti, i nastavljeno je s rotirajućim jednogodišnjim izborom predsjednika Predsjedništva CK SKJ uvedenim 1978. godine. U vrijeme Brozove smrti tu je dužnost obnašao vojvođanski Srbin Stevan Doronjski kojem je mandat isticao u listopadu 1980. Poslije Doronjskog, dužnost predsjedavajućeg Predsjedništvom CK SKJ preuzeo je Makedonac Lazar Mojsov.

5. Gospodarska kriza osamdesetih

Gospodarsku situaciju u Jugoslaviji u prvoj polovici osamdesetih nemoguće je promatrati izvan konteksta društvenog sustava koji se razvio u prethodnom desetljeću. Tijekom sedamdesetih odigralo se više ključnih događaja koji su usmjerili političke, društvene i gospodarske procese u Jugoslaviji. Ti procesi postavili su okvir unutar kojega se odvijao politički i gospodarski život nakon smrti Josipa Broza. Naravno, kontinuitet društvenog i gospodarskog razvoja moguće je promatrati i u prethodnim desetljećima, ali za ovaj rad dovoljno je uzeti u obzir sedamdesete i osamdesete godine. Zbog specifičnog društvenog uređenja zemlje nemoguće je odvojiti gospodarske procese od mehanizma političkog odlučivanja. Cijeli niz autora koji su se bavili problematikom gospodarstva SFRJ, kao što su Woodward, Dyker, Sirotković i drugi, detaljno su iznijeli čitav niz argumenata koji potvrđuju postojanje strukturnih problema koji su posljedica društveno-gospodarskog modela koji se razvio u Jugoslaviji.¹⁸¹

Usprkos gospodarskim uspjesima i pozitivnim trendovima krajem sedamdesetih nazirao se veliki broj problema koji su ukazivali na moguću krizu. U lipnju 1978. održan je XI. kongres Saveza komunista Jugoslavije i na njemu su izneseni neki problemi s kojima se samoupravni sustav suočavao. Problemi koji su najviše istaknuti bili su slab razvoj samoupravljanja za što je optužena: "... tendencija autarhičnog razvoja u okviru gradova, općina, regija, pokrajina odnosno republika i ocijenjeno je da je to izraz lokalizma i republičkog partikularizma, sprege političke birokracije i tehnokratskih snaga."¹⁸² Gospodarske teme koje su se raspravljale i isticale na ovom kongresu dominirat će u javnom diskursu i početkom osamdesetih samo u promijenjenim

¹⁸¹ D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Jakov SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, Zagreb, 1996., Susan L. WOODWARD, *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, Princetone, 1995.

¹⁸² Janko PLETERSKI, et al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1985., 453.

okolnostima. Već tada su dijagnosticirani problemi koji su se prvenstveno odnosili na javnu potrošnju i produktivnost. Rasprave koje su se vodile oko tih problema dolazile su redovito do istih zaključaka. U prvom redu odgovor na probleme treba biti daljnji razvoj samoupravnih odnosa, a glavni problem s kojim se samoupravljanje suočava i koji je generator krize jesu birokratsko-tehnokratske snage. Ipak, iz niza izjava vidljivo je da su gospodarski problemi puno kompleksniji i da ih nije moguće riješiti u kratkom roku.¹⁸³ Među dominantne probleme, osim već spomenute javne potrošnje i niske produktivnosti, svakako treba navesti i porast osobne potrošnje, preveliku zaduženost gospodarstva, pitanje međunarodne konkurentnosti, preinvestiranje, inflaciju. Ipak, usprkos sve vidljivijim problemima koji se pojavljuju u gospodarstvu u javnom diskursu krajem sedamdesetih prevladavao je optimizam.¹⁸⁴

Upravo će tijekom osamdesetih doći do kulminacije svih gospodarskih problema čije su se naznake počele pojavljivati u ranijem desetljeću. Potpuno nove okolnosti na unutarnjem, ali i vanjskom planu u kojima se našla Jugoslavija, na test su stavile društveno-gospodarski model koji se razvijao prethodnih desetljeća. Kao što je već navedeno, najvidljivija i najveća promjena koja se dogodila bila je smrt Josipa Broza Tita. Taj događaj sam po sebi nije bio neočekivan, niti je bio iznenađujući, a državne strukture počele su se pripremati za taj trenutak i desetak godina ranije.¹⁸⁵ No, ono što se počelo događati poslije smrti Josipa Broza dovelo je u pitanje mogućnost funkcioniranja postojećeg sustava na svim razinama. Josip Broz bio je jedan od najvažnijih integrativnih faktora Jugoslavije te je svojim neupitnim autoritetom, u prethodnim

¹⁸³ J. PLETESKI, et al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 453.

¹⁸⁴ Zdenko RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1990.*, Zagreb, 2006., 490.

¹⁸⁵ Kolektivno predsjedništvo kao institucija uvedeno je 1971. u amandmanima na tadašnji Ustav i sastojalo se od 23 člana. Izmjenom Ustava 1974. reformirana je institucija predsjedništva te je broj članova smanjen na devet. Svaka Socijalističkih republika i pokrajina davala je po jednog predstavnika, još jedan član dolazio je iz redova CK SKJ. Predsjedništvo je svoju punu operativnu funkciju trebalo ostvariti nakon smrti Josipa Broza.

desetljećima, bio u mogućnosti potaknuti i usmjeriti političke i gospodarske procese kada bi se našli u blokadi zbog neslaganja na ostalim, obično republičkim, razinama vlasti. Njegov odlazak sa životne pozornice poklopio se s mnogobrojnim problemima koji su pritiskali jugoslavensko gospodarstvo, ali i društvo.

Naznake gospodarskih problema, kako je već objašnjeno, bile su vidljive najmanje od sredine sedamdesetih.¹⁸⁶ Međutim, zbog složenih okolnosti funkcioniranja jugoslavenskog gospodarstva, nisu poduzimani adekvatni koraci koji bi ublažili nadolazeću krizu. Uzrok neefikasnosti sustava u borbi s gospodarskim problemima može se u prvom redu tražiti u političkom životu zemlje. Nakon Brozove smrti više nije bilo snage koja bi oprečne političke interese pojedinih republika prisilila na pronalazak kompromisnih rješenja. SR Slovenija u prvom redu, te SR Hrvatska nešto manje, počele su provoditi politiku otpora svakoj mjeri koja bi dovodila do centralizacije u bilo kojoj sferi života zemlje.¹⁸⁷ S druge strane ostale republike su izražavale svoje nezadovoljstvo zbog neravnomjernog gospodarskog razvoja. Zaduživanje i preinvestiranje koje se odvijalo tijekom sedamdesetih, koje je između ostalog bilo zaslužno za porast standarda, polako je dolazilo na naplatu.

Uska povezanost političkih i gospodarskih procesa postojala je zbog jedinstvenog gospodarskog modela koji se temeljio na samoupravljanju, a ono je kao socijalni eksperiment stalno bilo u procesu traženja rješenja koja su trebala omogućiti kompatibilnost s ostalim u svijetu postojećim ekonomskim sustavima. Posljedica razvoja samoupravljanja, osobito nakon Zakona o udruženom radu, bila je bujanje administrativnih sustava u poduzećima koji su kao jednu od

¹⁸⁶ D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 91-106.

¹⁸⁷ Dušan BILANDŽIĆ, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb, 1978., 395, Sabrina P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 331-352.

posljedica imale pad konkurentnosti.¹⁸⁸ Drugi problemi vezani uz samoupravni gospodarski model bili su fragmentacija pojedinih poslovnih subjekata kroz tzv. OOUR-e, problemi u sustavu donošenja odluka, neproduktivnost, pitanje odgovornosti za uspjehe i neuspjehe itd. Pojednostavljeno, bilo je očito da samoupravljanje ne daje očekivane rezultate i da se radnici nisu najbolje snašli u zamišljenom modelu upravljanja svojim radom. Naravno, postojala su i poduzeća koja su bila iznimke u ovim procesima, ali negativni trendovi su prevladavali. Iz svega navedenog, vidljivo je da je jugoslavenko gospodarstvo imalo velike strukturne probleme. Pojedini autori smatraju da je jugoslavenski model gospodarskog uređenja, koji je od njegovih autora zamišljen kao hibrid između planske privrede i kapitalizma, zapravo bio pokušaj da se uspostavi u prvom redu političko prvenstvo SKJ i da se izbjegne bilo kakvo jačanje alternativnih mjesta odlučivanja, primjerice u značajnim gospodarskim sustavima.¹⁸⁹

Početak svibnja 1980. umire Josip Broz Tito nakon duge bolesti. Javnost je bila zaokupljena mjesecima izvješćima o njegovom zdravstvenom stanju i cijela zemlja je bila u "izvanrednom" stanju čekajući vijesti o zdravlju doživotnog predsjednika Jugoslavije. Nakon javne objave o smrti Josipa Broza u društvu je zavladao kolektivna psihoza karakteristična za društva u kojima je izgrađivan kult ličnosti vođe. Ipak, u tjednima i mjesecima nakon pokopa Josipa Broza, u javnom prostoru sve više su se pojavljivale informacije koje su ukazivale na produbljivanje gospodarske krize. Podatci koji su izlazili u javnost kao što su vanjsko trgovinski deficit od 7,2 milijarde dolara 1979. ili vanjski dug

¹⁸⁸ Open Society Archives at Central European University, Budapest, Records of Radio Free Europe/ OSA Liberty Research Institute: Publications Department: Background Reports "Yugoslavia's Economy at the Crossroad", 30. 6. 1981., Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 489-490, Veljko CVJETIČANIN, "Proturječja i unutarnje granice jednog političkog modela", *Revija za sociologiju*, 22., 1991., 275-292.

¹⁸⁹ Viktor MEIER, *Yugoslavia: A History of its Demise*, London, New York, 1999., 1.

od 20 milijardi dolara 1980.¹⁹⁰ zabrinjavali su javnost i počeli su dominirati u medijskim raspravama. Bruto društveni proizvod po glavi stanovnika pao je s 3000 dolara 1979. na razinu od oko 2100 dolara do sredine osamdesetih.¹⁹¹

Tablica 1. Podatci o BDP-u, BDP-u *per capita*, vanjskom dugu i inflaciji u SFRJ u razdoblju od 1979. do 1987.¹⁹²

Godina	BDP ukupni (milijarde \$)	BDP <i>per capita</i> (\$)	Vanjski dug (milijarde \$)	Inflacija (%)
1979.	68,0	3070	3,7	21,4
1981.	58,3	2591	18,4	39,5
1983.	53,9	2067	19,0	58,0
1985.	48,6	2120	19,6	86,6
1987.	53,7	2300	20,0	160,3

Mediji su u početnom razdoblju, nakon što su u javnost dospjele informacije o teškom stanju jugoslavenskog gospodarstva, počeli pisati o problemima, ali s dozom optimizma. Mjere koje su provođene od strane države za stabilizaciju privrede označene su kao ispravne, kritizirala se prevelika unutarnja potrošnja, najavljivao se gospodarski rast nakon implementacije svih ranije pripremanih investicija.¹⁹³

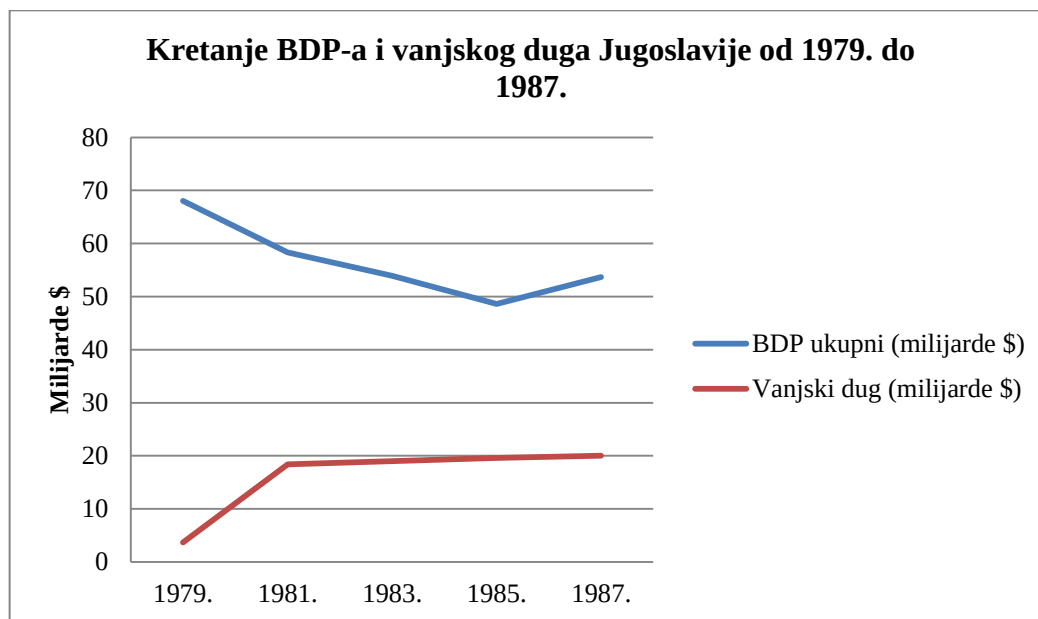
¹⁹⁰ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 493, J. SIROTKOVIĆ, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, 24, D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 94.

¹⁹¹ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 493.

¹⁹² Ibidem.

¹⁹³ Ibidem, 498.

Graf 1. Kretanje ukupnog BDP-a i vanjskog duga SFRJ od 1979. do 1987. u milijardama USD.

S protokom vremena pokazalo se da implementacija najavljenih mjera ne daje rezultate i da se gospodarska situacija pogoršava. U javnosti se intenzivnije počinje pojavljivati pesimističan stav prema kratkoročnom gospodarskom oporavku. Mediji su sve više adresirali gospodarske probleme. Iz materijala Predsjedništva SFRJ vidljivo je da se pažljivo promatrala reakcija javnosti na gospodarske probleme s kojima se zemlja suočavala. U analizama medijskog izvještavanja, uz ostale teme koje su dominirale u javnosti, često su se pojavljivale teme vezane za gospodarstvo i procese upravljanja i planove gospodarske stabilizacije. U mnogobrojnim izvješćima u sklopu tih tema članovima Predsjedništva pripremani su materijali koji su najzornije prikazivali javnu percepciju onoga što se događalo u zemlji. U nekim od tih izvješća tako se donose zaključci kako politika ekonomske stabilizacije još ne daje očekivane rezultate. (To je također bio naglasak u elektroničkim i tiskanim medijima.) Kao posebna tema u navedenim izvješćima isticao se problem odgovornosti. Pitanje odgovornosti pojedinaca unutar samoupravnog sustava mediji su detektirali kao

jedan od osnovnih problema cjelokupnog Jugoslavenkog društva, a posebno njegovog gospodarstva. U spomenutim materijalima poimence se spominju *Delo*, *Politika*, *Vjesnik* i *Večernje novosti* koji "... odbacuju zajedničku odgovornost za ekonomsku nestabilnost. U praksi ta odgovornost nije ničija što se vidi po izostajanju konkretne odgovornosti. *Delo* precizira "... da je vreme da konstantujemo zašto dogovoreno ne ostvarujemo, ko je kriv za to i koga treba pozvati na odgovornost."¹⁹⁴ Ti pozivi na jasno definiranje odgovornosti postali su sve izraženiji u javnom prostoru, no ono što je primjetno u svim tekstovima toga karaktera je da su oni dosta često uopćeni i nejasno adresirani pa se stječe dojam da su takvi tekstovi zapravo samo reproducirali iste probleme s kojima su se pokušavali suočiti. U pisanju medija vidljivo je da se poziva na veću odgovornost na višim razinama upravljanja u gospodarskim subjektima.

Tema odgovornosti bila je dosta kontroverzna s obzirom na teoretske postavke sustava koji se trebao temeljiti na radničkom odlučivanju. Odgovornost je, po tim kriterijima, za gospodarsku situaciju ležala na leđima samih radnika. U tom kontekstu govori se o devijaciji sustava i zastranjenima u razvoju samoupravljanja. U takvoj interpretaciji gospodarskih problema s kojima se suočava Jugoslavija problem nije u sustavu samoupravnog socijalizma nego u njegovom neadekvatnom funkcioniranju. U skladu s tim razvija se narativ o razvoju tehno-birokracije i etatizma na svim razinama. Kao problem spominje se i gospodarski nacionalizam odnosno fragmentacija jugoslavenkog tržišta.¹⁹⁵ Takvo tumačenje stvarnosti od strane medija je očekivano jer bi svaki suprotni zaključak koji bi u pitanje dovodio ispravnost samoupravnog socijalizma mogao predstavljati kontrarevolucionarni potez.

¹⁹⁴ Srbija-Arhiv Jugoslavije (dalje: SR-AJ), Beograd, Fond 803–Predsedništvo SFRJ, kut. 581, "Informacija o napisima i emisijama domaćih javnih glasila", 22. 9. 1980.

¹⁹⁵ SR-AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Informacija o napisima i emisijama domaćih javnih glasila", 22. 9. 1980., SR-AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Pisanje domaćih i stranih glasila", 21. 9. 1980., SR-AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Pregled pisanja naše štampe o privrednim kretanjima u Jugoslaviji", 21. 9. 1981. SR-AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Učestala rasprava o odgovornosti", 9. 12. 1981.

Stvarno stanje je bilo potpuno drugačije. U okolnostima koje su postojale u Jugoslaviji sami sudionici gospodarskog procesa (poduzeća) provodila su poslovnu praksu koja se suprotstavljala vladinim mjerama, idejama o odgovornosti, solidarnosti itd.¹⁹⁶ Takva poslovna praksa razvila se u prvom redu kako bi se zaštitilo poslovanje pojedinih poslovnih subjekata jer su mjere koje su nametane od strane vlasti često ugrožavale poslovnu održivost pojedinih poduzeća. Stalni problemi su se javljali oko pristupa konvertibilnim valutama za trgovinu sa Zapadnim tržištima, zatim su problem bile inflacija, nerealan tečaj dinara, itd. U tim okolnostima počela se razvijati poslovna praksa koja je bila u suprotnosti i sa zakonskom regulativom pa su poduzeća, primjerice i u unutarnjoj trgovini, počela tražiti plaćanje u stranim valutama kako bi se osigurala od fluktuacije vrijednosti dinara. Zanimljivo je da se u internim dokumentima SIV-a i predsjedništva traži dosljedno provođenje zakona i propisa unutar gospodarskog života zemlje što samo po sebi implicira pravnu nesigurnost unutar sustava.¹⁹⁷ Zapravo, tu vidimo praksu koja je u Jugoslaviji bila jako izražena upravo u segmentu investiranja u proizvodne i infrastrukturne kapacitete. Vrlo često takve investicije nisu bile vođene tržišnom logikom ili nečim što bi mogli okarakterizirati kao logiku gospodarske održivosti, već se prvenstveno pokušavalo zadovoljiti neke druge interese. Na primjer, povećati zaposlenost u nekom kraju, doći do tehnologija sa Zapada bez adekvatne tržišne primjene, osigurati infrastrukturne objekte na prostorima gdje objektivno nisu potrebni, itd. Budući da navedena postupanja nisu bila iznimke već ustaljena praksa jasno je zašto su strukturni gospodarski problemi nagrizali Jugoslaviju.

Tako se u izvješću između ostalog navodi: "O značaju odgovornosti najčešće se govori kad se razmatraju pitanja privredne stabilizacije. Naglašeno

¹⁹⁶ AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Izveštaj o sprovođenju Programa mera i akcija za sprečavanje pojava narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i njegov dalji razvoj", 9. 12. 1981.

¹⁹⁷ AJ, 803–Predsedništvo SFRJ, 581, "Izveštaj o sprovođenju Programa mera i akcija za sprečavanje pojava narušavanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i njegov dalji razvoj", 9. 12. 1981.

se ukazuje na potrebu jačanja odgovornosti na svim društvenim nivoima, a posebno na rukovodećim mjestima. Ističe se i odgovornost SKJ-u za tekovine revolucije. Oseća se nezadovoljstvo sadašnjim stanjem u društvu, posebno na planu sprovođenja privredne stabilizacije, te se kritika, direktno ili indirektno, najoštrije upućuje prema rukovodećim strukturama."¹⁹⁸ Ono što je vidljivo iz informacija o pisanju medija jest da je jezik koji su oni koristili bio vrlo blizak jeziku partijskih struktura. Odnosno, bio je obilježen vrlo nejasnim formulacijama o samoupravnom socijalizmu o položaju i ulozi radnika te su se u samoupravljanju često adresirali pojedini problemi bez konkretnih zaključaka. Tako se pisalo "... o neradu i neodgovornosti kao masovnoj pojavi jer nismo dovoljno razvili *samoupravni tip odgovornosti* koji mora da se razlikuje ne samo od birokratskog komandovanja nego i od arhaičnog, neodgovornog ponašanja, koje pod firmom *pravog samoupravljanja* postaje značajan faktor nestabilnosti ekonomskog i političkog sistema."¹⁹⁹ Može se pretpostaviti da je politički vrh zemlje pažljivo promatrao reakcije javnosti na gospodarsko stanje u zemlji. Osim promatranja različitih političkih faktora na saveznoj razini i u SK sigurno su pokušavali usmjeriti medijsku raspravu u skladu sa svojim političkim ambicijama. U medijima se tako pojavljuju napisi o potrebi reforme samoupravljanja jer "... se namnožilo toliko raznih formi samoupravljanja da se i teško snaći, a kamoli učestovati i koristiti sve ono što nude naše rukovodstvo i politika. Vreme je da zastanemo i da se osvrnemo unazad, ne plašeći se da će ispravljanje izvesnih preterivanja dovesti u pitanje osnovna opredeljenja."²⁰⁰

Iz rasprava koje su se vodile u medijima vidljivo je da je gospodarstvo SFRJ bilo neraskidivo vezano s politikom i društvenim uređenjem zemlje. Koliko god se u jugoslavensko gospodarstvo pokušao uvesti element tržišnih

¹⁹⁸ SR-AJ-803-Predsedništvo SFRJ, kut. 581, "Informacija o napisima i emisijama domaćih javnih glasila", 22. 9. 1980.

¹⁹⁹ Ibidem.

²⁰⁰ SR-AJ-803-Predsedništvo SFRJ, kut. 581, "Pisanja domaćih i stranih glasila", 21. 9. 1980.

odnosa u proteklom desetljeću očito je da taj eksperiment nije uspio. Tako se u listu *Komunist* koji je bio glasilo SKJ nalaze karakteristični tekstovi: "Za povećanje izvoza nema više ni mnogo vremena ni mnogo šansi... Prema tome, jedini mogući izlaz je na drugoj strani - u smanjenju uvoza... Ukupno uzevši, s konvertibilnog područja može se do kraja godine uvesti samo najnužnije. Čini se ipak da je smanjenje uvoza u novom trenutku jedino rješenje. Naravno, i to će imati posljedica, premda se ovog trenutka ne mogu sagledati. Neke se mogu predvidjeti – teškoće u snabdijevanju sirovinama i reprodukcijom materijalima i zastoji u proizvodnji..."²⁰¹ Iz ovog i sličnih tekstova vidljivo je da se gospodarski odnosi promatraju u prvom redu iz planske perspektive i da se, iako nije eksplicitno izrečena, traži pojačana koordinacija gospodarskih aktivnosti u Jugoslaviji koja bi trebala biti planski vođena iz jednoga centra. Istovremeno su postojala i drugačija mišljenja. Tako je Vladimir Bakarić na savjetovanju o funkcioniranju društveno-ekonomskog sustava socijalističkog samoupravljanja održanog u Zagrebu 6. ožujka 1981. izjavio: "Kada gledamo razvoj našeg društva onda smo pred tim da unosimo nešto novo, to jest da ga dalje razvijamo. I to dalje razvijanje sastoji se, po mom mišljenju, upravo u tome da prevladamo te konzervativne momente, odnosno da brigu za napredak dalje prenosimo s ovog političkog faktora na agente, da tako kažem, udruženog rada."²⁰²

Iza različitih pogleda na način suočavanja s gospodarskim problemima u Jugoslaviji krili su se zapravo različiti pogledi na to kako bi SFRJ kao država trebala biti uređena i kako bi SKJ trebao biti uređen. Sukladno tomu, medijski stavovi predstavljali su zapravo različite partijske struje obično na razini republika koji su zastupali dva generalna pogleda na uređenje Jugoslavije. Jedna struja se zalagala za daljnju političku i gospodarsku decentralizaciju kroz samoupravljanje dok se druga struja zalagala za centralizaciju političkog

²⁰¹ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 581, "Pregled pisanja naše štampe o privrednim kretanjima u Jugoslaviji – važniji komentari, osvrti, napisi i intervjui u prve dve dekade septembra ove godine", 21. 9. 1981.

²⁰² Ibidem.

upravljanja uz daljnji razvoj samoupravnog socijalizma. Ta dva suprotstavljena pogleda na političko uređenje zemlje koja vuku svoje korijenje iz prethodnih desetljeća bili su dominantni glasovi na političkoj sceni u Jugoslaviji u prvoj polovici osamdesetih. Dobar primjer koji ilustrira navedene probleme je rasprava o demokratskom centralizmu.²⁰³ Na Predsjedništvu se pratila i medijska rasprava koja je bila zapravo produžetak unutarpartijskih rasprava o funkcioniranju SKJ, a posredno i Jugoslavije. Polemika o tom pitanju vodila se, kako piše u izvješćima Predsjedništvu, najčešće na stranicama *Komunista* i *NIN-a*. Temeljni problem te rasprave bio je način funkcioniranja SKJ, odnosno treba li partija ostati centralizirana u procesima donošenja i provođenja odluka ili treba ići putem konfederalizacije SKJ. *NIN* u tom kontekstu piše: "...centralizam mora ostati i nadalje temeljni princip odnosa, organiziranja i djelovanja Partije, to nije samo statutarni, nego suštinski, jedan od bitnih uslova za delovanje političke avangarde radničke klase; ako bi se dogovaranje i sporazumevanje legalizovalo u SKJ, umesto da bude jedinstvena, Partija bi se pretvorila u *konfederaciju* republičkih i pokrajinskih partija... dezintegracioni procesi u društveno-ekonomskom životu i tendencije partijskog federalizma kao da nedvosmisleno upućuju na potrebu jačanja demokracije i centralizma kao bitnih pretpostavki ostvarivanja kohezije uloge SKJ."²⁰⁴ Ovo pitanje, iako prvenstveno političke prirode, bilo je bitno i za gospodarstvo Jugoslavije jer se

²⁰³ Demokratski centralizam, praksa donošenja odluka i politike discipliniranja usvojena od Komunističke partije Sovjetskog Saveza i kasnije prihvaćena u komunističkim partijama drugih zemalja. Demokratski centralizam podrazumijevao je dva suprotstavljena oblika partijskog vodstva: demokraciju, koja omogućuje slobodu i otvorenu raspravu, i središnju kontrolu, koja osigurava partijsko jedinstvo i disciplinu. Na 10. kongresu Sveruske komunističke partije (1921), vođa boljševika Vladimir Ilić Lenjin izjavio je da Partija nije debatan društvo u kojem se toleriraju i slobodno iskazuju sva mišljenja, nego da je partija "avangardna" i njena uloga predvodnika revolucije zahtijeva ekstremnu disciplinu i visoku razinu organizacije. Neograničena rasprava, istaknuo je, proizvela bi unutarpartijske nesuglasice i frakcije i spriječila bi je u učinkovitom djelovanju. S druge strane, apsolutna centralizirana kontrola vodstva obeshrabrila bi nove ideje od nižih članova partije. Stoga, Lenjin je tvrdio, slobodu diskusije unutar partije treba tolerirati, pa čak i poticati do određene točke, ali, nakon glasovanja sve rasprave moraju završiti. Odluka većine trebala bi predstavljati trenutnu liniju partije i biti obavezujuća za sve članove. Princip demokratskog centralizma usvojen je na 10. kongresu u obliku rezolucije *O partijskom jedinstvu* koju je napisao Lenjin. (<https://www.britannica.com/topic/democratic-centralism>)

²⁰⁴ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 581, "Demokratski centralizam", 16. 9. 1981.

pitanje demokratskog centralizma našlo u izravnoj koliziji s idejama samoupravnog dogovaranja i različitih interesa samoupravnih proizvodnih zajednica na jugoslavenskom tržištu.

Kako su se gospodarski problemi gomilali postajalo je vidljivo da je kriza duboka i da se neće riješiti do tada provođenim mjerama te je Savezno izvršno vijeće osnovalo 1981. *Komisiju za ekonomsku stabilizaciju* na čelu sa Sergejem Kraigherom. Zadatak novoosnovanog tijela koje se kolokvijalno nazivalo i *Kraigherova komisija* bio je osmisлити paket mjera koje bi trebale reformirati jugoslavensko gospodarstvo na način da se ne narušava dotad uspostavljen sustav samoupravnog socijalizma, ali i da se ostvari gospodarski oporavak na zdravim i održivim temeljima.²⁰⁵ Komisija je započela s aktivnostima i izdavanjem određenih preporuka, a konačno je 1983. objavila rezultate svoga rada koji je bio zbir dokumenata pod nazivom *Polazne osnove dugoročnog programa ekonomske stabilizacije*.²⁰⁶ Rezultat rada komisije trebao je poslužiti kao osnova za reformsko djelovanje Saveznog izvršnog vijeća na čelu s Milkom Planinc.

Dok je trajao proces suočavanja s gospodarskim problemima na svim razinama vlasti u Jugoslaviji, negativni makroekonomski pokazatelji počeli su se prelijevati i na građane. Problemi su se očitovali kroz više pokazatelja. Jedan od najočitijih koji je izravno utjecao na kupovnu moć stanovništva bila je inflacija. Inflacija je u promatranom razdoblju s razine od 21% 1979. godine porasla na 86% 1985., te 160% 1987. godine.²⁰⁷ U kasnijim godinama otišla je do neslučenih razmjera. Zbog rasta inflacije dolazilo je do čestih korekcija cijena

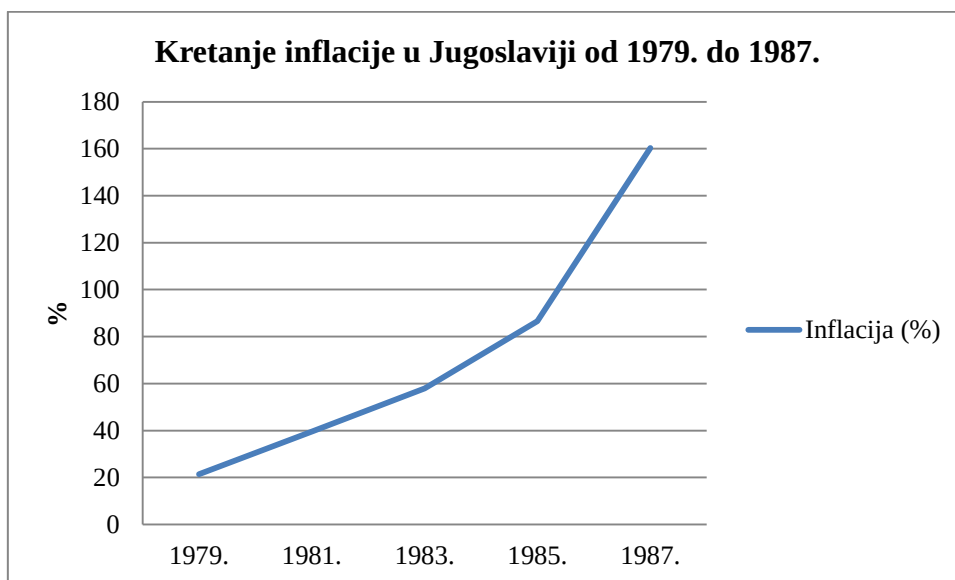
²⁰⁵ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 580., Bogomir KOVAČ, "Politička ekonomija reformiranja samoupravnog socijalizma – od europeizacije Jugoslavije do balkanizacije današnjeg EU-a", *Politička misao*, 49. br. 3, 2012., 74-91.

²⁰⁶ Kate, HUDSON, *Breaking the South Slav Dream, The Rise and Fall of Yugoslavia*, London, Sterling, 2003., 58-61.

²⁰⁷ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 498.

potrošačkih dobara što polako dovodi u pitanje nivo potrošačkog standarda koji se razvio u Jugoslaviji.

Graf 2. Kretanje godišnje stope inflacije u SFRJ od 1979. do 1987.

Zbog negativne vanjskotrgovinske bilance počeo se pojavljivati i problem uvoza sirovina za pojedine industrijske sektore. Taj problem otvarao je i niz drugih budući da je zbog nedostatka repromaterijala trpjela prerađivačka industrija koja je gomilala gubitke. Na tržištu je nestajalo potrošačkih dobara, a radnici u tim sektorima postajali su opterećenje za poduzeća u kojima su radili.²⁰⁸ Osim domaće prerađivačke industrije koja je bila pogođena nedostatkom repromaterijala i građani su počeli osjećati nedostatak benzina, deterdženta za rublje, ulja, šećera, kave, čokolade, mlijeka, itd. Kako bi namaknuli potrebne proizvode građani su počeli češće odlaziti u inozemstvo.²⁰⁹

²⁰⁸ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 585, "Stanje u privredi", 15. 9. 1981., SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 579, "Informacija o problemima nabavke uvozne nafte i snabdijevanja derivatima", 24. 7. 1981., SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 579, "Teškoće u proizvodnji", 29. 9. 1981., SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 579, "Problemi privredjivanja", 9. 10. 1981.

²⁰⁹ I. DUDA, *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih*, I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 595-596. SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 394, "Informacija o nekim problemima snabdevenosti domaćeg tržišta u prvim mesecima 1980. god.", 18. 4. 1980.

Zbog omasovljavanja takvih trendova povećan je odljev deviza iz Jugoslavije. Kako bi spriječile takvu praksu vlasti su postrožile carinske kontrole. Jedan dio medija negativno se izjasnio o takvoj praksi smatrajući da se građane trebalo educirati i osvijestiti, a ne kažnjavati iz zasjede. Naravno, svi su osuđivali šverc kao pojavu, ali mediji su imali razumijevanja za potrebe stanovništva za pojedinim proizvodima kojih nije bilo na domaćem tržištu. O problemima vezanima za prekograničnu izvještavali su i strani mediji poput Radija Slobodna Europa (RFE/RL), a i britanski diplomati također.²¹⁰

Nestašice se nisu odnosile samo na robu široke potrošnje i na uvozne sirovine. Nestašica se osjećala u svim segmentima privrednog života zemlje. Ilustrativan primjer je farmaceutska industrija. Iz dokumenata Predsjedništva SFRJ vidljivo je da zbog nedostatka uvoznih sirovina domaća farmaceutska industrija ne može zadovoljiti potrebe. Kao glavni problem nametala se velika ovisnost domaće farmaceutske industrije za uvoznim sirovinama. Uvozne sirovine u nekim vrstama lijekova bile su zastupljene od 53 pa do 100%. Osim problema s opskrbom pojavljuje se i problem preprodaje uvoznih proizvoda. Naime, neka poduzeća su radije pribjegavala uvozu i prodaji stranih lijekova i kozmetike nego uvozu repromaterijala i proizvodnji proizvoda koji su imali zaštićene cijene i na taj način su donosili gubitke. Osim toga, problem je bio što se 80% farmaceutske industrije nalazilo u SR Sloveniji, SR Hrvatskoj i SR Srbiji pa ostale republike nisu pristajale na osiguranje sredstava za otkup repromaterijala koji neće biti korišten u njihovim industrijama.²¹¹ Primjera razmimoilaženja na republičkim razinama oko gospodarskih pitanja od važnosti za cijelu zemlju bilo je jako mnogo.

²¹⁰ Open Society Archives at Central European University, Budapest, Hungary, (dalje: HU OSA), Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, (dalje: RFE/RL RI), Publications Department: Background Reports, "Yugoslavia Foreign Travel Reduced by the Deposit Law.", 11. 2. 1982., 1-3, TNA, FCO 28/5224, "Yugoslavia: Policy on Foreign Travel".

²¹¹ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 394, "Informacija o snabdevenosti tržišta lekovima", 28. 11. 1980.

Savezna vlast u pokušaju da provede stabilizacijske mjere pokušala je kontrolirati uvoz svega i svačega. Tako se pojavio problem zabrane uvoza inozemnih tiskovina, u prvom redu onih sa zapada u prosincu 1981. godine. Ministarstvo vanjskih poslova upozorilo je na ovaj problem uz naznaku da se u tisku na zapadu pojavila teza da ta mjera nije ekonomska već politička i da se njome krše odredbe Helsinškog sporazuma o protoku informacija. Ministarstvo je naglasilo i da se takva politika, iako je samo zasnovana na ekonomskim problemima, može proglasiti promašenom jer se stvara negativna slika zemlje na zapadu. Nakon reakcije Ministarstva vanjskih poslova ova je mjera povučena.²¹² Ovaj primjer svjedoči o potpunom nesnalaženju jugoslavenskih vlasti u borbi s ekonomskim problemima. Iako nemamo točne podatke o uvozu stranih tiskovina u Jugoslaviju, može se pretpostaviti da je to predstavljalo zanemarivu komponentu u vanjskotrgovinskim odnosima.

5.1. Zapadne analize ekonomskih i političkih problema u Jugoslaviji nakon tranzicije vlasti

Mjesec dana nakon smrti Josipa Broza CIA je izradila izvješće o stanju u Jugoslaviji u kojem donosi osnovne analize procesa koji se odvijaju u razdoblju konsolidacije novih mehanizama upravljanja. Jedan od elemenata izvješća je i gospodarska situacija. Jasno je naznačeno da "Najveći problem s kojim se suočava novo vodstvo u Jugoslaviji kronična je gospodarska kriza ... U prošlosti, čak dok je Tito bio živ, Beograd je oklijevao s uvođenjem oštrih i učinkovitih programa stabilizacije ... Sada postoje znakovi da će novo vodstvo primijeniti rigorozni stabilizacijski program. Dinar je devalviran za 30 posto i

²¹² SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 579, "Zabeleška o obustavljanju uvoza strane štampe u našu zemlju", 27. 11. 1981.

nametnuto je djelomično zamrzavanje cijena."²¹³ Nakon tranzicije vlasti novo vodstvo je vrlo brzo počelo s primjenom stabilizacijskih mjera što je naišlo na podršku sa zapada između ostalog i u vidu kredita od 444 milijuna dolara od strane MMF-a.

Britanska ambasada u Beogradu pratila je i analizirala situaciju u Jugoslavenskom gospodarstvu slično kao i ostali Zapadni partneri u prvom redu SAD. Najveći dio komunikacije odvijao se između ambasade i odjela za Istočnu Europu Foreign Office-a. U jednom od takvih dopisa s početka 1980. godine komentira se Rezolucija o gospodarskom planu razvoja Jugoslavije za tu godinu. U dokumentu se obrađuju problemi s kojima se Jugoslavija suočava i naglašava se kako je potrebno smanjenje gospodarske ekspanzije kako bi se uspostavila kontrola nad deficitom i inflacijom. U dramatičnom tonu ističe se kako je rasprava u Skupštinskim tijelima bila vrlo užarena i kako postoje velike "regionalne" razlike u pogledima na način rješavanja problema. U dokumentu se navodi kako je predsjednik SIV-a Veselin Đuranović komentirao gospodarske pokazatelje 1979. na način "... kao da je to stvar za samopohvalu, da je Jugoslavija nastavila s visokim rastom usprkos nepovoljnim vanjskim uvjetima i u suprotnosti s rezultatima razvijenog Zapada. To je, naravno, više argument za kritiku nego pohvalu, budući da je stalno inzistiranje na takvoj ekspanzionističkoj politici uvelike povećalo slabosti i probleme jugoslavenskog gospodarstva. Okolnosti već dugo ukazuju na potrebu za usporavanje grozničave utrke za rastom. To se moglo uočiti čak i prije nego je Iranska kriza zatresla svjetsku ekonomiju. Utisak je da jugoslavenske vlasti još ne uviđaju stvarnu težinu situacije, jer još nisu uveli potrebne drastične i uvelike zakašnjele mjere..."²¹⁴ Što se tiče samog plana za 1980. veliki broj ciljeva iznesenih u njemu označen je kao nerealan ili nedovoljno definiran. Te se ocjene primjerice

²¹³ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Weeks Into the Succession", Information, 12. 6. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371961.pdf), 7-12.

²¹⁴ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 16. 1. 1980.

odnose na cilj povećanja izvoza koji je postavljen na razinu od 6% za 1980., ali ističe se da je u trenutnim odnosima globalne ekonomije nemoguće za jugoslavensko gospodarstvo da ostvari taj rezultat. Nedefiniranim su ocijenjeni planovi za smanjenje uvoza koji ne postavljanju nikakve jasne parametre već se definiraju u relativnim odnosima prema drugim gospodarskim pokazateljima i očekivanjima. Posebno je istaknuta monetarna politika za koju se kaže: "Nije jasno hoće li... (aktivna politika tečaja op. a.) ... uključivati službenu i značajniju devalvaciju, kako se već najavljuje neko vrijeme ili se nastavlja prošlogodišnja politika puzeće devalvacije..."²¹⁵

Jasniju sliku o problemima monetarne politike i općenito gospodarske slike u Jugoslaviji daje jedna usputna crtica iz memoara Branka Mamule. Događaj koji Mamula opisuje desio se u isto vrijeme kada je pisan prethodni britanski izvještaj i slikovito ocrtava dinamiku odnosa u jugoslavenskoj politici. Na sastanku vojnog i političkog vrha Jugoslavije s Josipom Brozom 22. prosinca 1979. u povodu Dana jugoslavenske narodne armije predsjednik SIV-a Đuranović je van protokola istupio sa zahtjevom prema Josipu Brozu da podrži ideju devalvacije dinara i novog zaduženja u inozemstvu. Prema Mamulinom svjedočenju "Tito je odbio i jedno i drugo, ukorio vladu i Đuranovića lično, na što je ovaj ponudio ostavku. Tito se naljutio: *I to je sve što imate kao argumente*, i završio sjednicu."²¹⁶ Đuranovićeva ostavka nije prihvaćena jer je on na mjestu predsjednika SIV-a ostao do 1982. Međutim, iz ove epizode vidljivo je da je gospodarska politika vlade bila sputana političkom voljom Josipa Broza dok je on još bio na životu. Provođenje bilo kakvih nepopularnih mjera koje se navode u britanskom izvješću bilo je gotovo neizvedivo u takvim okolnostima. To su jasno uočili i Britanci te se u više navrata ističe kako su bilo kakve oštrije mjere

²¹⁵ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 16. 1. 1980.

²¹⁶ Branko MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica, 2000., 12.

za poboljšanje gospodarske situacije bile odgađane.²¹⁷ Britanci su uočili još jedan problem za jugoslavensko gospodarstvo i planove za 1980. godinu, a to je bio plan kontrole rasta plaća. U izvješću se navodi da je u uvjetima jugoslavenskog samoupravnog sustava vrlo teško očekivati provođenje takvih mjera od strane središnje vlasti. Uspjeh takvih mjera mogao bi se očekivati samo kad bi: "... partijski kadrovi u poduzećima bili mobilizirani da inzistiraju na smanjenjima (plaća op. a.) što se do sada nije nikad dogodilo."²¹⁸

U drugom izvješću, također iz siječnja 1980., britanska ambasada u Beogradu komentira izlaganje Guvernera Narodne banke Ksente Bogoeva u kojem on dosta optimistično najavljuje mjere uravnoteženja vrijednosti dinara prema svjetskim valutama i iznosi pozitivna očekivanja za monetarne mjere koje priprema. U zaključnom komentaru se navodi kako su iznenađeni: "... relativno opuštenim stavovima Guvernera prema ponudi novca, i kako bi se očekivalo kako će ozbiljnost situacije dovesti do oštrijih i restriktivnijih stavova. Čini se da jugoslavenske vlasti imaju ideološke prigovore prema upotrebi kontrole emisije novca i tečaja kao glavnih poluga ekonomskog upravljanja. Oni gledaju na takve mjere kao suštinski *kapitalističke* i teže kontroli ekonomije nizom političkih i socijalnih dogovora..."²¹⁹ Bez obzira na reforme koje je Jugoslavija napravila u proteklim desetljećima prema uvođenju tržišnih elemenata u funkcioniranje svog gospodarstva iz ovog i sličnih izvješća jasno je da su na Zapadu te promjene smatrane perifernima i da je jugoslavensko gospodarstvo u svojoj biti i dalje spadalo u grupu planskih-dogovornih ekonomija.

Mjere koje je guverner najavio početkom godine stalno su odgađane i na koncu je do devalvacije dinara došlo u lipnju. Britanski komentar odgađanje primjene najavljenih mjera bio je usmjeren prvenstveno na činjenicu da je bolest Josipa Broza predstavljala takvu prepreku u političkom smislu da su

²¹⁷ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 17. 7. 1980.

²¹⁸ Ibidem, 16. 1. 1980.

²¹⁹ Ibidem, 29. 1. 1980.

jugoslavenske vlasti željele izbjeći negativne reakcije demoralizirane javnosti. Usputno je primijećeno kako mnogi gospodarski podatci koji izlaze u javnost postaju sve negativniji. Primjerice, početkom 1980. iznose se podatci o deficitu za prošlu godinu od tri milijarde dolara dok se sredinom godine otkriva da je deficit dostigao razinu od 3.7 milijardi dolara. Britanska ambasada pozitivno je gledala na mjere koje su se od polovice 1981. počele provoditi u Jugoslaviji posebno u kontekstu devalvacije dinara i povećanja konkurentnosti izvoza, otežavanja uvoza, privlačenja veće količine doznaka iz inozemstva i od stranih turista. Međutim, postojao je i cijeli niz problema ovisnosti o uvozu repromaterijala, loša produktivnost, loša kvaliteta proizvoda koji su teško konkurirali na Zapadnim tržištima. Istaknuto je i da će nove mjere više pogoditi nerazvijene krajeve Jugoslavije dok će se bogatije republike lakše prilagoditi.²²⁰ Očekivanja Britanaca za mogućnost oporavka jugoslavenskog gospodarstva tijekom 1981. nisu bila velika kako se navodi u jednom izvješću: "Kao i u prošlosti, mora ostati veliki upitnik nad mogućnostima jugoslavenskog vodstva da riješi ekonomske probleme. Ipak, ima nekih osnova za vjerovanje kako će ovoga puta biti uspješniji nego što su bili ranijih godina. Prvo imaju političku namjeru da pokažu zemlji i svijetu da i bez Tita mogu zadržati Jugoslaviju na pravom putu održavanjem relativne ekonomske stabilnosti. Čini se da oni (vodstvo op. a.) shvaćaju da je to od suštinske važnosti za unutarnje jedinstvo zemlje bez kojega bi bila upitna njihova samostalnost ... Sigurno je u interesu Zapada da Jugoslavija postane ekonomski održiva i da zadrži određeni stupanj prosperiteta. Iz tih razloga zaslužuje ekonomsku kao i druge prikladne pomoći od Zapada."²²¹ Britanija, kao i njihov zapadni partner SAD uvijek su promatrali Jugoslaviju kao zemlju specifičnog političkog i gospodarskog puta i to nikad nisu propuštali istaknuti. U kontekstu gospodarstva njima je bilo važno da

²²⁰ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 18. 6. 1980.

²²¹ Ibidem, 16. 7. 1980.

Jugoslavija uvodi elemente tržišta i privatnog poduzetništva, ali i da zadrži socijalistički okvir. Takav razvoj situacije njima je odgovarao zbog uloge koju je Jugoslavija igrala kao dokaz alternativnog načina razvoja socijalizma koji je, između ostalog, trebao pokazati viši stupanj kvalitete života od Sovjetskog modela. Zato se i ističe da je bitno da Jugoslavija postane ekonomski održiva i da se sačuva određena razina prosperiteta.

Još jedan problem koji su adresirali Britanci bila je nezaposlenost. S obzirom na model jugoslavenkog gospodarstva i društveno uređenje to je bilo jako važno pitanje. Podatci su pokazivali da je nezaposlenost u Jugoslaviji u vrijeme najvećeg rasta tijekom sedamdesetih također rasla. Demografska kretanja pogodovala su sve većoj nezaposlenosti među mladima. Donekle je problem amortiziran odlaskom radnika u zemlje zapadne Europe. Međutim, taj trend se početkom osamdesetih, pa i ranije, počeo mijenjati. Zbog gospodarske stagnacije na Zapadu uzrokovane i naftnim krizama sve manje je postojala potreba za uvozom radne snage. Britanci primjećuju kako se "... posljednjih godina u Jugoslaviju vraća 15000 radnika godišnje... i procjene su kako će neagrarni sektor trebati stvarati dodatnih 5% radnih mjesta godišnje kako bi apsorbirao porast nezaposlenih."²²² Naravno, bilo je jasno da u novim okolnostima ekonomske stabilizacije koja je kao cilj postavila i smanjenje rasta BDP-a nije bilo moguće postići te rezultate. U tim okolnostima stvarali su se uvjeti za rast socijalnog nezadovoljstva mladih i jačanje glasova koji bi u pitanje mogli dovesti čak i politički okvir Jugoslavije.

Izvješće britanske ambasade u Beogradu o zasjedanju CK SKJ objašnjava koji su naglasci u raspravi bili važni Britancima i kako su interpretirali pojedine procese u jugoslavenkom gospodarstvu. "U vrijeme konstantnih ekonomskih teškoća, a netom prije sljedećeg petogodišnjeg plana, rasprave CK bile su više od uobičajenog zanimanja. Iako se nije pojavila nikakva nova politika jasno je iz

²²² TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 7. 10. 1980.

Marincova²²³ izvješća i iz zaključaka rasprave da je CK dao podršku *slobodnom tržištu* i da je podržao stavove onih koji za sadašnje ekonomske probleme optužuju prekomjernu upotrebu administrativnih i etatičkih mjera."²²⁴ Dalje se navode naglasci rasprave u kojima se poziva na veću odgovornost u planiranju ulaganja, jačanje samoupravljanja i pozivi da SKJ treba raditi na stvaranju okvira za razvoj samoupravljanja, a ne voditi svakodnevnu ekonomsku politiku. U komentaru se ističe kako je "... SKJ ponovno upotrijebio svoju uobičajenu ulogu ukazivanjem na ranije pogreške u ekonomskoj politici od strane drugih (uz priznanja nekih zastranjenih Komunističke Partije), te su položene smjernice za budućnost. SKJ će težiti da se njegovi pogledi i preporuke provedu i primjene u svim dijelovima zemlje. Kao što stoji u zaključku: *komunisti su obvezni inzistirati...* ipak, kompleksna ekonomska struktura Jugoslavije uvelike otežava komunistima da inzistiraju na jednoobraznoj politici. Regionalne razlike i sukobljeni interesi obično dovode do toga da smjernice SKJ nisu uvijek u potpunosti poštovane."²²⁵

U većem broju izvješća britanske ambasade u Beogradu koja su se bavila ekonomskom situacijom u Jugoslaviji tijekom 1980. često se povlačila paralela sa situacijom u Poljskoj i na koji način jugoslavenske vlasti pokušavaju izbjeći poljski scenarij koji je uključivao prosvjede i nezadovoljstvo stanovništva.²²⁶ U drugom izvješću o ekonomskom stanju u Jugoslaviji tijekom 1980. donosi se niz informacija o kretanjima u vanjskoj trgovini, deficitu, pripremi proračuna za sljedeću godinu, mjerama štednje energije, itd. Zaključno je navedeno "kako se 1980., bliži kraju mnogi jugoslavenski ekonomski problemi nisu bliže rješavanju

²²³ Andrej Marinc, Slovenac, član Predsjedništva CK SKJ zadužen za ekonomska pitanja koji je na navedenoj sjednici održao uvodno izlaganje.

²²⁴ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 16. 1. 1980.

²²⁵ Ibidem, 10. 12. 1980.

²²⁶ Ibidem, 28. 10. 1980.

nego što su bili godinu ranije. Ali, određeni napredak je postignut u dovoljno segmenata da bi se opravdalo uvjerenje da problemi nisu nesavladivi."²²⁷

Razvoj gospodarske situacije u Jugoslaviji bio je jedan od glavnih predmeta zanimanja i analiza zapadnih službi i agencija. U njihovim izvješćima koja su analizirana u ovom radu vidljivo je da je gospodarska situacija u zemlji neraskidivo povezana s političkom situacijom. U izvješću CIA-e iz travnja 1981. pod naslovom *Yugoslavia: A Year Without Tito* donosi se pregled situacije u Jugoslaviji u razdoblju od godine nakon smrti Josipa Broza. Naglasak je stavljen na proces tranzicije vlasti i uhodavanje novih mehanizama funkcioniranja u odsutnosti "vrhovnog autoriteta". U dokumentu je istaknuto da se navedeni proces odvija u otežanim okolnostima uzrokovanim, između ostalog, i pogoršanjem gospodarske situacije u zemlji. Ipak, generalno gledano, može se zaključiti da je ton navedenog izvješća optimističan glede stabilnosti i gospodarskog oporavka. Odmah nakon što je naglašeno da je prijelaz vlasti prošao glatko, skreće se pozornost na gospodarsku situaciju. Između ostalog navodi se: "Najveći dio pozornosti vodstva se usmjerio na probleme u gospodarstvu. Stabilizacijske mjere 1980. smanjile su trgovinski deficit i usporile rast domaće potražnje. Beograd je osigurao i financiranje od strane MMF-a, zapadnih vlada i komercijalnih banaka unatoč početnim problemima. Poboljšanja platne bilance i MMF-ova podrška stabilizacijskom programu povećat će povjerenje stranih kreditora i olakšati uvjete zaduživanja Jugoslavije u 1981. Kolektivno vodstvo, pored toga, mora se još izboriti s visokom inflacijom. Ostali gospodarski problemi i dalje postoje: niska produktivnost, stagnacija životnog standarda i nezaposlenost. Slabosti u gospodarstvu zasnovanom na samoupravljanju i decentralizaciji ometaju učinkovitost i planiranje. Propuštanje postizanja napretka na tim poljima moglo bi imati

²²⁷ TNA, FCO 28/4256, "Yugoslavia Internal Economic Situation", 26. 11. 1980.

političke reperkusije."²²⁸ U dokumentu se prepoznaje da se pozornost vlasti ispravno usmjerila na rješavanje gospodarskih problema i ističe se da je takav smjer dobar i da su prvi rezultati ohrabrujući, ali da je niz problema koje je potrebno riješiti još velik.

U analizi je vrlo jasno ocrtano stanje u prvim mjesecima 1980. prije smrti Josipa Broza pa je navedeno: "Tijekom Titove bolesti nesigurnost oko stabilnosti Jugoslavije potakla je odljev kapitala. Potrošačka potražnja je skočila u očekivanju povećanja cijena, a poduzeća su nastavila s novim investicijskim projektima prije nego su daljnje restrikcije mogle biti uvedene. S Titom još u priči novo vodstvo je još bilo provizorno. Njihova jedina značajnija mjera u prvih nekoliko mjeseci 1980. bila je nametanje dodatnih ograničenja na investicije u javnom i uslužnom sektoru."²²⁹ Iz prethodnog citata vrlo jasno se vidi stanje u zemlji za vrijeme bolesti Josipa Broza kada je očito vladalo "izvanredno" stanje u prvom redu zbog nejasne političke situacije i nemogućnosti da se nametne ikakav autoritet u provođenju bilo kakve, pa i gospodarske politike. Iz daljnje analize vidljivo je da je CIA pozitivno ocijenila restriktivne gospodarske mjere koje su nastupile nakon što je Josip Broz umro. Novo vodstvo je, prema ukupnom tonu izvješća, uhvatilo konce i postiglo respektabilne rezultate u drugoj polovici 1980. što je budilo nadu da će u sljedećim godinama doći do poboljšanja gospodarske situacije u zemlji. Dugoročni ciljevi jugoslavenskog vodstva u gospodarskoj stabilizaciji ocijenjeni su kao dobri budući da se u razdoblju od 1981. do 1985. planiralo smanjiti deficit i kontrolirati inflaciju. Jedan od glavnih mehanizama za postizanje tih ciljeva bilo je daljnje smanjenje domaće potrošnje i povećanje izvoza. Ocijenjeno je i da će se vodstvo u provedbi stabilizacijskih mjera u gospodarstvu trebati osvrutati i na moguće otpore koji bi mogli dolaziti s više pozicija. S jedne

²²⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito, An Intelligence Assessment", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 1-2.

²²⁹ Ibidem, 3.

strane očekivano smanjenje potrošnje, realnih primanja i nastavak inflacije mogli bi izazvati nezadovoljstvo radnika koji su u ranijim razdobljima pribjegavali štrajkovima tako da će se to vjerojatno ponavljati. Osim toga, otpori će vjerojatno dolaziti i od republičkih razina vlasti koje će pokušati zaštititi interese svojih Republika u unutarnjim gospodarskim tijekovima. U tom kontekstu navedeni su Aleksandar Grlićkov član Predsjedništva CK SKJ i Veselin Đuranović, predsjednik SIV-a, kao političari koji su skloni podržati veću ulogu tržišta u gospodarskoj politici zemlje i prenijeti dio ovlasti u makroekonomskim politikama s republika na federaciju. Oni su okarakterizirani kao reformisti. Kao oponente ovim idejama spominju se članovi Predsjedništva CK SKJ Dušan Dragosavac i Branko Mikulić. Oni su okarakterizirani kao konzervativci koji će pokušati zadobiti podršku republičkih vodstava i samoupravljačkih struktura.²³⁰ Ukupno gledano, može se zaključiti da je u analizi *Yugoslavia: A Year Without Tito* prevladao optimističan pogled na stanje u jugoslavenskom gospodarstvu, pozitivno su ocijenjeni naponi vlasti u Beogradu i mjere koje se planiraju poduzimati u sljedećim godinama. Iako su identificirani neki problemi koji opterećuju gospodarstvo, a prvenstveno su političke prirode, dobiva se dojam da će mjere koje se provode ili su najavljene dati očekivane rezultate.

Ono što bi trebalo naglasiti u analizi sadržaja ovog izvješća, ali i u širem kontekstu jugoslavenskog gospodarstva, problem je zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti, te pitanje radnika na privremenom radu u inozemstvu. Veliki dio mjera koje su najavljivale savezne vlasti ukazivao je da će doći do smanjenja gospodarskih aktivnosti i da će stope gospodarskog rasta koje su postojale u ranijim godinama biti nedostižne. Rezultat takvog razvoja situacije, koji je bio vrlo izvjestan u kombinaciji s demografskim trendovima, značio je daljnji rast

²³⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito, An Intelligence Assessment", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf) 2-6.

nezaposlenosti u zemlji. U zemlji samoupravnog socijalizma kakva je bila Jugoslavija to je bio veliki problem.

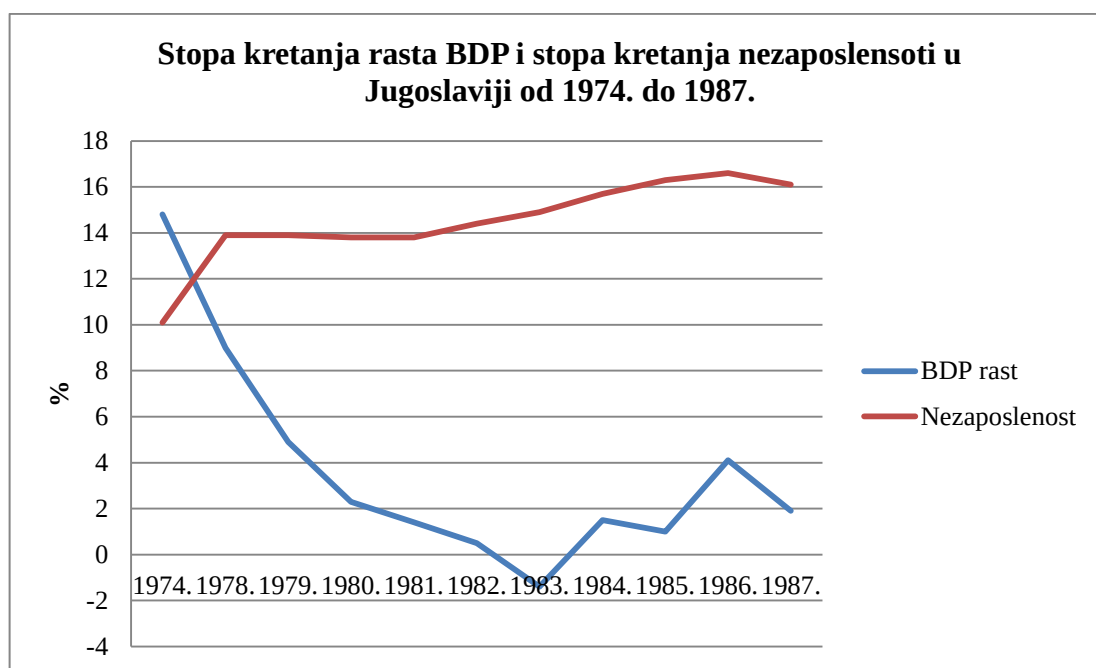
Problem nezaposlenosti i u ranijim je godinama opterećivao Jugoslaviju i rješavan je na razne načine, između ostalog i otvaranjem granica i omogućavanjem migracija stanovništva u zapadnu Europu u potrazi za poslom. Ti trendovi u značajnijoj su mjeri pokrenuti krajem šezdesetih, a u većoj mjeri u inozemstvo su odlazili radnici iz slabije razvijenih i ruralnih krajeva. Rezultat tih mjera u kombinaciji s gospodarskim rastom doveo je do toga da je stopa nezaposlenosti krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih bila stabilna na razini ispod 10 posto. Međutim, zbog potrošenosti gospodarskog modela Jugoslavije u drugoj polovici sedamdesetih događa se paradoks da unatoč visokim stopama rasta dolazi do povećanja nezaposlenosti. Dijelom je za takvo stanje odgovorna i gospodarska kriza u europskim zemljama koja je postojala sredinom sedamdesetih i smanjila je potrebu za uvozom radne snage iz Jugoslavije. Osobito veliki problem predstavljala je stopa nezaposlenosti među mlađom populacijom koja je skočila s razine od oko 37% početkom sedamdesetih do razine od oko 52% sredinom osamdesetih.²³¹ U političkom smislu, ovi podatci predstavljali su ozbiljan problem za političke strukture u zemlji.

²³¹ S. L. Woodward, *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, 376-387.

Tablica 2. Kretanje BDP-a, stope nezaposlenosti, broj radnika na privremenom radu u inozemstvu i doznaka radnika u inozemstvu u razdoblju od 1974. do 1987. godine.

Godina	BDP rast (%) ²³²	Nezaposlenost (%) ²³³	Radnici na privremenom radu u inozemstvu (tisuća) ²³⁴	Doznake radnika u inozemstvu (milijun \$) ²³⁵
1974.	14,8	10,1	810	1636
1978.	9,0	13,9	695	2034
1979.	4,9	13,9	690	2055
1980.	2,3	13,8	693	1902
1981.	1,4	13,8	675	2428
1982.	0,5	14,4	675	3792
1983.	-1,4	14,9	650	3206
1984.	1,5	15,7	625	3090
1985.	1,0	16,3	-	3059
1986.	4,1	16,6	-	3180
1987.	1,9	16,1	-	-

Graf 3. Stopa kretanja rasta BDP-a i stopa kretanja nezaposlenosti u radnoaktivnom stanovništvu u SFRJ u razdoblju od 1974. do 1987.

²³² Leonard KUKIĆ, *Socialist growth revisited: Insights from Yugoslavia*, (file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Kukic_SocialistGrowthRevisited.pdf)

²³³ S. L. Woodward, *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, 377.

²³⁴ Ibidem, 379.

²³⁵ D. A. DYKER, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, 94, 129.

Vrlo važan segment jugoslavenskog gospodarstva predstavljale su devizne doznake radnika na privremenom radu u inozemstvu i jugoslavenskih emigranata. Kako bi stavili u kontekst važnost tih inozemnih transfera, dovoljno je reći da su tijekom osamdesetih devizne doznake iz inozemstva ukupno bile na razini trećine izvoza Jugoslavije. Važnost tog elementa u ukupnom smanjenju deficita Jugoslavije uočila je i CIA u svojoj analizi.²³⁶ Ako se analiziraju podatci iz tablice 2 uočljivo je da ukupna vrijednost doznaka ima trend rasta iako dolazi do vidljivog smanjenja broja radnika u inozemstvu. Ipak, kad se promatraju ovakve statistike, treba imati na umu da je jedan dio radnika bio zaposlen na crnom tržištu na Zapadu tako da podatci nisu u potpunosti usklađeni s realnim stanjem.

CIA je u svom izvješću iz siječnja 1983. godine pod naslovom *Yugoslavia: An Approaching Crisis?* donijela detaljnu analizu stanja u Jugoslaviji koja se može komparirati s ranijim izvješćima. Iz samog naslova dokumenta lako se može pretpostaviti ton cjelokupnog sadržaja. U početnoj napomeni stoji opaska kako je: "Razvoj u Jugoslaviji od Titove smrti stvorio nedoumice oko mogućnosti zemlje da svlada domaće političke razmirice i rivalstva u interesu očuvanja gospodarske održivosti i jedinstva države kao cjeline."²³⁷ U dokumentu se dalje navodi kako je jugoslavenski komunistički režim ušao u jednu od najtežih faza još od 1948. i raskida sa SSSR-om. Loše upravljanje gospodarstvom i pogoršana kreditna situacija uz duboke etničke tenzije i političku nesposobnost ozbiljno prijete posttitovskom sustavu upravljanja. Dva glavna problema koja su identificirana u Jugoslaviji, a koja stavljaju na kušnju sposobnosti novog vodstva, ali i cjelokupnog sustava su: "...gospodarsko usporavanje pogoršano pokušajima rješavanja financijske krize i

²³⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito, An Intelligence Assessment", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf)

²³⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 3.

pojava međuetničkih tenzija najvidljivijih u zahtjevima albanske manjine."²³⁸ Jasno je iz navedenog da su, kao i u ranijim izvješćima, zapadne vlade jasno uviđale probleme s kojima se suočavala Jugoslavija bez obzira govorimo li o razdoblju prije ili poslije smrti Josipa Broza. Gospodarski i međunacionalni problemi dominirali su u kontekstu procjene razvoja situacije u Jugoslaviji.

*

Kao što se već pokušalo pokazati ranije, neraskidiva veza između političkog uređenja zemlje i njenog gospodarskog stanja uočena je i od strane američkih obavještajnih analitičara. Među ostalim tako se navodi: "Ali osnovni jugoslavenski problem je slabost nacionalnog (saveznog, op. a.) vodstva postavljenog od Tita. Uhvaćeni u političkom sustavu koji zahtijeva nedostižan konsenzus oko svih važnih odluka, vodstvo u Beogradu je sve više talac suparničkih regionalnih²³⁹ interesa. Posljedica takvog stanja bila je nemogućnost da se dogovore o mjerama gospodarskog oporavka..."²⁴⁰ U daljnjoj analizi gospodarske situacije navodi se kako je međuodnos između kroničnih propusta u upravljanju ekonomijom, gospodarske depresije na globalnoj razini te smanjivanja u međunarodnom pozajmljivanju u Jugoslaviji dovelo do gospodarskog pada, a zemlja je dovedena na rub insolventnosti. Vodstvo države u Beogradu stisnuto je s jedne strane domaćim pritiskom da se održi razina dostignutog životnog standarda, a s druge strane pritiskom iz inozemstva da se promijeni praksa koja je dovela do vanjskog duga od 20 milijardi dolara. Iz navedenog je vidljivo da je u Jugoslaviji u prvoj polovici osamdesetih zapravo na naplatu stigla "praksa" iz prethodnog desetljeća koja je dovela do

²³⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 4.

²³⁹ Termin regija (region) i njegove izvedenice koji se u izvješćima CIA-e koristi zapravo se odnosi na socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine. Umjesto termina savezne vlasti koristi se izraz nacionalne vlasti (national authorities), dok se za narode i narodnosti unutar Jugoslavije koristi izraz etničke skupine (ethnic groups).

²⁴⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 7.

gospodarskog rasta i rasta životnog standarda stanovništva, ali je istovremeno došlo i do gomilanja vanjskog duga. Takva gospodarska politika Jugoslavije očito je bila osuđena na propast, osobito u kontekstu pogoršanja ekonomske situacije na globalnoj razini.²⁴¹ Razlog za nastanak takve situacije bio je, prema autorima dokumenta, taj da je Broz u kasnim sedamdesetima dopustio vanjsko zaduživanje kako bi smanjio regionalna rivalstva, ali produktivnost nije rasla u skladu s rastom ulaganja. Istaknuto je da se tijekom tog perioda rasta decentralizirani gospodarski sustav razvio u mehanizam koji služi više za distribuciju nego stvaranje vrijednosti.²⁴² Upravo decentralizacija sustava upravljanja gospodarstvom kroz razvoj samoupravljanja prepoznata je kao jedan od problema jačanja republičkih centara moći u odnosu na saveznu vlast u Beogradu. Kao posljedice takvog stanja "... Jugoslavija je iskusila najgore iz oba svijeta gušeći efekt precentralizirane kontrole na republičkoj razini i anarhične situacije nastale zbog toga jer je centralna vlast trebala održavati kreditni rejting zemlje, ali je imala malu kontrolu nad količinom i ishodom stranih kredita."²⁴³ Iz navedenih zaključaka vidljivo je kako je i na Zapadu postojala jasna slika o strukturalnim problemima koji su opterećivali Jugoslaviju i kako nije bio vidljiv ikakav kratkoročni pomak na bolje. Ako se analiziraju svi problemi koje CIA identificira vidljivo je da su uzročno-posljedično vezani s političkim procesima u zemlji. S jedne strane pojavljuje se problem održavanja dostignutog životnog standarda i redistribucije prihoda, a s druge strane imamo problem odnosa republičkih sjedišta moći i saveznog centra. Naravno, rasprava oko ovog drugog problema može se staviti i u kontekst rasprave o SKJ. Kako se već ranije navodi, rasprave oko federalizacije partije, konceptu demokratskog

²⁴¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 8.

²⁴² Ibidem, 8.

²⁴³ Ibidem, 9.

centralizma i samoupravnog dogovaranja bile su teme koje su dominirale javnim prostorom početkom osamdesetih u Jugoslaviji.

U analizi mjera kojima se pokušava obuzdati napredovanje gospodarske krize navodi se da je "Beograd uveo mjere štednje usmjerene u prvom redu da se osiguraju zapadni krediti i štednju čvrste valute i to uvođenjem uvoznih ograničenja, devalvacijom dinara kako bi se potaknuo izvoz, mjerama štednje energije i rezovima u vojnom proračunu. Iako ove mjere ne mogu riješiti jugoslavensku dugoročnu gospodarsku krizu, one su dočekanе s nevoljkim prihvaćanjem jugoslavenskih stanovnika, ali nisu oživjele dovoljno povjerenje kreditora kako bi se izbjegla kriza s plaćanjima početkom 1983. godine. Samo oživljavanje bankarskog pozajmljivanja i finansijska podrška zapadnih vlada omogućit će Beogradu da spriječi gomilanje zaostalog duga, reprogramiranje duga ili eventualno neizvršavanje finansijskih obaveza."²⁴⁴ Vidljivo je da su američke službe imale jasan uvid u finansijsko i gospodarsko stanje u Jugoslaviji i da nisu bile pretjerano optimistične zbog mjera koje je provodila Jugoslavija u pokušaju rješavanja gospodarskih problema. Međutim, zbog specifičnog položaja Jugoslavije u međunarodnim odnosima, sklonost zapadnih zemalja da podrže Jugoslaviju u trenucima krize bila je očekivana. Posebno u kontekstu odnosa Jugoslavije i Zapada (prvenstveno SAD-a) u razdoblju od 1948. godine nadalje. Taj odnos se jasno očitovao i finansijskom podrškom koju je Jugoslavija dobila 1983. u iznosu od 2.5 milijardi dolara od strane zapadnih zemalja međunarodnih finansijskih institucija.²⁴⁵ Međutim, usprkos toj tranši finansijske podrške, u analizi je jasno naznačeno da se problemi mogu ponovno očekivati u 1984. godini.

Zaključna analiza u ovom izvješću donosi mišljenje kako Jugoslaviju čeka duže razdoblje gospodarskog opadanja s rastućim rizikom od političkih

²⁴⁴ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 8.

²⁴⁵ Ibidem, 9.

nestabilnosti. Bez obzira kakve mjere štednje u Jugoslaviji bile primijenjene, one neće poboljšati šanse za gospodarski oporavak. Kako bi riješila svoje gospodarske probleme Jugoslavija treba ojačati tržišne reforme, moraju se donijeti novi dogovori oko financijskih i bankarskih poslova, mora se postići konsenzus oko mjera stabilizacije i oporavka. Kao rezultat svih ovih poteza zapadni vjerovnici, a osobito privatne banke, trebale bi prepoznati pomake i otvoriti nove kreditne linije. Ipak, iako su jasno naznačene mjere koje bi donijele poboljšanje gospodarske situacije, također je navedeno i da će se zbog političkih mehanizama u odnosima između saveznog centra u Beogradu i republika najvjerojatnije odgađati prave mjere oporavka i pribjegavati kratkoročnim rješenjima što neće povratiti povjerenje zapadnih kreditora. Kao rezultat prolongiranja krize može doći i do smjene vlade, a kako se gospodarska kriza bude produbljivala tako će i rizik od unutrašnjih nestabilnosti rasti. Bez obzira na mogućnost produbljivanja problema ipak je naznačeno da se ne očekuju veći politički potresi u zemlji. Moguća smjena vodstva ne bi popravila situaciju jer bi se problemi odnosa republika i savezne vlade u Beogradu nastavili.

Predviđa se i rast važnosti JNA kao jedinog institucionalnog bedema federalne vlasti. Bez obzira na tu činjenicu ističe se da JNA nije pretjerano voljna da arbitrira u sukobima različitih interesnih skupina u zemlji. Ali, ako dođe do daljnjeg pogoršanja situacije, neki politički faktori bi mogli zatražiti podršku JNA. Malo je vjerojatno da bi vojska odgovorila na takav poziv. S druge strane ako bi došlo do nasilja ili narušavanja srpsko-hrvatskih odnosa, vojska bi vjerojatno pokušala uspostaviti kontrolu, međutim, takav scenarij ne bi donio stabilizaciju već bi se kriza nastavila.²⁴⁶

Uvidom u analizu CIA-e iz 1983. vidljivo je da su zaključci u velikoj mjeri oprečni onima u ranijem izvješću iz 1981. godine. Jasno je da se

²⁴⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 13-18.

optimizam oko gospodarskog oporavka koji je postojao u prvom izvješću pokazao neosnovanim u drugom. Očekivanja koja su se odnosila na mogućnost popravljivanja kreditnog rejtinga zemlje i zadobivanja povjerenja stranih kreditora, prvenstveno privatnih, pokazala su se u potpunosti promašenima. Restriktivne mjere štednje koje su bile pozdravljene 1981. očito nisu dale očekivane rezultate. S druge, strane sve nade o mogućnosti brzog dogovora oko reformi koje su bile neophodne pokazale su se neispunjene. To je još jedan pokazatelj koji govori u prilog neraskidivoj povezanosti političkog uređenja zemlje i njenog gospodarskog života.

Uz analizu gospodarskih problema i mehanizama za njihovo rješavanje, u američkim dokumentima spominje se i pitanje rivalstva između republika na polju gospodarstva. Kao jedan od problema naglašava se problem unutarnjih barijera i stvaranje rivaliteta na ne-tržišnim principima.²⁴⁷ Slične probleme uočavali su i domaći mediji i neki autori koji su se bavili problemima gospodarstva u Jugoslaviji.²⁴⁸ U tom kontekstu istaknuta je i rasprava oko izdvajanja za nerazvijene krajeve. Ta tema nije bila nova u političkim i gospodarskim raspravama u zemlji i ona je povremeno izbijala u prvi plan. Naravno, u trenucima eskalacije gospodarskih problema ona je ponovno došla na dnevni red. Amerikanci su od početka osamdesetih isticali Sloveniju i njeno vodstvo kao prvo koje bi moglo otvoriti raspravu oko tog pitanja na značajnijoj razini, što se i dogodilo.

²⁴⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Weeks Into the Succession", Information 12. 6. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371961.pdf), 7-12, CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito", An Intelligence Assessment, 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 8, CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 26. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 9.

²⁴⁸ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports; "Yugoslav Party Theorist Defends Market Economy", 19. 12. 1979.

6. Nemiri na Kosovu i "Albansko pitanje"

Nacionalno pitanje jedan je od temeljnih problema koji su opterećivali Socijalističku Jugoslaviju od njenog nastanka. Teritorijalno i ustavno uređenje zemlje počivalo je na činjenici da je zemlja sačinjena od više nacija. Ime zemlje odražavalo je također tu činjenicu budući da je većina nacija koje su sačinjavale Jugoslaviju spadale u južnoslavensku jezičnu i narodnu skupinu. Zajednički narativ jugoslavenske države koji je stvarala KPJ/SKJ počivao je na ideji da se sudjelovanjem svih naroda i narodnosti u Narodnooslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi za vrijeme Drugog svjetskog rata stvorio okvir međusobnog povjerenja i poštovanja i na taj način su riješeni svi prijeratni međunacionalni problemi. Kao posljedica komunističkog narativa o zajedničkoj Narodnooslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi nastala je sintagma *bratstvo i jedinstvo*, koja je vremenom prerasla u dogmu koja je na pojednostavljen način objašnjavala odnose između nacija koje su sačinjavale Jugoslaviju. Značenje koje bi sintagma *bratstvo i jedinstvo* trebala imati najjasnije je vidljivo iz Ustava SFRJ iz 1974. gdje na početku u osnovnim načelima stoji:

"Narodi Jugoslavije, polazeći od prava svakog naroda na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje, na osnovu svoje slobodno izražene volje u zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, a u skladu sa svojim povijesnim težnjama, svjesni da je dalje učvršćivanje njihovog bratstva i jedinstva u zajedničkom interesu, zajedno sa narodnostima sa kojima žive, ujedinili su se u saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti i stvorili socijalističku federativnu zajednicu radnih ljudi — Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, u kojoj, u interesu svakog naroda i narodnosti posebno i svih njih zajedno, ostvaruju i obezbeđuju socijalističke društvene odnose zasnovane na samoupravljanju radnih ljudi i zaštitu socijalističkog samoupravnog sustava, nacionalnu slobodu i nezavisnost, bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti, jedinstvene interese radničke klase i solidarnost radnika i svih radnih ljudi, mogućnosti i slobode za svestrani razvitak ljudske ličnosti i za zbližavanje ljudi i

naroda i narodnosti, u skladu sa njihovim interesima i težnjama na putu stvaranja sve bogatije kulture i civilizacije socijalističkog društva, ujedinjavanje i usklađivanje napora na razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i blagostanja ljudi, sustav društveno-ekonomskih odnosa i jedinstvene osnove političkog sustava, kojima se obezbeđuju zajednički interesi radničke klase i svih radnih ljudi i ravnopravnost naroda i narodnosti, udruživanje sopstvenih stremljenja s naprednim težnjama čovječanstva. Radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suvjerena prava u socijalističkim republikama, i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to, u zajedničkom interesu, ovim ustavom utvrđeno. Radni ljudi, narodi i narodnosti odlučuju u federaciji na načelima sporazumijevanja republika i autonomnih pokrajina, solidarnosti i uzajamnosti, ravnopravnog učešća republika i autonomnih pokrajina u organima federacije, u skladu sa ovim ustavom, kao i na načelu odgovornosti republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj socijalističke zajednice kao cjeline."²⁴⁹

Ipak, bez obzira na stvaranje službenog narativa KPJ/SKJ koji je unesen u same ustavne temelje zemlje, povijesno iskustvo je pokazalo da nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije riješeno. Nije potreban odmak u devedesete da bi se taj zaključak donio jer je za cijelo vrijeme trajanja Socijalističke Jugoslavije uvijek postojalo jedno ili više nacionalnih pitanja koja su izranjala na površinu. Dovoljno je navesti slučaj Hrvatskog proljeća, nastanak muslimanske nacije u Bosni i Hercegovini, itd.

U cijelom kompleksu nacionalnih pitanja koja su postojala u Jugoslaviji za sadržaj ovoga rada ipak je najzanimljivije *Albansko pitanje*. Status albanskog naroda unutar Jugoslavije specifičan je iz više razloga.²⁵⁰ U prvom redu, Albanci nisu govorili južnoslavenskim jezikom koji je bio jedan od faktora identifikacije

²⁴⁹ *Ustav SFR Jugoslavije, Ustavi Socijalističkih Republika i Pokrajina*, Beograd, 1974., 3-4.

²⁵⁰ Dimitrije TUCOVIĆ, *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Beograd, 1974.

svih ostalih nacionalnih grupa u Jugoslaviji.²⁵¹ Nakon stvaranja Jugoslavije, Albanci nisu dobili status konstitutivnog naroda niti su dobili svoju Republiku kao ostali konstitutivni narodi. Činjenica koja je priznavala specifičnost albanskog statusa u Jugoslaviji je bila ta što je bila formirana Kosovsko-metohijska autonomna oblast u sastavu FD Srbije. Albanci su osim prostora Kosova u Srbiji naseljavali i dijelove druge dvije republike: Crnu Goru i Makedoniju. Svi prostori na kojima je albanski narod živio u Jugoslaviji naslanjali su se i na granicu s NR Albanijom,²⁵² nacionalnom državom albanskog naroda. Zanimljivo je da su i Crnogorci i Makedonci svoju nacionalnu afirmaciju ostvarili upravo u Socijalističkoj Jugoslaviji. I jedan i drugi narod nakon iskustva prve Jugoslavije, gdje se nije priznavala ni prihvaćala njihova nacionalna zasebnost u drugoj Jugoslaviji, dobili su vlastite Republike koje su nosile njihova nacionalna imena. Tim činom revitalizirana je crnogorska nacija dok je makedonska nacija prvi put formalno promovirana.

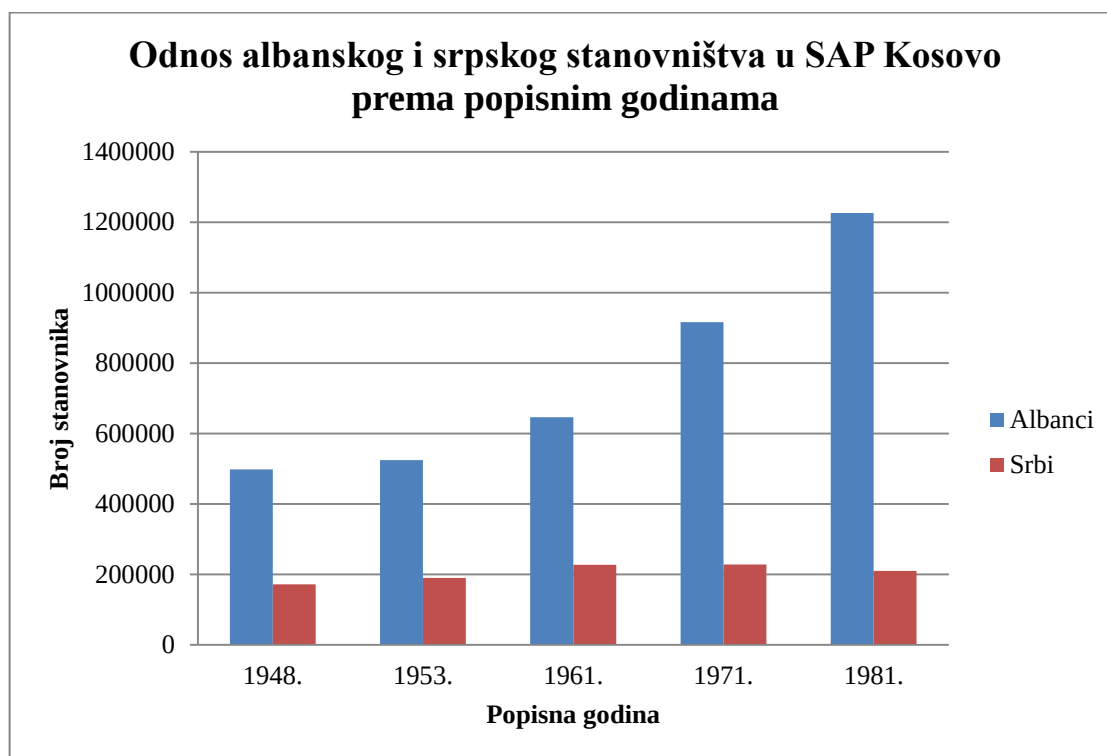
U najvećoj mjeri za promjenu položaja Albanaca u socijalističkoj Jugoslaviji bila je odgovorna demografija. Prema popisu stanovništva iz 1948. Albanaca je bilo oko 750000 i po brojnosti su bili šesta nacionalnost u zemlji. Do popisa stanovništva 1981. broj Albanaca se popeo na 1730000 i po broju stanovnika bili su četvrta nacionalnost u zemlji, malo iza Slovenaca. U kontekstu takvih demografskih kretanja nije čudno da se pojavljuju i određena društvena i politička pitanja o položaju Albanaca u Jugoslaviji.²⁵³

²⁵¹ U kontekstu ove tvrdnje potrebno je naglasiti da su u SFRJ postojale značajne nacionalne manjine koje nisu govorile slavenskim jezicima kao što su Mađari, Turci, Rumunji itd. ali njihov status, brojnost i demografske karakteristike unutar Jugoslavije nikad nisu bile usporedive s Albanskima.

²⁵² S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 366.

²⁵³ Momčilo PAVLOVIĆ, "Kosovo za vrijeme autonomije, 1974-1990.", u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, ur. Charles W. Ingrao, Gary B. Choen, Sarajevo, 2010. 59-62.

Graf 4. Odnos albanskog i srpskog stanovništva na Kosovu prema popisnim godinama.²⁵⁴

Jedan od ključnih elemenata krize u Jugoslaviji tijekom osamdesetih bilo je i pitanje položaja albanske nacije. Posebno važna bila je 1981. godina kada su se dogodili veliki protesti u SAP Kosovu koji su potresli cijelu zemlju i još jednom ukazali na postojanje albanskog pitanja. Povijest nezadovoljstva svojim položajem, političkih zahtjeva i nasilnih prosvjeda Albanaca u Jugoslaviji nije počela 1981. već je imala duboke korijene. Albanci su od osnutka Jugoslavije tretirani kao strano tijelo. Dijelom je takav odnos naslijeđen iz Kraljevine Jugoslavije gdje je postojao antagonizam srpskih vlasti prema Albancima koji ima povijest dugog trajanja,²⁵⁵ a dijelom je bio posljedica aktualnih političkih događanja od kojih je ključna bila rezolucija Informbiroa iz 1948. kada je došlo do prekida odnosa između Jugoslavije i Albanije.²⁵⁶ U tim okolnostima položaj

²⁵⁴ M. PAVLOVIĆ, "Kosovo za vrijeme autonomije, 1974-1990.", 60.

²⁵⁵ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 367

²⁵⁶ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, 442-446.

albanske zajednice u Jugoslaviji nije bio zavidan. Sigurnosne službe i policija provodile su pojačan nadzor nad krajevima u kojima su obitavali Albanci te su Srbi dominirali na svim političkim upravnim i sigurnosnim funkcijama na prostoru koji je obuhvaćen kosovskom autonomijom. Srbi su 1956. na Kosovu sačinjavali 23,5% stanovnika, a u sigurnosnim i policijskim službama sačinjavali su oko 60% kadrova. S druge strane, Albanci su sačinjavali gotovo 65% stanovništva, a u policijskim strukturama bilo ih je oko 31%.²⁵⁷ Osim toga, prostor Kosova je bio gospodarski najnerazvijeniji dio Jugoslavije, infrastruktura je bila loša, a školstvo i zdravstvena zaštita na niskoj razini. Rezultat takvog stanja bio je odlazak preko 100000 Albanaca u Tursku u razdoblju od 1945. do 1963. godine, iako je migracija u Tursku iz Jugoslavije do 1953. formalno bila onemogućena.²⁵⁸ Kao zanimljiv fenomen u procesu migracija Albanaca u Tursku je i izjašnjavanje svoje nacionalne pripadnosti. Tako je prema popisu iz 1948. na Kosovu bilo 1315 Turaka, a u popisu iz 1953. gotovo 35 tisuća.²⁵⁹ Prema navedenim brojkama može se pretpostaviti da se dio Albanaca počeo izjašnjavati kao Turci kako bi olakšao mogućnost emigracije u Tursku. Zanimljivo je primijetiti kako je albanska nacionalna skupina i uz toliki odljev stanovnika ostvarila visoki prirodni prirast.

Ustavnim promjenama iz 1963. Kosovo je dobilo status Autonomne pokrajine, ali i dalje ostaje pod kontrolom SR Srbije. Usprkos promjeni ustavnog položaja Kosova, nezadovoljstvo Albanaca svojim položajem u pokrajini, ali i statusom unutar Jugoslavije, i dalje je raslo. U studenom 1968. godine došlo je do velikih prosvjeda na Kosovu koji su bili predvođeni od strane studenata Sveučilišta u Prištini. Pri tome je iznesen čitav niz zahtjeva za

²⁵⁷ Branko HORVAT, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988., 62.

²⁵⁸ Ahmet IÇDUYGU, Deniz SERT, "The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey", u: *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, ur. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards, Riki van Boeschoten, 2016., 96-98., Florance HARTMANN, *Milošević. Dijalog luđaka*, Rijeka, 2002. 47.

²⁵⁹ A. IÇDUYGU, D. SERT, "The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey", 97-98.

poboljšanje statusa Albanaca. Zatraženo je izbacivanje naziva Metohija iz službenog naziva pokrajine, osnivanje samostalnog Sveučilišta u Prištini koje je do tada bilo pod Sveučilištem u Beogradu, održavanje sveučilišne nastave i na albanskom jeziku, poštivanje nacionalnog reciprociteta pri zapošljavanju u javnim i sigurnosnim službama na teritoriju pokrajine. Prosvjedi su nasilno ugušeni, a predvodnici prosvjeda su uhićeni i procesuirani. No usprkos tome, vlasti su odlučile ispuniti dio zahtjeva koji su artikulirani u prosvjedima. Iz službenog naziva pokrajine uklonjen je izraz Metohija, Sveučilište u Prištini postalo je samostalna institucija, a albanski jezik postao je nastavni jezik uz srpsko-hrvatski. Počele su se provoditi i promjene u upravnim, policijskim i partijskim tijelima na Kosovu. Sve veći broj Albanaca dobivao je zaposlenja na položajima koje su ranije dominantno zauzimali Srbi i nešto manje Crnogorci. Jedan od rezultata takve promjene bio je i sve veći odljev Srba s Kosova.²⁶⁰

Novim ustavnim promjenama iz 1974. SAP Kosovo je praktički dobilo status Republike unutar SFRJ iako je formalno ostalo unutar SR Srbije.²⁶¹ Preciznije, tim promjenama Kosovo je dobilo pravo odlučivanja na federalnoj razini. Usprkos svim navedenim promjenama i poboljšanjem statusa albanske nacionalne zajednice u Jugoslaviji postojao je još jedan problem koji se uza sve napore federalnih vlasti nikako nije uspijevaio riješiti, a to je bila gospodarska nerazvijenost Kosova. Jedna od politika koja je dizajnirana kako bi se premostio jaz između bogatijih i siromašnijih dijelova Jugoslavije bio je tzv. Fond za nerazvijene.²⁶² Plan redistribucije dijela nacionalnog dohotka od bogatijih krajeva prema siromašnijima dočekan je s optimizmom i trebao je između ostalog pokazati uspješnost jugoslavenskog modela socijalizma. Tako je Boris Kidrič, visokopozicionirani član partije zadužen za ekonomsko planiranje, 1950. izjavio da će nerazvijeni krajevi Jugoslavije u razdoblju do 1964. stići razinu

²⁶⁰ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 369-372.

²⁶¹ Ibidem, 371.

²⁶² D. BILANDŽIĆ, *Historija SFRJ. Glavni procesi 1918-1985.*, 296.

razvijenih krajeva.²⁶³ Bez obzira na sredstva koja su godinama ulagana u Kosovo kako bi se podigao stupanj gospodarske razvijenosti, rezultati su bili poražavajući. BDP Kosova je 1953. činio 43%, a 1971. 32% prosječnog BDP Jugoslavije.²⁶⁴ Gospodarske razlike između Kosova i prosjeka zemlje stalno su rasle, a komparacija s najrazvijenijim republikama Slovenijom i Hrvatskom davala je još porazniju sliku.

Bilo je i pozitivnih pomaka u razvoju Kosova u ovom razdoblju. Kao rezultat intenzivnih ulaganja na Kosovu je izgrađena cestovna, vodovodna i električna infrastruktura, poboljšan je sustav zdravstvene zaštite, a gotovo sva djeca ušla su u sustav osnovnog obrazovanja. Kao rezultat tih promjena došlo je do povećanja očekivanog trajanja života i do demografskog rasta albanskog stanovništva koji je premašivao trendove kod ostalih naroda u Jugoslaviji. Rezultat brzog povećanja broja stanovnika na Kosovu u kombinaciji s gospodarskim problemima koji su opterećivali Pokrajinu, a od početka osamdesetih i cijelu Jugoslaviju, bio je rast nezaposlenosti.²⁶⁵ Nezaposlenost kao ozbiljan društveni problem bila je još izraženija među mlađom populacijom. Socijalni element svakako je bio bitan dio ukupnog kosovskog problema koji je opterećivao Jugoslaviju. Iskustvo ranijih prosvjeda iz 1968. pokazalo je da Jugoslavenske vlasti problem pokušavaju riješiti na način da se s jedne strane primjene represivne mjere i provede progon najistaknutijih figura u pokretu, dok se s druge strane prihvaća jedan dio zahtjeva prosvjednika i pokušava ih se ostvariti. Jednim dijelom i takva politika vlasti u Beogradu otvarala je perspektivu za daljnje prosvjede. Tijekom sedamdesetih sigurnosne službe nastavile su svoje aktivnosti u borbi s albanskim separatizmom i iredentizmom pa je više stotina Albanaca u tom razdoblju uhićeno i osuđeno zbog

²⁶³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo's Socioeconomic Development", 23. 4. 1981.

²⁶⁴ D. BILANDŽIĆ, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, 55.

²⁶⁵ S. L. Woodward, *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, 191-222.

protudržavnog djelovanja.²⁶⁶ Bez obzira na aktivnosti sigurnosnih službi nezadovoljstvo je sve više raslo i stvarali su se uvjeti za nove prosvjede.

To se konačno i dogodilo u proljeće 1981. godine. Slično kao i 1968. prosvjedi su počeli na Sveučilištu u Prištini. Međutim, okolnosti u kojima je došlo do izbijanja nemira na Kosovu bile su značajno drugačije nego ranije. U prvom redu, zemlja je bila u dubokoj gospodarskoj krizi, smrću Josipa Broza nestala je jedina figura s univerzalnim autoritetom u Jugoslaviji, na Kosovu je došlo do promjene strukture unutar javnih i sigurnosnih službi na način da su Albanci povećali svoj udio, a promjena se dogodila i unutar partijskih struktura gdje su Albanci također istisnuli ranije dominantne Srbe i Crnogorce. U tim okolnostima nakon izbijanja prosvjeda pojavila se situacija da s jedne strane prosvjeduju Albanci, a s druge strane problem pokušavaju riješiti političke i sigurnosne strukture u kojim dominiraju Albanci. Posljednja činjenica posebno je bitna iz više razloga. Nakon izbijanja nereda u ožujku 1981. Pokrajinske vlasti i Partija pokušavale su okarakterizirati prosvjede kao bunt nezadovoljstva studenata zbog stanja na Sveučilištu i loših materijalnih uvjeta, što bi moglo biti točno kad se pogledaju podatci. Prema izvješću Radija Slobodna Europa²⁶⁷ Sveučilište Priština postalo je u kratkom vremenu od svog utemeljenja treće najveće u zemlji nakon sveučilišta u Beogradu i Zagrebu. Broj studenata koji su pohađali sveučilište 1979. bio je 47,497, a objekti su građeni za kapacitet koji je iznosio trećinu toga broja. Sveučilište je imalo 3,200 kreveta u studentskim domovima i zbog toga je "... dvoje studenata trebalo spavati u svakom krevetu. Nije ni čudno da su studentski dom i menza bili centri pobune 1968. i u ožujku," navodi se u internoj analizi Radija Slobodna Europa.²⁶⁸ U izvješću se također navodi kako je Sveučilište u Prištini, bez obzira na svoju veličinu, u kvaliteti

²⁶⁶ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 373-374.

²⁶⁷ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo's Socioeconomic Development", 23. 4. 1981., 2.

²⁶⁸ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo's Socioeconomic Development", 23. 4. 1981., 2.

obrazovanja bilo na nižoj razini što je njegovim diplomcima uz jezičnu barijeru predstavljalo veliki problem za zaposlenje u drugim dijelovima Jugoslavije. Dalje se navodi gospodarska analiza stanja na Kosovu iz koje se proizvodi zaključak kako "... jugoslavenska najsiromašnija i najnerazvijenija pokrajina sada proživljava takozvanu *revoluciju rastućih očekivanja* koja često prati brzi (gospodarski) rast svugdje u svijetu."²⁶⁹ Sadržajno je izvješće usmjereno prema objašnjavanju prosvjeda na Kosovu socijalnom i gospodarskom uvjetovanošću što je u velikoj mjeri bio i stav lokalne partijske organizacije.²⁷⁰

Događanja na Kosovu koja su se odvijala, ali i retorika prosvjednika demantirala je takvu jednodimenzionalnu interpretaciju problema. Od izbijanja prosvjeda 11. ožujka na Sveučilištu došlo je do širenja prosvjednog pokreta diljem Kosova, a studentima su se pridružili i radnici iz različitih poduzeća među kojima su najeksponiraniji bili rudari. U narednim tjednima došlo je do sukoba s policijom u kojima je bio veliki broj ozlijeđenih, a bilo je i desetine mrtvih.²⁷¹ Pokrajinske vlasti su pokušale ugušiti prosvjede upotrebom lokalnih snaga kako bi izbjegle intervenciju federalnih vlasti koja bi neminovno imala posljedice na odnose između SAP Kosova i SR Srbije, ali i Jugoslavije u cjelini. Ipak, bilo je jasno da lokalne snage nisu dovoljne da se smire sve snažniji prosvjedi.

Predsjedništvo SFRJ je 2. travnja 1981. donijelo odluku o proglašenju izvanrednog stanja nakon čega su u pokrajini angažirane Federalne policijske snage i JNA. Osim povećanog broja policijskih i vojnih osoba na smirivanju prosvjeda na Kosovu koristila su se i oklopna vozila, tenkovi i helikopteri.²⁷² Iz upotrebe tolikih sredstava sile vidljivo je da su prosvjedi u potpunosti izmakli kontroli. Nakon prvotnog smirivanja prosvjeda korištenjem sile situacija se

²⁶⁹ Ibidem, 4.

²⁷⁰ S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 375.

²⁷¹ Podatci o broju poginulih variraju od 11 poginulih koliko su tvrdile vlasti u Beogradu do više desetaka koliko tvrde neki albanski izvori pogotovo u emigraciji.

²⁷² S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 378.

primirila, ali i dalje su narednih mjeseci sporadično izbijali masovni prosvjedi. Zbog proglašenja izvanrednog stanja i povećane prisutnosti sigurnosnih snaga, veliki broj prosvjednih akcija počeo se odvijati u tajnosti, primjerice pisanje prosvjednih parola, sabotaže proizvodnje, napadi na policijske snage ili objekte, itd. Bilo je pokušaja da se prosvjedi kosovskih Albanaca "izvezu" među njihove sunarodnjake u SR Makedoniju i SR Crnu Goru. Sigurnosne službe započele su progone umiješanih u organizaciju prosvjeda, međutim s vremenom su se progoni proširili i u policijsku obradu. Prema nekim tvrdnjama u narednim godinama gotovo 500000 Albanaca na Kosovu bilo je na različite načine obrađivano od strane policijske i sigurnosnih službi. Bez obzira na jačinu represije koja je primijenjena od strane federalnih vlasti tijekom 1982. i 1983. dolazilo je do povremenih izbijanja prosvjeda, industrijskih sabotaža pa čak i bombaških napada iz čega je vidljivo da nije uspostavljena kontrola nad situacijom na Kosovu.²⁷³

6.1. Zapad i kriza na Kosovu

Zapadni mediji su uvelike promatrali i analizirali događanja na Kosovu i vidljivo je, prema internim izvješćima RFE/RL, da su od početnih ocjena prosvjeda kao prvenstveno socio-ekonomske reakcije vrlo brzo u objašnjavanje stanja uvrstili međunacionalne tenzije između Srba i Albanaca. Tako se iznose mišljenja da je "... najveći dio problema nedvojbeno uzrokovan srpsko-albanskim odnosima ...", zatim se prenose izjave Srba na Kosovu u kojima su oni izjavljivali kako Albanci imaju više prava u svim segmentima života od zapošljavanja, stanovanja, obrazovanja, itd. i kako su Srbi ugroženi albanskim nacionalizmom.²⁷⁴ U istom izvješću donosi se i pogled na to što bi Jugoslavija

²⁷³ Ibidem, 377.

²⁷⁴ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Kosovo Events in Perspective", 28. 4. 1981., 2.

trebala napraviti da se problemi na Kosovu započnu trajnije rješavati. Naglašava se kako prijašnje iskustvo govori kako će čistke vjerojatno nastupiti, ali neće dati rezultate. Ako se Jugoslavija stvarno želi suočiti s problemom, bit će potrebno da se vodstvo otvoreno i iskreno suoči sa situacijom i odbaci tajnovitost te da prestane za unutarnje probleme kriviti vanjske izmišljene neprijatelje. Održavanje kredibiliteta pred javnošću sad je bilo najpotrebnije za jugoslavensko vodstvo jer nedodirljiva Brozova figura nije više bila prisutna. Potrebno je naglasiti da je ovakav proces bio teško izvediv i malo vjerojatan u tipu društva koje je postojalo u Jugoslaviji. Što se tiče samog Kosova, ističe se da je potrebno popraviti gospodarsko stanje, ali da je to dugoročan proces. Trebalo bi ulagati u radno intenzivne industrije kako bi se zbrinuo višak nezaposlenih te je potrebno pronaći poslove za golemi *akademski proleterijat* i u budućnosti voditi visokoškolsku politiku na način da se kontrolira broj upisanih na društveno-humanističke smjerove. Treći segment na kojem Jugoslavija treba inzistirati, prema izvješću RFE/RL, je napor da se Albancima u Jugoslaviji kroz rast životnog standarda pokuša pokazati da je jugoslavenski model socijalizma bolji od albanskog. Na koncu se iznose dva teško rješiva problema. Prvi je činjenica kako je Jugoslavija po definiciji "zemlja južnih Slavena", a shodno tome Albanci su stranci i to otvara prostor za daljnje približavanje Tirani. S druge strane iste medalje pojavljuje se problem odnosa Srba prema Kosovu. Navodi se kako bi se trebalo raditi na pripremi za moguće odvajanje Kosova od Srbije u budućnosti. Međutim, istaknuto je da će oni biti odlučni da zadrže Kosovo koliko god budu mogli zbog povijenih konotacija koje se vezuju uz taj prostor. U tom kontekstu navodi se da je česti komentar Srba na prosvjede: "...ovo se ne bi dogodilo da je Ranković još na vlasti."²⁷⁵

²⁷⁵ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Kosovo Events in Perspective", 28. 4. 1981., 4.

Iz temeljite analize RFE/RL može se zaključiti da se su se zapadni mediji nakon prvotnog objašnjenja kosovskih događaja samo iz socio-ekonomske analize vrlo brzo orijentirali na dublji uvid u problem te su počeli sve više isticati političke probleme unutar jugoslavenskog sustava i međunacionalne probleme koji su opterećivali Jugoslaviju. U tom kontekstu spomenut je i položaj Hrvatske: "Za razliku od događaja u Hrvatskoj prije 10 godina situacija na Kosovu je potencijalno eksplozivnija zbog dva razloga: prvo, dok su se raniji (hrvatski op. a.) problemi uglavnom odnosili na na relativno malu lokalnu političku i kulturnu elitu, posljednji (kosovski problemi op. a.) su poprimili masovni karakter ... Drugo, dok hrvatski nacionalizam često zastupa separatističke prizvuke on nema očite vanjske saveznike i ne predstavlja iredentizam neke druge zemlje; kosovski (i ostali jugoslavenski) Albanci, locirani su uz albansku granicu i njihovi problemi brzo mogu postati vanjskopolitički ..." ²⁷⁶

Kada se sagledaju razmjeri prosvjeda, broj sudionika i metode koje su upotrebljavane vidljivo je da je socijalno-gospodarska situacija mogla biti povod, ali nikako uzrok prosvjeda. Same parole koje su se pojavljivale na prosvjedima pokazivale su da je stvarni uzrok prosvjeda ipak politički. Parole kao što su *Kosovo republika, ne mirimo se bez republike, Sloboda Kosovu, dole velikosrpski šovinizam* i sl. ukazivale su na to da su zahtjevi Albanaca prvenstveno političke naravi. S druge strane, korišten je i čitav niz parola socijalnog sadržaja od kojih je najpoznatija i najraširenija *Trepča radi Beograd se gradi*.²⁷⁷ Ta parola izražavala je stav o eksploataciji Kosova od strane SR Srbije i u njoj bi se mogli dovesti pod zajednički nazivnik različiti uzroci prosvjeda. S jedne strane, političke težnje Albanaca za daljnjom nacionalnom afirmacijom unutar Jugoslavije, a za neke i izvan Jugoslavije, i s druge strane,

²⁷⁶ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Kosovo Events in Perspective", 28. 4. 1981., 4.

²⁷⁷ Ibidem, 5.

socijalno-gospodarski problem sve većeg gospodarskog zaostajanja Kosova za ostatkom zemlje. U ovom razdoblju veliki broj Albanaca na Kosovu smatrao je da pokrajina ne uživa gospodarsku ravnopravnost s ostatkom Jugoslavije, a osobito je problematičan bio odnos sa SR Srbijom. Ovakav dojam u javnosti nastao je zbog razmjerno lošijeg gospodarskog stanja na Kosovu u odnosu na razvijenije dijelove zemlje, ali stvarno gledano u proteklim desetljećima ogromna sredstva bila su uložena u Kosovo od strane Federacije kroz različite kanale, ponajviše kroz Fond za nerazvijene krajeve. Ulaganje tih sredstava nije dalo očekivane rezultate iako je pomaka bilo. Interpretaciju gospodarskih problema Kosova kao posljedicu etničke eksploatacije jasno je odbacio Fadil Hoxha,²⁷⁸ koji je do 1979. bio potpredsjednik SFRJ, izjavivši da "... samo neprijatelji govore tako, ali nažalost postoje naivni ljudi koji vjeruju u takve laži."²⁷⁹ Ova izjava Hoxhea može se staviti u kontekst stavova koje su prema prosvjedima zastupale i Pokrajinske partijske vlasti.

Federalne vlasti pokušavale su u raznim raspravama istaknuti kolika su ulaganja iz cijele Jugoslavije, a napose SR Srbije, bila usmjerena na Kosovo. Tako je Predsjedništvu SFRJ 22. svibnja 1985. dostavljen dokument pod naslovom *Informacija o posebnom doprinosu SR Srbije bržem razvoju SAP Kosovo*. U informaciji se između ostalog navodi: "... SR Srbija je u kontinuitetu od 1952. godine preduzimala i posebne mere i obezbeđivala značajna materijalna sredstva za bespovratno finansiranje određenih namena u SAP Kosovo... (ne računajući sredstva koja su dolazila preko Federalnih fondova op. a.)"²⁸⁰ Dalje se u izvješću donose podatci o količini ulaganja prema godinama, zatim se navode primjeri ulaganja pojedinih OUR-a s prostora SR Srbije na

²⁷⁸ Fadil Hoxha bio je kosovski Albanac, član Komunističke partije i sudionik NOB-a. Poslije rata bio je najvišepozicionirani Albanac u SKJ.

²⁷⁹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo's Socioeconomic Development", 23. 4. 1981., 3.

²⁸⁰ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 581, "Informacija o posebnom doprinosu SR Srbije bržem razvoju SAP Kosovo", 22. 5. 1981.

Kosovo. Uz navođenje primjera donosi se i konstatacija: "Mada se trenutno ne raspolaže sistematizovanim i konkretnim podacima, činjenica je da je i u uslovima relativno visoke zatvorenosti privreda republika i autonomnih pokrajina veći broj organizacija udruženog rada sa užeg područja Srbije svojim neposrednim angažovanjem direktno doprinosio ubrzanom razvoju privrede Kosova."²⁸¹ I ovaj primjer pokazuje kako je politička i gospodarska situacija u Jugoslaviji bila tijesno povezana te kako su se svi problemi koji su se pojavljivali u određenim trenucima uvezivali u širu sliku. Rasprava o zatvorenosti gospodarskih tokova, a što se spominje u ovom primjeru, bila je jedna od temeljnih rasprava oko reforme zemlje tijekom osamdesetih. To je bio puno širi problem od samog stanja na Kosovu, ali vidljivo je da se u tu raspravu vrlo brzo uključio i kompleks kosovskih problema.

Na federalnoj razini i na razini SR Srbije prosvjedi su vrlo brzo bili okarakterizirani kao nacionalistički i šovinistički ispad koji narušava političku arhitekturu Socijalističke Jugoslavije. Stane Dolanc, član predsjedništva CK SKJ, u izjavi za medije istaknu je da "... iako nije odbacio mogućnost vanjskog uplitanja u nered, glavninu krivnje stavio je na nacionaliste unutar Jugoslavije."²⁸² Vrlo brzo nezadovoljstvo SKJ i federalnih vlasti usmjerilo se prema pokrajinskim strukturama vlasti i SKK koji su identificirani kao tijela koja su dopustila bujanje albanskog nacionalizma i separatizma. Kao rezultat događaja na Kosovu početkom svibnja održani su plenumi centralnih komiteta SKK, SKS i SKJ, a interni izvještaj o tim događajima RFE/RL daje neke zanimljive naglaske. Uočeno je kako su govornici na sva tri plenuma, posebno na onom CK SKJ, više puta "indirektno, ali jasno" kritizirali Broza. "Gotovo svi govornici govorili su o *godinama dugim pogreškama* ili čak o *desetljećima*

²⁸¹ SR-AJ-803-Predsjedništvo SFRJ, kut. 581, "Informacija o posebnom doprinosu SR Srbije bržem razvoju SAP Kosovo", 22. 5. 1981.

²⁸² CREST, NACP, "Yugoslavia: Unrest in Kososvo Subsidies", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371967.pdf)

pogreški počinjenima, ne samo na Kosovu nego i drugdje. General Šiljegović bio je najotvoreniji kada je hrabro rekao da su *velike pogreške bile učinjene i politički promašaji pretrpljeni za Titova života*. Ono što se nije usudio reći je zaključak da sada Titovi nasljednici moraju žeti posljedice onoga što je njihov voljeni vođa posijao za života."²⁸³ Miloš Minić, jedan od najistaknutijih članova Partije iz Srbije, u sličnom je tonu spominjao ranije greške koje su učinjene u odnosima s Albanijom te je "... veličao jugoslavensku politiku prema nacionalnim manjinama, istaknuvši da nigdje u svijetu nacionalno pitanje nije tako uspješno riješeno kao u Jugoslaviji."²⁸⁴ U kontekstu Minićevih stavova o položaju nacionalnih manjina u Jugoslaviji vrijedi istaknuti natpis iz *Die Welte* prema RFE/RL: "Jugoslavensko vodstvo suočeno je s gotovo nerješivom dvojmom. Ako da sva prava Albancima kako bi uspostavilo mir, uključujući pravo na samoodređenje (koje Jugoslavija zahtjeva za sve narode u Africi), onda bi to značilo kraj jedinstva države."²⁸⁵

Uočene su i razlike u stavovima o kosovskim problemima između predstavnika iz različitih republika. Primjerice, Jože Smole uputio je kritiku kolegama u Beogradu koji su previše inzistirali na isticanju vanjskog uplitanja u događaje na Kosovu te je istaknuo da takav stav nameće zaključak da je Jugoslavija samo pijun u rukama stranih obavještajnih službi i da ne upravlja svojom sudbinom. U tom kontekstu je dodao: "Nije dobro za nas da upadamo iz jednog ekstrema u drugi: jedan dan tvrdimo da nas cijeli svijet aktivno podržava zainteresiran za jugoslavensko jedinstvo i teritorijalni integritet; drugi dan prelazimo na drugi ekstrem i stvaramo dojam da je barem polovica svijeta protiv

²⁸³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude Toward Albania Suggested", 18. 5. 1981., 2.

²⁸⁴ Ibidem, 4.

²⁸⁵ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Kosovo Events in Perspective", 28. 4. 1981., 3.

Jugoslavije."²⁸⁶ Iz navedenih izlaganja vidljivo je da su unutar Jugoslavije postojali drugačiji pogledi na to što se događa na Kosovu i kako riješiti problem.

Predsjedavajući CK SKJ Lazar Mojsov održao je govor u kojem je jasno naglasio da će doći do čistki u SKK kao što je već bilo i predviđano u ranijim analizama RFE/RL. U njegovu govoru istaknuto je da je vidljivo da postoje problemi unutar SKK jer članovi partije nisu pokušali utjecati na smirivanje prosvjeda već su neki u njima i sudjelovali. "Zbog toga više ljudi treba biti isključeno iz Partije, posebno oni koji su umiješani u *neprijateljske aktivnosti*, ali i članovi Partije *koji nisu sudjelovali u prosvjedima, ali su nacionalistički nastrojeni*. Drugim riječima, trebaju se očekivati nove čistke na Kosovu. Tvrdnje koje su iznesene neposredno nakon izbijanja prosvjeda da su oni *posve neočekivani* sad su opovrgnute," jer se u izlaganju donose novi zaključci "kako su prosvjedi bili *široko utemeljeni*, dobro organizirani i dobro vođeni kao planirana kontrarevolucija." Izvještaj također kritizira činjenicu da "... Albanci na Kosovu nisu bili dobro informirani o tome koliko je Srbija doprinijela razvoju Kosova..."²⁸⁷ Stavovi koje je Mojsov donio u svom izlaganju bili su bliži glasovima koji su dolazili iz Srbije nego onima iz Slovenije koja je kao republika pokazivala najviše sklonosti prema "mekšem" pristupu Kosovskom problemu.

U istom izvješću donose se razlike u stavovima Dobrivoja Vidića i Petra Stambolića iz SKS i France Popita iz ZKS. Naglasci u njihovim raspravama bili su potpuno suprotni. Dok su predstavnici Srbije inzistirali da za prosvjede nije krivo ekonomsko stanje, Slovenci su tvrdili suprotno. Također, suprotnosti je bilo u pogledu utjecaja NSR Albanije na nemire na Kosovu.

U kontekstu sadržaja sjednice CK SKJ važno je napomenuti da je nekoliko dana ranije održana sjednica CK SKK gdje je ostavku podnio čelnik

²⁸⁶ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "LCY CC Discusses Kosovo Riots: New Attitude Toward Albania Suggested", 18. 5. 1981., 5.

²⁸⁷ Ibidem, 5-6.

SKK Mahmut Bakalli. CK SKS, koji je zasjedao također zbog stanja na Kosovu, uputio je "dramatičan apel... kako bi se zaustavio egzodus Srba i Crnogoraca sa ... Kosova."²⁸⁸ Tihomir Vlaškalić, Predsjednik CK SKS, u svom govoru osudio je srpski i albanski nacionalizam izjavivši da: "Srbi sad pozivaju na sređivanje računa s etničkim Albancima upotrebom fašističkih metoda genocida."²⁸⁹

U kontekstu sjednice CK SKS i položaja Srba na Kosovu u izvješću RFE/RL se naglašava: "Ne samo da mogućnost eventualnog ponavljanja krvavih prosvjeda na Kosovu ili njihova eskalacija uvelike zabrinjava Jugoslavensko vodstvo, već ako se nastavi trenutačni egzodus Srba u velikom broju mogao bi potaknuti srpsku nacionalističku agitaciju po cijeloj Jugoslaviji, stvarajući nove animozitete u odnosima između jugoslavenskih naroda."²⁹⁰ Ovo je još jedna potvrda činjenice da niti jedan problem u Jugoslaviji nije izoliran od puno šireg kompleksa problema. Ispravno se uočava da stanje na Kosovu stvara preduvjete za razvoj srpskog nacionalizma koji je svoje buđenje doživio nakon smrti Josipa Broza prvenstveno u kulturnoj sferi, ali njegovi zahtjevi počinju se prenositi i na političko polje.

Bakalli je nekoliko dana prije početka prosvjeda na zasjedanju CK SKK održao dramatičan govor u kojem je upozorio na socijalne i gospodarske probleme koji postoje na Kosovu. Interno izvješće RFE/RL primjećuje kako su se njegovi stavovi o stanju na Kosovu uvelike poklapali sa stranim izvješćima: "... o prirodi posljednjih nemira u Prištini, jer oni nisu bili inspirirani nacionalizmom već su bili ekonomski i socijalno motivirani. Ipak, iskustvo je pokazalo da, u prostoru kao što je Kosovo, postoji tanka crta između socijalno-ekonomskih prosvjeda i nacionalističkog nezadovoljstva i da ne treba puno kako

²⁸⁸ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Exodus of Serbs From Kosovo", 18. 5. 1981., 2.

²⁸⁹ Ibidem.

²⁹⁰ Ibidem, 3.

bi se problem prelio s jedne na drugu stranu."²⁹¹ I ostali čelnici SKK pokušavali su s izbijanjem prosvjeda smiriti situaciju i uvjeriti prosvjednike da se smire. Tako je Xhavid Nimani, predsjednik SAP Kosova, održao govor u kojem je naglašavao sva prava koja Kosovo uživa, a u razini su prava drugih Republika unutar Jugoslavije, pritom je naglasio da Kosovo mora ostati unutar okvira SR Srbije. "Ponavljani slogan neprijatelja *zašto svi Albanci koji žive u tri Republike i SAP Kosovo nisu ujedinjeni u jednu Republiku* je reakcionaran i njegova svrha je da uništi jedinstvo Federacije. Taj slogan *ujedinjeni Albanci* je destruktivan i reakcionaran na isti način kao slogani *ujedinjeni Srbi* ili *ujedinjeni Hrvati*."²⁹² Iz razlika stavova koje je zastupalo albansko partijsko vodstvo i onoga što su zahtijevali prosvjednici očito je postojala značajna razlika koja je ukazivala na potpuni nedostatak povjerenja prema političkim strukturama od strane Albanaca na Kosovu. Bakallija koji je među prvima na Kosovu podnio ostavku zbog eskalacije nemira, zamijenio je Veli Deva koji je deset godina ranije odstupio u korist tada mladog i perspektivnog Bakallija. Bakalli je inače svoj uspon u partijskim strukturama dugovao svojim aktivnostima protiv studentskih prosvjeda krajem šezdesetih.²⁹³ Iz izvješća RFE/RL očito je da Bakalli nije svojevrijem podnio ostavku već je na nju prinuđen od SKJ. Pri jednom susretu sa stranim novinarima oko nemira na Kosovu postavljeno mu je pitanje "... hoće li netko biti pozvan na odgovornost zbog događaja u Pokrajini?" On je odgovorio: "Naša zadaća nije u ovom trenutku, kao što je to slučaj s buržoaskim strankama, postavljati pitanje tko je odgovoran. Naša odgovornost se ogleda u obvezi da porazimo naše neprijatelje." Novinari su ga zatim pitali hoće li on podnijeti ostavku, a on je odgovorio: "Da započnem u buržoaskoj maniri

²⁹¹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Why New Unrest in Kosovo?", 23. 3. 1981., 4.

²⁹² HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "More About The Kosovo Crisis and Related Issues", 6. 5. 1981., 2.

²⁹³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo Party Leaders Replaced", 11. 5. 1981., 2.

razmišljajući o tome hoću li zadržati vlast ili je napustiti, pod utjecajem osobnih osjećaja o tim događajima bio bi pravi oportunistički kukavičluk. U ovom trenutku kad se od svih članova partije i svih ljudi zahtjeva da se angažiraju. U našoj Partiji čak i odlazak s funkcije mora biti zaslužen."²⁹⁴ Nakon ovakvih izjava iz kojih je očito da Bakalli nema namjeru otići on je početkom svibnja dao ostavku na sve dužnosti. Međutim, vidljivo je da SKJ nije imao kadrovska rješenja za Kosovo kad su se odlučili na scenu vratiti Devu koji je bio smijenjen zbog glasnog prozivanja srpskog šovinizma. Dijelom se njegov povratak na politički vrh SKK može promatrati kao pokušaj da se Albancima ponudi lider koji ima verbalno agresivniji stav prema SR Srbiji, ali nije spreman zbog toga narušavati odnose u Federaciji.

*

Partijskim čistkama kao posljedicom događaja na Kosovu bavila se i CIA. Početkom svibnja 1981. donosi se informacija o procesima u SKJ i SKS. "Jučerašnja smjena Mahmuta Bakallia s mjesta predsjednika Kosovske pokrajinske Partijske organizacije odražava kontinuirani napor u jugoslavenskom vodstvu zbog nedavnih nemira među etničkim Albancima na Kosovu. Nervoza u Beogradu, zbog opasnosti od novih značajnijih prosvjeda u pokrajini, očita je po oštrim prozivkama *Albanskog iredentizma* i *Velikoalbanskog šovinizma* od strane najviših jugoslavenskih dužnosnika. Izvanredne sjednice Centralnog komiteta SKJ i SKS sazvane su za danas i sutra mogle bi rezultirati daljnjim smjenama."²⁹⁵ Iz informacije je jasno da je na Federalnoj razini vlasti dijagnosticiran izvor problema, ali je primjetno da vlasti nemaju punu kontrolu nad situacijom već postoji neizvjesnost o daljnjem razvoju situacije. U sličnom tonu nastavljaju se CIA-ine informacije i sljedećih

²⁹⁴ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Kosovo Party Leaders Replaced", 11. 5. 1981., 3.

²⁹⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia: Continued Strains Over Kosovo", Information, 6. 5. 1981., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/document/yugoslavia-continued-strains-over-kosovo>), 1-2.

dana u kojima se navodi: "Vodstvo u Beogradu nastavlja kriviti lokalne lidere i strane sile za nemire u SAP Kosov,o ali tek treba ponuditi bilo kakvo rješenje za tamošnje probleme. U svom izvješću Centralnom komitetu SKJ predsjednik Mojsov priznao je da su loši gospodarski uvjeti i visoka nezaposlenost na Kosovu učinili Pokrajinu osobito ranjivom na subverzivne aktivnosti. Naglasio je i nedostatke lokalnog vodstva... Nedavni nemiri vjerojatno su naveli vodstva bogatijih republika da ponovno propituju učinkovitost sustava u kojem oni osiguravaju goleme subvencije Kosovu, a nisu u mogućnosti utjecati na koji način će se novac trošiti."²⁹⁶

Temelj gornjega je Mojsova izjava koja je pokušala ocrtati stvarno stanje u Pokrajini. Bitan detalj koji je istaknut je stav bogatijih republika. Pri tome se vjerojatno misli na Sloveniju i Hrvatsku, tj. njihovo shvaćanje o upravljanju sredstvima iz Fonda za pomoć nerazvijenim područjima u koji su oni ulagali veliki dio vlastitih sredstava, a nisu imali kontrolu nad njihovim korištenjem. Iz ove situacije vidljivo je kako su se u Jugoslaviji problemi na jednom polju vrlo brzo prelijevali na druga polja političkog djelovanja. Spominjanje bogatijih republika u ovom kontekstu povezano je s raspravom o daljnjem uređenju Jugoslavije u smjeru decentralizacije ili povratku prema većoj centralizaciji. Ta rasprava je bila dio širih gospodarskih i političkih rasprava koje su se vodile u Jugoslaviji u prvoj polovici osamdesetih.

Informacije koje CIA donosi sljedećih dana slično su intonirane "Beograd se još oslanja na *ad hoc* mjere kako bi spriječio daljnje nemire u Pokrajini Kosovo, ali problemi s etničkim Albancima nastavit će se i mogli bi se proširiti. Pokrajinski vođe zatvorili su Sveučilište u Prištini nakon što su studenti prosvjedovali dva puta u jednom tjednu i opet zatražili da Kosovo dobije status republike... Iako jugoslavenski vođe vjeruju da je Sveučilište centar

²⁹⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: Response to Riots in Kosovo", Information, 8. 5. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371970.pdf)

nacionalističkih aktivnosti na Kosovu, malo je vjerojatno da će njegovo zatvaranje smiriti osjećaje koji su očito vrlo rašireni (među Albancima op. a.)... Čistke i ostavke u lokalnoj partiji, medijima i na Sveučilištu na Kosovu su nastavljene, ali vodstvo u Beogradu čini se nemoćnim u rješavanju osnovnih problema albansko-srpskih animoziteta i zaostalog gospodarstva na Kosovu..."²⁹⁷ Ukazuje se da se represivnim mjerama i čistkama samo privremeno smiruje stanje, a da federalne vlasti u Beogradu ne nude rješenje za suštinski problem, a to je sukob srpskog i albanskog nacionalizma koji je generiran teškom gospodarskom situacijom na Kosovu. Istim tonom govori i izvješće iz rujna 1981. gdje se ponovno isticala nesposobnost Beograda da riješi suštinske probleme. "Najveći od trenutnih problema su posljedice krvavih prosvjeda etničkih Albanaca na Kosovu prošlog proljeća. Unatoč raspoređivanju 8000 federalnih snaga i policije u Pokrajinu, otpor naporima Beograda da se *normalizira stanje* uključuje sporadične pokušaje organizacije prosvjeda i izbijanje oružanog otpora. Postoji rastući osjećaj udaljavanja među 1,5 milijuna etničkih Albanaca u Jugoslaviji, a vođe u Beogradu u privatnim razgovorima predviđaju da će biti potrebno barem desetljeće da se problemi smire. Ako Beograd ne promjeni svoju represivnu politiku prema Kosovu problem će se samo pogoršati."²⁹⁸

Vidljivo je da su američki analitičari ocjenjivali kako je uz provođenje mjera koje su do tada primijenjene nemoguće očekivati trajno rješenje. Ocjena kako se Albanci sve više udaljavaju od ideje o rješavanju svog nacionalnog pitanja u okviru Jugoslavije vrlo je znakovita. U prilog svih ranijih američkih izvješća koja govore o neadekvatnim reakcijama Beograda i nemogućnosti da se riješe bitna pitanja i dugoročni problemi govori i izjava od neimenovanih izvora

²⁹⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: Unrest in Kosovo Continues", Information, 21. 5. 1981.

(https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372226.pdf)

²⁹⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems", Information, 14. 9. 1981.

(https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf), 1.

u Beogradu koji predviđaju da će biti potrebno cijelo desetljeće da se problemi riješe. U tom kontekstu vrijedi se prisjetiti ranije spomenute najave Borisa Kidriča o tome kako će i kada nerazvijeni krajevi sustići razvijene koja se pokazala potpuno promašenom. Sličan zaključak s privilegijom povijesnog odmaka može se dati i o izjavi neimenovanih beogradskih dužnosnika. Imajući u vidu moguća rješenja albanskog pitanja američko izvješće donosi: "Albanski zahtjevi za dobivanjem statusa Republike odmah su odbačeni i okarakterizirani kao *kontrarevolucionarni* od strane federalnih vlasti... Srbija je pokušala povratiti ustavni nadzor nad Kosovom i drugom autonomnom pokrajinom Vojvodinom. Nesrbi vide takve poteze srpske vlade kao prijetnju dogovoru kojim je Tito balansirao i umirivao različite regionalne i etničke interese u Jugoslaviji."²⁹⁹ Iz navedenog se da uočiti kako je CIA ocijenila da je jedno od potencijalnih dugoročnih rješenja *a priori* odbačeno. Albancima je s jedne strane uskraćena mogućnost dobivanja statusa Republike, a s druge strane među Srbima se javljaju glasovi koji su počeli govoriti o dokidanju autonomnog statusa za Pokrajine. Takvo stanje samo je moglo stvoriti klimu za daljnji rast napetosti i međunacionalnih sukoba.

U izvješću iz rujna 1981. donosi se informacija o padu morala među vojnicima JNA koji se nalaze na Kosovu u sklopu proglašenja izvanrednih mjera. Ističe se kako je grupa časnika pisala Federalnim vlastima s molbom da se pronađe političko rješenje za trenutnu krizu. Na koncu se ističe da je vojska jedna od institucija koja najviše pridonosi jugoslavenskom jedinstvu. "(Vojska op. a.) je bez zadržke podržavala Tita tijekom svih perioda unutarnjih kriza u prošlosti. Ako razdor u vojsci, oko njene uloge na Kosovu, postane ozbiljniji to bi moglo izazvati dvojbe u Beogradu oko mogućnosti da vojska igra istu

²⁹⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Leadership Faces Growing Problems", Information, 14. 9. 1981. (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371988.pdf)

(stabilizacijsku op. a.) ulogu u post Titovskoj eri."³⁰⁰ Potrebno je naglasiti da je u razdoblju nakon smrti Josipa Broza JNA bila promatrana od strane SAD-a kao jedan od stabilizirajućih faktora Jugoslavije i takav stav su Amerikanci zadržali tijekom cijelog razdoblja koje se promatra u ovom radu.

U kolovozu, četiri mjeseca nakon prosvjeda, održao se plenum SKK. Glavni naglasci su bili da je određeni stupanj stabilizacije stanja ostvaren, ali da on nije zadovoljavajući. Zanimljivo je da su srpski i albanski članovi partije zajedničkog neprijatelja pronašli u Albaniji i propagandi koju ona širi na Kosovu. Ovo je vjerojatno bila jedina točka oko koje su se mogli uskladiti stavovi srpskih i albanskih članova Partije. Deva je zatražio od članova partije na Kosovu da: "... odbace bilo kakav kompromis u odnosu s neprijateljem." U komentaru RFE/RL se ističe: "Iznenadujuće je da čak i Veli Deva sada upotrebljava tako oštar i beskompromisni jezik u napadu na neprijateljske grupe na Kosovu. Tijekom početne faze političkih poteza protiv nacionalističkih grupa, Veli Deva je bio umjereniji i imao je nekoliko poziva da se razlikuju oni koji su zavedeni od onih koji jasno podržavaju iredentizam."³⁰¹

Još jedan prilog jasnijem uočavanju razlika u stavovima između pojedinih partijskih vodstava, a osobito slovenskog i srpskog, odnos je prema represiji na Kosovu. Mitja Ribičič, član slovenske partije, izjavio je da: "...prosvjedi na Kosovu u ožujku i travnju nisu bili ništa specijalno u našem društvu."³⁰² Ribičičevi stavovi izneseni u razgovoru za zagrebački *Vjesnik*, a koje prenosi RFE/RL, plastično ocrtavaju stavove SR Slovenije o političkim odnosima u Jugoslaviji i zorno prikazuju kako se kosovski slučaj upotrebljava za rasprave i o drugim spornim pitanjima. Ribičič je izjavio: "Ekscesi na Kosovu, proizvod duha nacionalističke euforije, posljedica su baziranja vlastitog razvoja na

³⁰⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Low Military Morale in Kosovo", Information, 21. 9. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371990.pdf)

³⁰¹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Situation in Kosovo Remains Tense and Complex", 14. 8.1981., 2.

³⁰² Ibidem, 2.

kreditima, fondovima i pomoći drugih republika, a ne na vlastitom radu... Kosovo je bilo najsnažnija potvrda da je nacionalistički barbarizam naše najveće zlo. Ovo zlo je bilo uspješno na Kosovu jer tamo nije bilo ideološki jake Partije ni šireg Socijalističkog saveza ni ostalih progresivnih snaga... Zbog toga mislim da je Kosovo ekonomski, politički i samoupravni problem prije nego problem koji se treba rješavati sudovima i progonima."³⁰³ Ribičić je još dodao da se ti problemi ne mogu rješavati na način da se mladi neobrazovani ljudi osude na duge kazne u zatvorima gdje će se samo još više radikalizirati. Kritike je uputio i SR Srbiji izjavivši da je problem: "... funkcioniranje samoupravnog sustava Srbiji, odnosno problem je to što se stvari odvijaju izvan tog sustava... i da jačaju republički apetiti u cijeloj Jugoslaviji kao proces bez ikakve perspektive... istaknuo je da slovenski radnici žive od vlastitog rada, ali su nezadovoljni jer vide da se rezultati njihovog rada koriste kako bi se prikrio loš rad drugih."³⁰⁴ Kao i mnogi drugi partijski dužnosnici, Ribičić je iznio i mišljenje da samo samoupravni sustav može ojačati jugoslavensko jedinstvo. Ovakvo mišljenje Ribičića u potpunosti je u skladu sa slovenskim stavovima po pitanju odnosa u Jugoslaviji u kontekstu širih rasprava koje su vođene u prvoj polovici osamdesetih.

Stavove slične slovenskima u razgovoru za beogradski *NIN* iznio je i visoki član SKH Stipe Šuvar koji je kritizirao preoštire sankcije usmjerene na mlade Albance koji su sudjelovali u prosvjedima. U kontekstu albanskih zahtjeva za dobivanjem statusa Republike izjavio je da Jugoslaviju ne treba promatrati "... kao sumu država već radije kao zbroj samoupravnih udruženja ljudi, radnih ljudi i građana." Po njegovom mišljenju problem na Kosovu je prvenstveno socijalni, a iz toga je proizašlo klizanje u velikoalbanski

³⁰³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Slovenian Leader Against Draconian Prison Sentences in Kosovo", 28. 9. 1981., 2-3.

³⁰⁴ Ibidem, 3.

nacionalizam. Zaključno je izjavio da: "... zahtjeva veću toleranciju za Albance na Kosovu, ali samo u sklopu okvira socijalističkog napretka cijele zemlje."³⁰⁵

Iz komparacije navedenih medijskih istupa partijskih vođa iz različitih republika može se zaključiti da su postojali veoma udaljeni pogledi na kosovski problem. Percepcija problema bila je različita iz više razloga. U prvom redu, na pitanje Kosova u Srbiji gledalo se kao na unutarnji problem koji je vrlo bitan za sve Srbe u Jugoslaviji. Bliske poglede imale su Crna Gora i Makedonija zbog značajnih albanskih zajednica koje su u njima živjele. S druge strane Slovenija, a nešto manje Hrvatska, problem Kosova promatrale su manje ostrašćeno od Srbije i pokušavale su smiriti situaciju. Takav pristup Slovenije i Hrvatske treba se promatrati u sklopu činjenice da njima nije odgovaralo nikakvo radikaliziranje u Jugoslaviji budući da bi takav proces mogao dovesti do jačanja centralizma i regresije decentralizacije koja je do tada ostvarena.

U studenom 1981. godine održana je sjednica CK SKJ na kojoj je glavna tema bila rasprava o događajima na Kosovu ranije te godine. RFE/RL u svom internom izvješću donosi naglaske s te sjednice iz kojih je vidljivo da partijske strukture i nakon devet mjeseci od izbijanja nemira pokušavaju objasniti njihove uzroke. Tajnik CK Dobroslav Čulafić održao je izlaganje u kojem je naveo da su nemiri na Kosovu uzrokovani "nekim socijalnim pitanjima" međutim, razlog za takvo stanje treba se prvenstveno tražiti u pokrajinskim vlastima i njihovoj krivoj politici. Prema njegovom mišljenju "... odluke su donošene u zatvorenim krugovima na vrhu, a rezultat toga bilo je narušavanje samoupravnog sustava i uvođenje birokratsko-etatističkih odnosa." U prilog tezi o odgovornosti vlasti na Kosovu rekao je: "Bez obzira na veliku pomoć koja je dodijeljena Kosovu, neki od najodgovornijih kosovskih vođa opetovano su isticali da Pokrajina dobiva premalo. To je bio jedan od razloga zašto je stvorena kriva slika o potrebama

³⁰⁵ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Croat Official Warns Against a too Rigid Stand Toward Kosovo Albanians", 17. 9. 1981., 2-4.

Kosova, slika koja je postala dominantna u javnom mjenju. U tom kontekstu nacionalizam i iredentizam pronašli su svoj glavni korijen", a kao rezultat tog nacionalizma proizašli su: "... zahtjevi za pravima koje Kosovo nikad nije imalo niti ih ikad može imati."³⁰⁶ U svom govoru Čulafić se dotakao i problema odlaska Srba s Kosova.

Jedno od pitanja koje se nameće kada se promatra situacija na Kosovu i nezadovoljstvo Albanaca u Jugoslaviji jest zašto su sve državne i partijske strukture od lokalne razine na Kosovu do federalne razine u Beogradu odbijale mogućnost da Kosovo dobije status republike. Iz izjava različitih dužnosnika, bili oni Albanci, Srbi, Slovenci, Hrvati ili neke druge nacionalnosti koje su do sada analizirane, moglo se uočiti vrlo različite poglede na genezu problema, na njegovu manifestaciju u vidu nasilnih prosvjeda, na načine rješavanja problema u vidu represije ili edukacije, itd. Međutim, svi su se slagali oko činjenice da Kosovo ne može dobiti status republike. Takav općeprihvaćen stav, gotovo dogma, može se objasniti prvenstveno političkom strukturom Jugoslavije i procesom njenog razvoja neposredno nakon njenog osnutka. Prva teritorijalna podjela Jugoslavije koja se dogodila neposredno nakon Drugog svjetskog rata ostala je na snazi sve do kraja postojanja zemlje. Unutar teritorijalnog uređenja koje je formirano odvijale su se sve upravne promjene, među njima i jačanje samostalnosti dviju autonomnih pokrajina. Protokom vremena, a osobito nakon smrti Josipa Broza, postajalo je sve vidljivije da je u Jugoslaviji uspostavljen vrlo delikatan balans moći koji se ogleda u kompliciranoj strukturi upravljanja državom i partijom. Svaki od republičkih SK i drugih tijela republičkih vlasti kroz procese decentralizacije otimali su se kontroli Beograda, ali, s druge strane, rezultat tog procesa bilo je to da su partijske strukture malo mogle utjecati na procese u drugim republikama. Svaki pokušaj takvog utjecaja mogao je izazvati

³⁰⁶ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, " Yugoslav Central Committee Discusses Kosovo, Party Problems", 24. 11. 1981., 2.

negativne konotacije. To se jasno vidi na primjeru Kosova gdje partijski i republički dužnosnici iz Slovenije i Hrvatske kritiziraju SR Srbiju, ali u potpunosti podržavaju njen teritorijalni integritet. Svaka politika koja bi ignorirala postojeći balans i podržala ideju o eventualnom proglašenju Kosova republikom izazvala bi urušavanje jugoslavenskog sustava ravnoteže i dovela do eskalacije nacionalnih pitanja u drugim dijelovima Jugoslavije. Moglo bi se reći da je u Jugoslaviji zapravo bio na snazi unutarnji Helsinški sporazum koji nije dopuštao mogućnost prekrajanja granica. U prilog tome govori izjava Dušana Popovića iznesena na istom zasjedanju CK SKJ: "... izljev albanskog nacionalizma na Kosovu je probudio sve druge nacionalizme u Jugoslaviji. (U Vojvodini)... je došlo do pojava srpskog i mađarskog nacionalizma i kler je također postao aktivan."³⁰⁷ Prema Popovićevu mišljenju takve pojave su problematične i dovode u pitanje poziciju autonomnih pokrajina jer se javljaju zahtjevi za njihovo ukidanje.

Zbog takvog stanja rješenja koja su predlagana za rješavanje kosovskog problema odražavala su političko stanje u Jugoslaviji. S jedne strane postojali su glasovi, većinom u Srbiji, koji su zahtijevali jačanje centralne vlasti koja bi kontrolirala političke i gospodarske procese kako na Kosovu tako i u cijeloj zemlji, dok su s druge strane postojali glasovi, većinom u Sloveniji i Hrvatskoj, koji su zastupali ideju o daljnjoj razgradnji države i razvoju samoupravnih odnosa. U drugom slučaju samoupravni socijalizam bio je predlagan kao rješenje za sve probleme s kojima se Jugoslavija suočavala.

U godišnjem izvješću britanske ambasade u Beogradu za 1981. veliki dio posvećen je Kosovskim događajima. Navodi se kako su studentski nemiri prerasli u ozbiljne nacionalističke prosvjede i kako je jugoslavensko vodstvo pokazalo odlučnost i učinkovitost u rješavanju najveće krize od smrti Josipa

³⁰⁷ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslav Central Committee Discusses Kosovo, Party Problems", 24. 11. 1981., 4.

Broza. Intervencija sigurnosnih snaga i vojske ocijenjena je uspješnom jer je bilo malo žrtava, a postignut je cilj smirivanja situacije. Pozitivnom mjerom ocijenjeni su i sudski progoni nad sudionicima i organizatorima prosvjeda.³⁰⁸ Dalje se navodi: "Kosovski događaji pokazali su snagu nacionalizma i slabost *bratstva i jedinstva*, jedne od temeljnih Titovih ideja. Oni su doveli u pitanje mudrost njegove politike dopuštanja da manjine razviju svoj nacionalni identitet do razine da započne širenje ideje separatizma."³⁰⁹ U izvješću se ističe kako su nasilni prosvjedi Albanaca na Kosovu uzrokovali i reakcije ostalih republika i naroda u Jugoslaviji. Najsnažnije je ocijenjena srpska reakcija zbog ugroženosti njihovih sunarodnjaka i kulturne baštine na Kosovu. SR Srbija pokušala je odgovoriti na probleme većom kontrolom nad Pokrajinom, ali opozicija takvoj praksi dolazi iz Vojvodine zbog straha za svoj status. Također, glasovi neslaganja s praksom srpskog republičkog vodstvom došli su iz Slovenije i Hrvatske.³¹⁰ Ton britanskog izvješća o mjerama za smirivanje situacije na Kosovu je pozitivan i većina mjera ocijenjena je dobrima i efikasnim, osim opaske kako je reakcija jugoslavenskog vodstva u početku bila neodlučna. Iako se naznačava da problem i dalje postoji, iz sadržaja se može izvući zaključak da je on uglavnom uspješno riješen.

CIA je nastavila pratiti stanje na Kosovu i u narednim godinama. Tako u izvješću iz ožujka 1982. donosi: "Prosvjedi albanskih nacionalista u pokrajini Kosovo krajem prošlog tjedna pružili su jasan dokaz nemogućnosti Beograda u stabilizaciji Pokrajine nakon godinu dana od uvođenja izvanrednog stanja ... vodstvo će biti pod sve većim pritiskom da pokaže barem neke znakove napretka prema rješavanju albanskog problema. Iskustvo pokazuje da će

³⁰⁸ TNA, FCO 28/5191, "Yugoslavia Annual Review for 1981.", 11. 01. 1982.

³⁰⁹ Ibidem.

³¹⁰ Ibidem.

beogradski režim nastaviti s neadekvatnim mjerama."³¹¹ Sadržaj je jasno pesimistično intoniran s naglaskom da je prethodno iskustvo pokazalo da se ne mogu očekivati pozitivni rezultati. Zahtjevi prosvjednika bili su većinom isti kao i ranije: traži se status republike za Kosovo i puštanje svih zatvorenika uhićenih u prošlogodišnjim prosvjedima. Ipak "... brojni pozivi za ujedinjenje sa susjednom Albanijom pokazuju rastuće sentimente prema Tirani među kosovskom mladeži. Prosvjedima je ove godine dodan i religijski ton jer se navodno izvikivalo ime iranskog vođe Homeinija."³¹² Pojava islamskih naglasaka u prosvjedima sigurno je privukla pažnju Amerikanaca zbog problema koje su u tom razdoblju imali u odnosima s Iranom. Dalje se navodi kako je 85% kosovske populacije islamske vjere iako su njihove veze s islamom više kulturološke nego vjerske. Ističe se da su mladi manje povezani s religijom nego starije generacije. Pojava religijskih konotacija na prosvjedima može se objasniti kao pokušaj da se pronađu elementi šireg povezivanja svih Albanaca, a potencijalno i svih muslimana u Jugoslaviji.³¹³ Zaključno se u izvješću ističe da vlasti u Beogradu trebaju biti uznemirene da su se tako dobro organizirani prosvjedi uopće dogodili i da je indikativna nesposobnost Beograda da uvjeri Albance da njihovi zahtjevi za republikom ugrožavaju jugoslavensko jedinstvo. Na koncu se predviđa da bi jugoslavenske vlasti u nekoliko sljedećih mjeseci trebale iznaći neka rješenja na Kosovu inače će biti izloženi napadima na sljedećem kongresu SKJ. Napad će vjerojatno doći od tvrdolinijaša koji će tražiti pojačanje represije i od umjerenijih snaga koje će pokušati blokirati oštre mjere i zahtijevati političko rješenje. Ovaj zaključak može se povezati ponovno sa širom političkom situacijom u Jugoslaviji koja se ocrtava u različitim pogledima na smjer daljnjeg razvoja zemlje.

³¹¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo", 23. 3. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf) , 1.

³¹² Ibidem, 1-2.

³¹³ CREST, NACP, "Yugoslavia: Revived Unrest in Kosovo", 22. 9. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371993.pdf), 2.

Britanci su u svojim izvješćima i nakon 1981. pratili stanje na Kosovu i vidljiva je promjena tona u odnosu na ranije navedeno Godišnje izvješće. U dokumentu s kraja 1982. navodi se kako je stanje mirno, ali problemi koji su doveli do izbijanja nemira i dalje postoje. U prvom redu misli se na gospodarsku i socijalnu situaciju. Prepoznaje se i da je reakcija vlasti u gušenju prosvjeda sigurno ostavila gorak okus kod kosovskih Albanaca i da njihovi zahtjevi za dobijanjem statusa republike sigurno nisu nestali. Ističe se kako je ispunjavanje tog zahtjeva u daljnjoj perspektivi nemoguće zbog odnosa unutar Jugoslavije.³¹⁴ Detaljno se prate i sva suđenja sudionicima prosvjeda. Jedna od tema koja se također spominje je status Srba i Crnogoraca na Kosovu i problem njihovog iseljavanja. Primjećuje se kako u beogradskom tisku dominira stav da je glavni razlog iseljavanja pritisak i nasilje prema nealbancima na Kosovu. Također, ističe se kako su kosovske vlasti i Partija znali za te događaje, a nisu ih sprječavali. Ovakve optužbe koriste se i za čistke unutar upravnog i partijskog aparata. Međutim, postoji rezerva u britanskom veleposlanstvu prema ovakvim stavovima jer, kako navode, mediji ne izvješćuju o nikakvim pojavama etničkog nasilja prema Albancima, a isto tako migracije koje su se sigurno događale u prošlih desetak i više godina mogu se objasniti i prelaskom ruralnog stanovništava u gradove pri čemu su veću privlačnost za Srbe i Crnogorce imali gradovi u Srbiji.³¹⁵ Na zahtjev Londona britanski konzulat u Zagrebu napravio je izvješće o pogledu iz Hrvatske i Slovenije na Kosovsku krizu. Za Sloveniju se navodi kako je pitanje odmah došlo u prvi plan, mediji su izvješćivali detaljno o događanjima, slovensko partijsko vodstvo artikuliralo je svoje stavove i upozorilo da Srbija ne smije oštro odgovoriti na Kosovu kako ne bi došlo do eskalacije. S druge strane, navodi se kako je u Hrvatskoj nakon izbijanja krize postojala stanovita medijska blokada i kako je ona postupno provijana. Na

³¹⁴ TNA, FCO 28/5195, " Nationalism in Yugoslavia ", 11. 01. 1982.

³¹⁵ Ibidem, 20. 07. 1982.

službenoj razini vlasti su stale u obranu jedinstva Jugoslavije. Međutim, u osobnim kontaktima mogu se čuti izrazi solidarnosti s kosovskim Albancima. Ipak, generalno gledano, u Hrvatskoj se stječe dojam nezainteresiranosti za događanja na Kosovu. Takvo stanje može se objasniti time što su: "... oni (hrvatsko vodstvo op. a.) uvijek oprezni u izbjegavanju podizanja tenzija zbog straha od otvaranja hrvatske Pandorine kutije."³¹⁶ Vidljivo je da su Britanci jasno uočili razlike u pogledima i politikama Hrvatske i Slovenije u pogledu na Kosovsku krizu što je u skladu i s ranije spomenutim istupima partijskih dužnosnika u vezi kosovskih problema. Sintagma o hrvatskoj Pandorinoj kutiji još je jedan prilog tezi o hrvatskoj šutnji koja ima svoje korijene u događajima s početka sedamdesetih.

³¹⁶ TNA, FCO 28/5195, " Nationalism in Yugoslavia ", 29 06. 1982.

7. Političko-obavještajne analize sukoba unutar SKJ

Zapadne analize često su isticale JNA i SKJ kao najveće institucionalne čimbenike jedinstva Jugoslavije. To je osobito vidljivo u ranijim izvješćima s kraja sedamdesetih i s početka osamdesetih. Ta stajališta počela su se mijenjati s obzirom na razvoj događaja u zemlji nakon smrti Josipa Broza. To je osobito vidljivo u kontekstu SKJ.

CIA u svom izvješću iz prosinca 1982. analizira između ostalog i strukturu raspodjele političke moći i na koji način političke elite pokušavaju provesti svoje ciljeve. Čitava politička rasprava u Jugoslaviji u tom trenutku promatra se kroz prizmu gospodarske i kosovske krize. Poseban problem koji je vidljiv Amerikancima i koji naglašavaju je razlika između sustava donošenja odluka u Jugoslaviji i drugim komunističkim zemljama. Tako navode činjenicu da su federalni dužnosnici zaduženi za artikulaciju općih političkih odluka u zemlji, ali da njihova lojalnost leži u republikama iz kojih dolaze. S druge strane, bilo kakva politika donesena u Beogradu može se ignorirati od strane "lokalnih" vlasti. U drugim komunističkim zemljama postoji alternativni mehanizam kontrole, a to je Partija koja može disciplinirati dužnosnike na nižim razinama ako se suprotstave odlukama centra. "U Jugoslaviji federalna Partija ne posjeduje sličnu moć: njen Centralni komitet nema aktivnog tajnika niti federalna Partija posjeduje kontrolu nad kadrovskom politikom kao mehanizam za osiguranje da su ključne pozicije u sustavu popunjene ljudima prihvatljivima federalnom partijskom vodstvu."³¹⁷ Dalje se ističe kako je bez obzira na masovnost SKJ uočljivo da postoji generacijski jaz koji je doveo do toga da veliki dio CK i Predsjedništva čine ljudi iznad pedeset godina koji su većinom sudionici NOB-a. Ovome se može dodati da je takvo stanje rezultat stvaranja *nove klase* o kojoj govori Đilas u svojim disidentskim djelima. Ta nova klasa

³¹⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 5-6.

svoju je legitimnost ostvarivala u velikoj mjeri upravo sudjelovanjem u NOB-u.³¹⁸ U analizi se ističe da se kao posljedica takvog stanja u SKJ razvio sustav "horizontalne rotacije", kako su ga imenovali jugoslavenski mediji, a sastojao se u tome da su se ti stariji partijski kadrovi samo rotirali između raznih funkcija u federalnim i republičkim tijelima te SKJ.³¹⁹

U takvim okolnostima gdje je SKJ izgubio nekadašnju moć kontrole nad republičkim Savezima komunista postaju sve izraženija razilaženja u odlučivanju. Najprije su se ti problemi očitovali tijekom sedamdesetih u ekonomiji, a najvidljiviji su po neracionalnom investiranju u industrijske kapacitete. Kao primjer u tom kontekstu CIA navodi izgradnju skupih rafinerijskih pogona u pojedinim republikama iako su u drugim republikama postojali slobodni rafinerijski kapaciteti. Međutim, razlike u politikama republika počele su se s ekonomskog sve više prelijevati i na političko polje. Pa se tako navodi: "... prema našoj procjeni politika se sve više počela razlikovati od regije do regije. Hrvatske vlasti ulažu veliku energiju kako bi pritisnuli Katoličku crkvu, dok je u Bosni u tijeku Islamski preporod s blagoslovom lokalnih vlasti. U Sloveniji je moguće da privatni farmer posjeduje tri puta više zemlje i da dužnosnik služi duplo duže u odnosu na njihove kolege u drugim krajevima zemlje."³²⁰ Ovakve razlike u praksi u pojedinim republikama koje su izdvojene samo kao primjer ukazuju na činjenicu da CIA kao glavni problem u jedinstvenom funkcioniranju zemlje vidi prvenstveno u SKJ. Navodi se i kako je očito da su regionalni čelnici očito zadovoljni s distribucijom vlasti unutar Jugoslavije jer se grčevito bore za održanje postojećeg stanja.

CIA navodi da ipak postoje i društveni čimbenici koji se protive takvom stanju: u prvom redu su to vodeći mediji. Ističe se kako tiskani mediji od smrti

³¹⁸ Milovan ĐILAS, *Nova klasa: kritika savremenog komunizma*.

³¹⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 6.

³²⁰ Ibidem, 6.

Josipa Broza sve više istupaju samostalno i otvoreno raspravljaju o društvenim i ekonomskim problemima. Spremnost tiska na otvaranje osjetljivih tema ocijenjena je vrlo hrabrom. Kao ilustracija takvog stanja donose se neki naslovi iz novina toga tjedna.³²¹ Relativno slobodan stil kojim su mediji pristupali pojedinim temama u komparaciji s ostalim komunističkim zemljama sigurno je iz perspektive zapadnih analitičara predstavljao vrlo bitno obilježje jugoslavenskog sustava.

Ističe se kako se mediji bave različitim temama, a jedna od najvažnijih je "... korupcija i zloraba položaja koje prožimaju jugoslavensko društvo. Takve prakse su, naravno, tipično balkanske ... Reputacija Partije trpi, jer je gradeći svoj legitimitet dijelom na novom *socijalističkom moralu* u stvari pala pod tradicionalni utjecaj sustava *podjele plijena*. Kako je jugoslavenska Partija postajala masovna organizacija, posebno u prošlom desetljeću, tako je postala zaražena praksom *podjele plijena*. Mnogi od onih koji su pohitali učlaniti se u Partiju učinili su to jer partijska knjižica ukazuje na moralno-političku podobnost, a u praksi omogućava uspostavu veza ključnih za ostvarivanje dobrog života."³²² Prakse koje su navedene i kojima su se mediji intenzivno bavili govore u prilog nestabilnosti sustava. Primijećeno je i urušavanje povjerenja javnosti u sustav te se navodi: "Sumnjamo da će u nedostatku progona dužnosnika na najvišim razinama koje mnogi Jugoslaveni smatraju odgovornima dovesti do pojačanih frustracija."³²³

Kao glavni pokretači tema koje se bave pitanjima deformacija u sustavu pojavljuju se uglavnom partijski dužnosnici. Američki analitičari na temelju toga su zaključili kako je s obzirom na "prirodu komunističkih sustava" za očekivati da ti kritički nastrojeni pojedinci imaju zaštitu s viših razina vlasti.

³²¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 7.

³²² Ibidem.

³²³ Ibidem.

Posebno je analiziran XII. kongres SKJ koji se održao u lipnju 1982. i na kojem se uvelike raspravljalo o temama koje su opterećivale kako Partiju tako i društvo u cjelini. Doneseni su najvažniji naglasci iz rasprava kao što su: "odgovornost službenika", "veća demokracija unutar Partije", "sustavna reforma", "ideološka reforma". Iz analiza govora ocijenjeno je da postoje tri generalne struje unutar SKJ: jedna obuhvaća reformiste koji teže većoj liberalizaciji, druga se zalaže za *status quo*, a treća struja zahtijeva autoritarniju politiku Partije koja bi trebala dobiti jednog vođu. Bez obzira na sve naglaske u raspravi, Kongres je okarakteriziran kao kongres kontinuiteta uz nastavak titoizma. Kao jedina reformska mjera navedeno je tajno glasovanje. Međutim, prema izvorima iz tiska i američke ambasade nastali su problemi u izborima za članove CK jer "jedan od ključnih vođa iz Srbije nije osvojio potrebne dvije trećine glasova u prvom krugu, zbog čega je organiziran drugi krug glasovanja i došlo je do namještanja rezultata."³²⁴

U godišnjem izvješću za 1982. godinu, kojega je potpisao britanski veleposlanik u Beogradu Kenneth Scott, moglo bi se reći da prevladavaju optimističniji tonovi. Najveći dio izvješća bavi se ekonomskim problemima s kojima je Jugoslavija suočena te se govori o smirivanju stanja na Kosovu i sudskim postupcima koji se prevode nad sudionicima lanjskih prosvjeda. Što se tiče odnosa u SKJ, ističe se održavanje XII. kongresa na kojemu je uočeno "... mnogo poziva za više demokracije u SKJ, u Jugoslaviji je to obično sinonim za veći prijenos moći na niže razine. Međutim, vodstvo je uspjelo održati zajedništvo i nakon dosta rasprava, održanih u iznenađujuće otvorenoj atmosferi, odlučili su igrati na sigurno. Kongres je potvrdio, vjerojatno mudro u sadašnjim okolnostima, princip *demokratskog centralizma*."³²⁵ Iz ukupnog pogleda na britansko izvješće vidljivo je da su bili zadovoljni politikom

³²⁴ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 8.

³²⁵ TNA, FCO 28/5859, "Yugoslavia Annual Review 1982", 4. 1. 1983.

kontinuiteta u prvoj velikoj partijskoj rokadi nakon smrti Josipa Broza i da su se nadali da će takav razvoj političke situacije stvoriti uvjete za ekonomski oporavak.

*

U novoj analizi, samo dva mjeseca nakon prethodne, CIA se ponovno bavila problemima unutar SKJ. Prvenstveno se promatra odnos između starijih i mlađih kadrova. Ističe se da među mlađim članovima Partije, koji su bolje obrazovani od svojih starijih kolega, postoji nezadovoljstvo zbog nemogućnosti napredovanja na najviše funkcije unutar sustava. Ponovljeno je kako su stariji na XII. kongresu zadržali sve bitne pozicije, ali se ističe da nitko od njih nema kapacitet da postane *primus inter pares*. No, bez obzira na takvo stanje, godine i zdravstveni problemi u kombinaciji s političkim rotacijama polako dovode do određenih promjena. Skupina starijih titoista, za koje je CIA ranije procjenjivala da će imati vodeću ulogu u posttitovskoj eri, polako se osipala. Istaknuto je kako je umro Bakarić, koji je ranije ocijenjen kao jedna od ključnih figura za stabilnu tranziciju vlasti; Minić je izgubio pozicije unutar SR Srbije jer je "percipiran više kao Jugoslaven nego Srbin."³²⁶ Spomenut je i Ljubičić koji je otišao s mjesta ministra obrane na poziciju u predsjedništvo SR Srbije. Kao jedini od istaknutijih starijih kadrova koji je i dalje imao utjecaj na federalnoj razini istaknut je Dolanc za kojega se navodi da je: "... sposoban i pragmatičan političar s reputacijom opreza prema sovjetskim namjerama. Kao ministar unutarnjih poslova on zna detalje o optužbama za korupciju i mogao bi igrati odlučujuću ulogu u borbi za vlast."³²⁷

Što se tiče Ljubičića, u ovom kontekstu zanimljivo je spomenuti dokument britanskog veleposlanstva u Beogradu iz travnja 1977. godine. Britanski veleposlanik Dugald Stewart u jednom izvješću koje piše u London u

³²⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 31. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 13.

³²⁷ Ibidem.

kontekstu svojih oproštajnih aktivnosti u Jugoslaviji, budući da uskoro ide u mirovinu, dotaknuo se i jedne neformalne epizode. Na jednom prijemu "... Ljubičić je kategorički rekao mojoj ženi da će se umiroviti i da će to biti *pravo umirovljenje baš kao kod vašeg muža*."³²⁸ Međutim, bez obzira na najave skorog umirovljenja, Ljubičić je na raznim funkcijama, republičkim i federalnima, ostao do 1989. odnosno do svoje 73. godine. Ovaj primjer jako dobro ocrtava trendove koji se uočavaju u zapadnim analizama o dugovječnosti pojedinih kadrova u strukturama vlasti SFRJ.

*

Radio Slobodna Europa u svojim internim izvješćima također se bavio pitanjima vezanima za funkcioniranje SKJ nakon XII. Kongresa. U njihovom izvješću govori se o dvije struje unutar Partije koje su prvenstveno pojašnjene oprečnim stavovima prema rješenju ekonomske krize. S jedne strane, postoji skupina koja bi željela "... nastaviti graditi dvorce u zraku", a druga se zalaže za "... spuštanje na zemlju."³²⁹ Iza ovih slikovitih opisa krije se zapravo podjela na one koji bi željeli nastaviti s neodrživim modelom jugoslavenskog socijalizma i na one koji pozivaju na bolnije reforme u smjeru veće tržišne slobode. U analizi je uočeno da je u Jugoslaviji "... ekstremno lako govoriti o svim vrstama promjena, ali gotovo nemoguće provesti ih u praksi. To se osobito odnosi na promjene u političkom sustavu."³³⁰ Ovakvo stanje moglo bi se objašnjavati i proklamiranom politikom kontinuiteta koja je dominirala na XII. kongresu. U komentarima permanentne rasprave između centralista i decentralista u Jugoslaviji, Radio Slobodna Europa uočio je zanimljive pojave. Prema njihovoj interpretaciji unutar-partijska borba koju s jedne strane predvode Srbi, a s druge Slovenci, dobivala je neke zanimljive zaplete. Tako se ističe da su zagovornici

³²⁸ TNA, FCO 28/3153, The Succession to Tito, 28. 4. 1977.

³²⁹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslavia: Postcongress Blues", 5. 8. 1982., 2.

³³⁰ Ibidem, 3.

centralizma dobili saveznika u zapadnim bankama koje su kreditori Jugoslavije. One se nadaju da će veća centralizacija pomoći stabilizaciji ekonomije i osigurati održivu naplatu zajmova. Centralisti u Partiji žele ekonomske reforme, ali primarni cilj im je uspostaviti "red" u zemlji. U tom kontekstu izdvojena je izjava Petra Stambolića koji je govorio o "... navodnim opasnostima od centralizma i unitarizma."³³¹ Stambolićeva izjava ocrtava stavove koji su prevladavali među centralistima jer su smatrali da njihove ideje koncentracije veće moći odlučivanja u federalnom središtu mogu zemlju izvesti na stabilniji političku i gospodarski put. Zbog toga je napade onih koji su se protivili centralizaciji relativizirao kao pretjerivanje.

Jedan od segmenata u kojem su Amerikanci uočili koliko-toliko jedinstveni pristup u politici SKJ bio je obračun s disidentima. CIA ocjenjuje da je porast progona disidenata u posttitovskoj Jugoslaviji u najvećoj mjeri rezultat nesposobnosti vlasti da postigne uspjehe na ekonomskom planu. U tom kontekstu u memorandumu pod naslovom *Yugoslavia: The Hardline Response* navodi se: "Nastavak progona disidenata od strane režima u Beogradu vjerojatno odražava želju posttitovskog vodstva da utiša rastuće kritike zbog nedostatka odlučnosti i sposobnosti u upravljanju jugoslavenskom ekonomskom krizom. Smatramo da su disidenti laka meta jer ne predstavljaju ozbiljnu prijetnju, iako se neki tvrdolinijaši boje kako bi disidenti mogli organizirati održivu političku opoziciju."³³² Međutim, navodi se da unutar Partije postoji umjerenija struja koja pokušava obuzdati pritisak na disidente "... u najvećoj mjeri jer uviđaju da bi tvrdolinijaška kampanja mogla i njih zahvatiti. Kako bi spriječili tvrdolinijaše u ostvarivanju njihovih ciljeva oslonit će se na sustav donošenja odluka kroz

³³¹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Is Ceentralization in Yugoslavia Possible?", 15. 11. 1983., 1-2.

³³² CREST, NACP, "Yugoslavia: The Hardline Response", Memorandum, 11. 6. 1984. (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100240001-5.pdf>), 1.

konsenzus i pozivat će se na činjenicu da Beograd ne može sebi priuštiti raspravu o kršenju ljudskih prava sa Zapadom u vrijeme ekonomske krize."³³³

Od konkretnih slučajeva progona navode se uhićenja Milovana Đilasa i skupine suradnika, Srđana Popovića, Vojislava Šešelja, zatim pritisci na novinare i urednike te intelektualce. CIA pokušava dati objašnjenje zašto je upravo tada došlo do pojačane represije prema disidentima: "Mislimo da su tvrdolinijaši uvjerali ostale u vodstvu da izvrše pritisak na najvidljivije disidente kako bi ostavili utisak na svoje kritičare, kako one u sustavu tako i one izvan sustava, da u vodstvu postoji jedinstvo i odlučnost u rješavanju političkih i ekonomskih problema zemlje."³³⁴ U dokumentu se spominje cijeli niz osoba koje se ubrajaju u tvrdolinijaše, a posebno se spominju Dolanc, Ljubičić i Mikulić.

Poseban naglasak je stavljen na objašnjavanje stanja u Srbiji gdje se navodi: "Progon disidenata u Beogradu, iako je odobren od federalnih vlasti, zadovoljio je i neke srpske tvrdolinijaše. Oni su već duže vrijeme željeli obuzdati srpske intelektualce i disidente koji imaju više slobode nego njihovi kolege u mnogim drugim jugoslavenskim republikama. Veleposlanstvo SAD-a navodi da je tvrdolinijaška skupina oko Nikole Ljubičića ... odgovorna za prethodna uhićenja. Čvršći pristup prema srpskim intelektualcima privremeno bi potkopao Ljubičićevog glavnog političkog protivnika, Dragoslava Markovića. Prema izvorima veleposlanstva, Marković, koji je široko percipiran kao srpski nacionalist, štitio je kontroverzne srpske novinare i indirektno podržavao proširenje srpskog utjecaja na federalna tijela."³³⁵ Dalje se ističe kako je Marković bio bez istupa u kontekstu uhićenja iako je kao predsjednik Predsjedništva CK SKJ svakako trebao istupiti i podržati akcije.

³³³ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Hardline Response", Memorandum, 11. 6. 1984. (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100240001-5.pdf>), 2.

³³⁴ Ibidem, 5.

³³⁵ Ibidem, 7-8.

Iz dnevnik Dragoslava Markovića koji su izdani 1987. godine, a obuhvaćaju razdoblje od 1967. do 1978. godine, mogu se pronaći neke činjenice koje govore u prilog američkim ocjenama o njemu kao srpskom nacionalistu.³³⁶ Ipak, iz njegovih zapisa je vidljivo da je on prije svega komunist koji ima poglede usmjerene na jugoslavenski okvir i unutar tih parametara zastupa ideje koje se mogu okarakterizirati kao srpski nacionalizam. Te ideje se prvenstveno odnose na položaj autonomnih pokrajina i pitanje odnosa i položaja Srba u Jugoslaviji.

U kontekstu svih događanja i sukoba unutar SKJ oko organizacije same Partije, ali i daljnjeg smjera društvenog i ekonomskog razvoja Jugoslavije, pojavljuju se i neki neobični savezi. Tako pojedini kadrovi iz republika koje se zalažu protiv mjera centralizacije nakon dolaska na položaje u federalnim tijelima počinju podržavati te mjere zbog frustracije koja proizlazi iz nemogućnosti da utječu na provođenje određenih politika, u prvom redu ekonomskih. U tom kontekstu najjasnije je označena predsjednica SIV-a Milka Planinc. Dokumenti Foreign Office-a iz 1984. koji se bave analizom pojedinih vodećih dužnosnika u Jugoslaviji pokazuju neke razlike u odnosu na američke zaključke. Za razliku od Amerikanaca koji su Dolanca okarakterizirali kao tvrdolinijaša Britanci su zaključili kako "... se smatra da je on glavni pokretač uhićenja Đilasa i drugih disidenta u travnju 1984., ali generalno gledano on nije tvrdolinijaš."³³⁷ Navodi se kako i nije pretjerano omiljen u Srbiji zbog svojih reakcija vezano za događaje na Kosovu tijekom 1981.

*

Nesuglasice oko odnosa prema političkim disidentima i mogućoj oporbi bile su jasno izražene. Radio Slobodna Europa u izvješću iz kolovoza 1984. donosi različite stavove unutar SKJ oko Šešeljevog slučaja i presude kojom je

³³⁶ Dragoslav Draža MARKOVIĆ, *Život i politika 1967.-1978., Knjiga druga*, Beograd, 1987., 57-58, 118, 167-169.

³³⁷ TNA, FCO 28/6369, "Yugoslavia: Leading Personalities", 23.

kažnjen na osam godina zatvora zbog kontrarevolucionarnih stavova. Istaknute su razlike u javno iznesenim stavovima Mitje Ribičića koji je izjavio dan prije presude Šešelju kako "... on nikad ne bi sudio niti jednom disidentu. Prema njegovom mišljenju, najbolja obrana protiv bilo kakvog ideološkog ili političkog trovanja od strane disidenata treba biti otvorenost našeg društva i javno razračunavanje sa svim reakcionarnim stavovima."³³⁸

Kao antiteza Ribičićevim pogledima donesene su izjave Boška Krunića iz Vojvodine i Branka Mikulića iz BiH. Krunić je izjavio kako "... su opozicijske snage u Jugoslaviji toliko jake da ne treba biti iznenađen ako organiziraju osnivački kongres."³³⁹ Mikulić je još jasniji ističući kako "... opozicijske snage (...) propagiraju treću Jugoslaviju bez komunizma. Tvrdio je kako neki žele provesti detitoizaciju i dekardeležizaciju i uvesti višestranački sustav."³⁴⁰

Ocjene CIA-e o stanju u SKJ s vremenom su dobivale sve tamnije tonove. U analizi iz svibnja 1985. pod naslovom *Yugoslavia: Five Years After Tito* donosi se široka raščlamba stanja u zemlji. Međutim, u ovom dokumentu, za razliku od nekih ranijih, veća je pozornost usmjerena na SKJ i problem s kojima se suočava. Jedan od podnaslova u dokumentu nosi indikativan naziv *Feudalna Partija*. U tom dijelu se navodi: "Odras jugoslavenskih snaga i slabosti je njena Komunistička partija – Savez komunista Jugoslavije. Unatoč svojoj marksističkoj doktrini, SKJ je organiziran gotovo po feudalnim linijama i operira unutar sustava osobnih veza što je slično načinu funkcioniranja balkanskih političkih organizacija prije komunističkih dana. Njeni dužnosnici kreću se unutar partijskih i nepartijskih dužnosti tvoreći lokalne elite koje predstavljaju prave centre moći u zemlji. SKJ se razlikuje od komunističkih partija sovjetskog bloka u nekoliko ključnih stvari. Većina od njih bila je

³³⁸ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslav Leaders Divided over Seselj's Trial", 22. 8. 1984., 1-2.

³³⁹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslav Leaders Divided over Seselj's Trial", 22. 8. 1984., 2.

³⁴⁰ Ibidem, 4.

prisutna i za Titova vremena ali su se izraženije razvile u posljednjih nekoliko godina."³⁴¹ Razlike koje su zatim navedene odnose se na veliku snagu republičkih partija, slabu centralnu vlast u kojoj je demokratski centralizam samo nominalan, nedostatak snažnog vođe, ograničenu ulogu Partije u državnom sustavu, veliki broj unutarnjih sukoba, slabu kontrolu nad medijima i veliki utjecaj JNA na politički sustav. Potrebno je naglasiti da CIA u svojim izvješćima redovito promatra Jugoslaviju i njen političko-ekonomski model u komparaciji s ostalim komunističkim zemljama u Europi. Pri tim usporedbama kao *ideal tip* funkcioniranja komunističkih sustava uzimaju SSSR i zemlje "narodne demokracije"³⁴² dok se u odnosu na te primjere ističe različitost Jugoslavije.

CIA dalje navodi kako SKJ pokušava pokrenuti procese koji bi doveli do jačanja uloge partije u političkom odlučivanju u smislu veće centralizacije procesa donošenja odluka. S tim ciljem pokrenuta je i široka rasprava o reformi političkog sustava. Srpski predstavnici snažno su se založili za jačanje ovlasti Federacije. Navodi se kako je rasprava koja je trajala više mjeseci bila najotvorenija i najgrublja u povijesti SKJ, pa i bilo koje vladajuće komunističke partije. Na koncu su zahtjevi srpskih članova Partije odbačeni, a oni koji su se zalagali za očuvanje decentralizacije odnijeli su makar privremenu pobjedu.³⁴³ Iz ovakve formulacije može se zaključiti da su Amerikanci procjenjivali da će od strane srpskih predstavnika u budućnosti opet dolaziti slični zahtjevi za reformom. Istaknuto je još to i da je, bez obzira što je u SKJ vladala pat pozicija, ova rasprava bila bitna jer je ponovno vratila ulogu Partije u centar pozornosti i pokazala sve nesuglasice koje unutar nje postoje.

³⁴¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 3.

³⁴² Demokracija, *Hrvatska enciklopedija* (on line), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=14516>

³⁴³ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 6.

Kao jedan od važnijih članova SKJ iz Srbije koji se zalagao za reforme istaknut je Dragoslav Marković, a glavni zahtjevi koje su iznosili srpski predstavnici u partijskim tijelima bile su ponovna implementacija demokratskog centralizma u funkcioniranju SKJ, uporaba većinskog glasovanja pri donošenju odluka nauštrb sustava konsenzusa, izmjena ustava iz 1974. kako bi bolje odgovarao trenutnoj situaciji, puna implementacija ekonomskih mjera oporavka s naglaskom na veću ulogu tržišnih mehanizama i na koncu veća kontrola Srbije nad autonomnim pokrajinama. Jedini koji su donekle podržali ove zahtjeve SKS bili su makedonska i crnogorska Partija. Navodi se kako su te dvije republike "tradicionalni saveznik" srpskom vodstvu, ali i oni su na koncu povukli svoju podršku zbog "... nacionalističkih prizvuka u srpskom programu."³⁴⁴ Ostale republike i autonomne pokrajine oduprle su se zahtjevima SKS, svaka iz svojih razloga. Za Slovence se navodi da su pragmatični i marljivi i da im dijelovi srpskog programa o ekonomskoj liberalizaciji odgovaraju te da su oni bili predvodnik tih trendova u ranijim razdobljima. Međutim, bilo kakva pomisao centralizacije koja bi dovela do prelijevanja vlasti iz republika u Beograd i urušavanje sustava konsenzusa njima nije prihvatljiva.³⁴⁵ Stavovi SKH označeni su suprotnima srpskima zbog straha od centralizma, ali i zato jer za razliku od Slovenaca oni imaju otpor prema tržišno orijentiranim reformama. Hrvatski komunisti okarakterizirani su kao "... bedem konzervativnijih dijelova Titove ostavštine."³⁴⁶ Bosanskohercegovački, kosovski i vojvođanski SK u srpskim prijedlozima najveći problem vidjeli su u izmjeni ustava čime bi bio izravno ugrožen njihov status.

Osim rasprava oko centralizacije i provođenja ekonomskih reformi, CIA primjećuje još jednu razinu razmimoilaženja u društvu i u SKJ, a to je pitanje

³⁴⁴ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 6.

³⁴⁵ Ibidem, 7.

³⁴⁶ Ibidem, 10.

liberalizacije javne sfere. Kao predvodnici zahtjeva za liberalizacijom označeni su pisci i intelektualci, posebno iz Srbije, dok su kao njihovi glavni protivnici navedeni stari kadrovi kao Dolanc, Mikulić i Ljubičić, koji se boje da bi proširenje prostora sloboda moglo dovesti do ugrožavanja položaja partije u društvu i jačanja nacionalizma. Istaknuto je kako u svakoj od republika postoje liberalne i konzervativne snage, ali generalno se zaključuje kako su Slovenija i Srbija predvodnici trendova liberalizacije dok su Hrvatska, BiH i Vojvodina bastioni antiliberalnih snaga.³⁴⁷ Kako bi se korisnicima dokumenta olakšalo snalaženje u zamršenim političkim odnosima u Jugoslaviji oblikovan je i tablični prikaz stavova pojedinih grupacija.

Tablica 3. Stavovi republičkih SK o pojedinim društveno političkim problemima u Jugoslaviji preuzeto iz analize CIA.³⁴⁸

Subjekt	Jačanje centralne vlasti	Jačanje elemenata slobodnog tržišta	Jača kontrola medija i disidenata
Srbija	Da	Da	Ne
Hrvatska	Ne	Ne	Da
Slovenija	Ne	Da	Ne
Vojska (JNA op. a.)	Da	Da	Da

Navođenje naziva republika odnosi se na političko i partijsko vodstvo. Ono što je indikativno pri kreiranju ovog shematskog prikaza je izbor političkih aktera koji su u njega uključeni. Očito je da su srpsko, hrvatsko, slovensko vodstvo i JNA promatrani kao glavni čimbenici u artikuliranju daljnjeg smjera razvoja jugoslavenskog društava i države.

Dalje se donose naglasci iz rasprave oko ekonomskih reformi. Ističe se da je vlada Milke Planinc i mjere koje ona pokušava provoditi pod stalnim napadima. Tako se navodi kako je konzervativni ekonomist iz Hrvatske³⁴⁹ na

³⁴⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 10.

³⁴⁸ Ibidem, 11.

³⁴⁹ Ime je uklonjeno.

plenumu CK SKJ izjavio da nikad nije razmatrana mogućnost neplaćanja zapadnih zajmova; drugi konzervativni glasovi optuživali su MMF da je nametanjem mjera liberalizacije politike cijena doveo do neprihvatljive inflacije. Izjave u sličnom tonu dao je i Đuranović koji je u to vrijeme bio predsjednik Predsjedništva uz dodatak da se Jugoslavija nalazi u "neokolonijalnom" položaju.³⁵⁰ U kontekstu svih navedenih problema koje su Amerikanci uočavali u Jugoslaviji, ali uzevši u obzir i širu sliku hladnoratovskih odnosa, može se spekulirati koje su snage u Jugoslaviji imale naklonost Zapada. Pozivi na liberalizaciju političkog života, veće medijske slobode, uvođenje ekonomskih mjera koje su slijedile tržišne principe, sve su to politike koje su određenoj mjeri mogle biti podržane od Zapada. Naravno, bez urušavanja političkog sustava i izazivanja nestabilnosti u ravnoteži snaga u Europi.

Na koncu dokumenta CIA donosi neke moguće razvoje situacije koje bi pridonijele stabilizaciji ili destabilizaciji Jugoslavije. Između ostalog navodi se da bi pozitivno na stabilnost djelovalo jačanje uloge SIV-a u kreiranju ekonomske politike, jačanje autoriteta Partije nauštrb republičkih partija i pronalazak jasnijeg konsenzusa oko ključnih pitanja unutar partijskih, ali i ostalih javnih rasprava. Kao glavne probleme koji bi mogli negativno utjecati na Jugoslaviju navode se produbljenje gospodarske krize, međunacionalni sukobi između Srba i Albanaca koji bi mogli dovesti do daljnjeg jačanja srpskog nacionalizma i mogućnost pokušaja uzurpacije vlasti od strane uskog političkog kruga uz podršku vojske ako dođe do duljih blokada u odlučivanju.³⁵¹

Vrlo važan segment analiza situacije u SKJ bilo je pitanje ekonomske politike koju je Partija zastupala. U dokumentu pod naslovom *Impact of Party Revival on Economic Policy* CIA se bavi upravo tim pitanjem. Ističe se kako je u prethodnim mjesecima došlo do intenziviranja aktivnosti u SKJ, posebno u CK i

³⁵⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 11.

³⁵¹ Ibidem, 13-14.

predsjedništvu. Partijska tijela pokušavaju svojim odlukama izravno utjecati na zakonodavnu proceduru u nekim ekonomskim pitanjima. Takve promjene u funkcioniranju Partije, koja je u sličnim situacijama ranije bila inertna, objašnjavaju se "... labavom koalicijom predvođenom Srbijom (...) koja uključuje ekonomski pritisnute južne republike i neke ideološke tvrdolinijaše iz sjevernih republika ..."³⁵² Objašnjava se da je ovakav razvoj moguć u Partiji zbog većinskog sustava odlučivanja za razliku od državnih tijela gdje postoje pravila konsenzusa. Glavnina mjera koje predlaže SKJ u svojim nedavnim aktivnostima u suprotnosti je s politikom SIV-a, iako ima i nekih dodirnih točaka kao što su podrška većem uvođenju tržišnih elemenata u jugoslavensko gospodarstvo. Međutim, navodi se kako: "istovremeno, partijsko vodstvo sve više implicira da ključne odredbe *Ekonomskog programa stabilizacije*, glavnog oslonca vladine ekonomske politike, trebaju biti razvodnjene kako bi se smanjio bolni pritisak na stanovništvo. Dugoročni program (ekonomske stabilizacije op. a.) prihvaćen je od strane vlade i Partije 1983. na pozive MMF kako bi pomogao u rješavanju problema vanjskog duga. Glavni naglasci u programu stavljeni su na politiku tečaja, realne kamatne stope, liberalizaciju cijena i fiskalnu disciplinu."³⁵³ U prilog ovakvim zaključcima koje donosi CIA o odnosima SIV i CK SKJ idu i memoari Milke Planinc koja je u to vrijeme obnašala dužnost predsjednice SIV-a. Na više mjesta ona ističe kako je u pokušaju provođenja ekonomskih reformi za koje je postojala i međunarodna podrška nailazila na otpore iz SKJ. U tom kontekstu poimence spominje Vidoja Žarkovića, Branka Mikulića i Nikolu Stojanovića.³⁵⁴

Dalje se objašnjava koji su motivi vodstva SKJ da promijeni svoja stajališta o provedbi mjera koje su nekoliko godina ranije podržali. Bitan razlog

³⁵² CREST, NACP, "Yugoslavia: Impact of Party Revival on Economic Policy", Memorandum, 22. 11. 1985., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T01058R000303610001-3.pdf>), 1.

³⁵³ Ibidem.

³⁵⁴ Milka PLANINC, *Čisti računi Željezne Lady*, Zagreb, 2011., 280, 284-286.

za dobivanje veće podrške za SKJ od strane radnika, umirovljenika i nezaposlenih koje je ekonomska kriza pogodila, strah je od izbijanja javnog nezadovoljstva. Posebno su zanimljiva dva aspekta i način na koji su ih Amerikanci objasnili. Prvi se odnosi na ideološka uvjerenja kao poticaj za sukob s vladinim mjerama gdje se ističe: "Iako je ideologija izgubila veliki dio svoje uloge kao motivirajuća sila među jugoslavenskim političarima, mnogi još vjeruju da Partija, Vlada i radnička tijela trebaju igrati ključnu ulogu u ekonomskom odlučivanju."³⁵⁵ Drugi se odnosi na želju za očuvanjem vlasti: "Vlast mnogih vođa ovisi dijelom o njihovoj mogućnosti da kontroliraju distribuciju ekonomskih usluga. Načelo stabilizacijskog programa koje poziva na veću financijsku opravdanost investicija moglo bi ugroziti projekte državnih dotacija i oslabiti utjecaj dužnosnika na svim razinama."³⁵⁶ Iz ovih ocjena može se zaključiti kako je u ovoj fazi društvenog i političkog razvoja Jugoslavije klijentelizam u velikoj mjeri preuzeo upravljanje sustavom. U prilog ovakvom zaključku idu i neki ranije spomenuti komentari zapadnih analitičara o funkcioniranju SKJ. Ono što je bilo naročito bitno Amerikancima u kontekstu navedenih trendova u SKJ i jugoslavenskoj ekonomskoj politici općenito je opasnost od pogoršanja odnosa s MMF-om i kreditorima sa Zapada što bi indirektno moglo dovesti do jugoslavenskog otklona prema SSSR-u.

U svim američkim dokumentima koji se bave funkcioniranjem SKJ i mnogih silnica koje utječu na smjer političkih debata uvijek se postavlja pitanje efikasnog funkcioniranja sustava. Budući da su već početkom osamdesetih uočeni problemi u odlučivanju i provođenju politika na federalnoj razini veliki dio pozornosti usmjerio se na SKJ i mogućnost da se unutar Partije stvore uvjeti za donošenje obvezujućih politika na nacionalnoj razini. U tom kontekstu treba promatrati i dokument iz ožujka 1986. u kojem CIA analizira stanje u SKJ uoči

³⁵⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia: Impact of Party Revival on Economic Policy", Memorandum, 22. 11. 1985., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T01058R000303610001-3.pdf>), 2.

³⁵⁶ Ibidem.

XIII. kongresa SKJ. U dokumentu se raspravlja o mogućim promjenama u mehanizmima djelovanja Partije koji bi mogli dovesti do toga da SKJ uspostavi veću kontrolu nad republičkim Partijama i da se preko tog paralelnog sustava počne provoditi jedinstvena politika koju do tada nije bilo moguće provesti zbog partikularnih interesa republika. Uvodno se objašnjava kako je težak proces donošenja odluka u Jugoslaviji zbog kompliciranog političkog sustava. "Pokret za promjene bio je otežan zbog preklapajućih, često sukobljenih zahtjeva istaknutih od strane mnogih političkih frakcija. Te frakcije predstavljaju duboko ukopane interesne skupine motivirane različitim etničkim, ekonomskim i ideološkim interesima. Centralisti iz utjecajne republike Srbije zalažu se za povratak dijela moći u Beograd koja je otklizala prema republikama u posljednjih dvadesetak godina. Regionalisti inzistiraju na održanju *statusa quo*. Ali ideološki tvrdolinijaši, među njima najviše oni iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, pozivaju na jačanje utjecaja Partije. Obje te skupine i racionalni Slovenci zalažu se za učinkovitije i efikasnije djelovanje visokih partijskih tijela."³⁵⁷ Na temelju ovakve situacije američki analitičari očekivali su da će na predstojećem Kongresu doći do stvaranja kritične razine konsenzusa između različitih interesnih skupina unutar SKJ koji bi mogao dovesti do stanovite reforme u smjeru veće učinkovitosti centralnog odlučivanja.

Dalje se detaljno analiziraju očekivane reforme i objašnjava kakvi preduvjeti postoje za prihvaćanje svake od njih. Prvo je istaknuto smanjenje CK na 129 članova koji bi trebao postati učinkovitiji, što je primarni cilj centralista, dok istu mjeru podržavaju i oni koji brane decentralizirano uređenje u nadi da će efikasniji CK, koji odluke donosi konsenzusom, bolje kontrolirati Predsjedništvo CK koje često donosi odluke preglasavanjem. Vrlo važnim je označen i prijedlog da CK sazove izvanredne kongrese republičkih Partija što ranije nije

³⁵⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: Party Plans Organizational Change", Memorandum, 11. 3. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000403600001-7.pdf>), 2.

bilo moguće. Usvajanjem te promjene SKJ dobio bi veću mogućnost nametanja jedinstvenih politika republičkim Partijama, no pretpostavka je da bi se ta mjera vrlo oprezno koristila. Prethodna reforma povezana je s efikasnijom implementacijom demokratskog centralizma. Tajno glasanje još je jedna od mjera za koju se očekuje da će biti prihvaćena, a njena intencija je "... promoviranje demokratskih normi u Partiji uklanjanjem pritiska koji delegati imaju od svojih nadređenih, iako dokazi iz prošlosti ukazuju da će partijski šefovi i dalje kontrolirati (glasačku op. a.) mašineriju."³⁵⁸ Na koncu se zaključuje kako će navedene promjene donekle pozitivno utjecati na sustav, ali dugoročno neće dovesti do smirivanja rasprava između različitih viđenja političkog, ekonomskog i društvenog razvoja Jugoslavije.

*

U drugom dokumentu koji se bavi XIII. Kongresom SKJ s kraja travnja 1986. govori se o kadrovskim promjenama koje se očekuju. U njemu se detaljno objašnjava uloga pojedinih tijela SKJ i SIV-a u komparaciji s drugim komunističkim zemljama. Objašnjava se kakva je procedura nominacije kandidata i njihovog izbora u predsjedništvo CK. Spekulira se kako bi zbog tajnog glasovanja neki kandidati mogli imati problema s ulaskom u predsjedništvo. U tom kontekstu posebno su izdvojeni Radiša Gačić i Stipe Šušar kao srpski i hrvatski kandidat za predsjedništvo.³⁵⁹ Na koncu se pokazalo da su oba sporna kandidata ušla u Predsjedništvo CK čime su zapravo potvrđene tvrdnje iz ranijih dokumenata kako partijska vodstva imaju kontrolu i nad tajnim procesom glasovanja.

CIA kao značajnu promjenu na XIII. kongresu navodi smjenu generacija. Naime, prosjek godina novih i starih članova Predsjedništva CK je 51, dok je

³⁵⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: Party Plans Organizational Change", Memorandum, 11. 3. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000403600001-7.pdf>), 3-4.

³⁵⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Incoming Party Leadership", Memorandum, 29. 4. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000403840001-1.pdf>), 2-3.

prosjeck godina njihovih prethodnika bio 60.³⁶⁰ Ova međugeneracijska smjena definitivno je nagovještavala određene promjene u načinu vođenja politike SKJ budući da je odlazak velikog broja starijih kadrova, koji su po američkim viđenjima bili titoisti, a o čemu je ranijih godina bilo dosta govora u dokumentima CIA-e, otvarao prostor za nova rješenja. Generacija koja je na odlasku, a izabrana je na XII. kongresu 1982., politički je formirana pod utjecajem politike Josipa Broza i sam Kongres na kojem su izabrani označen je kao kongres kontinuiteta pod sloganom *I poslije Tita Tito*. Razvoj događaja između dva kongresa je pokazao da je kontinuitet koji je proklamiran 1982. nedorastao za rješavanje novih problema s kojima su se SKJ i Jugoslavija suočavali. CIA navodi kako je većina starih kadrova svoj legitimitet temeljila na sudjelovanju u NOB-u, dok je nova generacija "... drugog soja. Većina od njih bili su mlađi od petnaest godina kad je rat završio. Oni su politički sazreli u posljednja dva desetljeća kad su ekonomske datosti često imale veći utjecaj nego ideologija i kad su uski regionalni interesi sve više uzimali prednost pred nacionalnima (saveznima op. a.). Mlade generacije nekoliko etničkih skupina, posebno Srba i Albanaca, a donekle i Hrvata i Slovenaca, više su lokalno i nacionalistički nastrojeni nego njihovi prethodnici. Dolazeći kandidati za Predsjedništvo su bolje obrazovani, sofisticiraniji i donekle fleksibilniji (od prethodnog saziva op. a.)."³⁶¹

Dalje se ističe kako se bez obzira na čimbenik pomlađivanja u vrhu SKJ može očekivati porast destabilizacije i međusobnih sukoba. Sklapanje *ad hoc* savezništava može se očekivati s obzirom na probleme koji će biti na dnevnom redu i kako pojedine republike gledaju na njih. Oko tema vezanih za ekonomska pitanja, posebno u segmentu redistribucije prihoda između razvijenih i nerazvijenih, može se očekivati suradnja južnih republika i Srbije u opoziciji

³⁶⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Incoming Party Leadership", Memorandum, 29. 4. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000403840001-1.pdf>), 3.

³⁶¹ Ibidem, 4.

bogatijim sjevernim republikama. Što se tiče pitanja sloboda izražavanja navodi se kako su neki novi članovi predsjedništva jednako rigidni kao i stariji, a posebno se ističe u tom smislu Stipe Šuvar koji je nazvan "notornim dogmatistom". Budući da se procjenjivalo da bi zbog svoje reputacije mogao biti odbijen kao član Predsjedništva CK, navodi se da bi njegovu ulogu u promicanju neslobode mogli preuzeti Ivica Račan, Ivan Brigić i Boško Krunić. Oni su se isticali u pozivima za borbu protiv ideoloških neprijatelja. Šuvar je ovakvu reputaciju stekao u prvoj polovici osamdesetih svojim angažmanom u borbi protiv kontrarevolucije, prvenstveno u kulturnoj i znanstvenoj sferi, a najvidljiviji rezultat njegovog angažmana bila je tzv. *Bijela knjiga*. Aktivnosti koje je tada provodio uz podršku dijela SKH dovele su do ocjena koje CIA iznosi o dogmatizmu u Hrvatskoj. U takvim okolnostima Beograd je dobio predznak liberalnog središta dok je Zagreb u unutarjugoslavenskoj, ali i svjetskoj percepciji dobio epitet neostaljinističkog centra.³⁶²

Još jedno pitanje koje će se svakako nametnuti u budućnosti bit će pokušaj Srbije da uspostavi kontrolu nad autonomnim pokrajinama. U prošlom sazivu Predsjedništva CK tu politiku je zastupao "... živopisni srpski nacionalist" Dragoslav Marković. Njega će zamijeniti Gašić kojega je američko veleposlanstvo okarakteriziralo kao predvodnika napada na autonomne pokrajine, a i ostala dva srpska predstavnika, Slobodan Milošević i Dušan Čkrebić, imali su slične stavove.³⁶³

Zaključno se naglašava kako novi sastav najviših tijela SKJ nagovještava daljnje frakcijske borbe; međutim, to bi mogla iskoristiti nepartijska tijela kao Predsjedništvo SFRJ ili SIV za stvaranje jedinstvene politike. Što se tiče interesa SAD-a, mogući su dvojaki ishodi: s jedne strane moguće je da u novim

³⁶² Zvonimir DESPOT, *Bijela knjiga Stipe Šuvara*, Zagreb, 2010., 1.

³⁶³ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Incoming Party Leadership", Memorandum, 29. 4. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86T01017R000403840001-1.pdf>), 5-7.

okolnostima Jugoslavija ode u smjeru pluralizma, a s druge strane postoji opasnost da sukobi u SKJ ugroze nacionalnu stabilnost.³⁶⁴

Nakon analize američkih izvješća i pogleda na SKJ jasno se mogu ocrtati neki ključni elementi. Početkom osamdesetih na Zapadu je postojala ideja da bi SKJ mogao biti jedan od institucionalnih faktora koji će pridonijeti stabilnosti i jedinstvu Jugoslavije u tzv. posttitovskom razdoblju. Međutim, s protokom vremena i nesposobnostima da se riješe ekonomski problemi, postajalo je vidljivo da SKJ postaje sve više prepreka iznalaženju održivog rješenja. U takvim okolnostima ne iznenađuje sve negativniji stav zapadnih analitičara o stanju u SKJ.

³⁶⁴ Ibidem, 8.

8. Uloga JNA u političkom životu Jugoslavije

Jugoslavenska narodna armija (JNA) je proizašla iz Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NVOJ) koja je formirana za vrijeme Drugog svjetskog rata pod vodstvom i kontrolom KPJ. Vojska je osim pobjede u ratu osigurala i uspostavu komunističke vlasti u poslijeratnoj Jugoslaviji oštrim obračunom sa svim "klasnim" i "narodnim neprijateljima".³⁶⁵ Zbog svojih zasluga pri uspostavi Socijalističke Jugoslavije vojska je od samog početka zajedno s KPJ postala jedan od potpornih stupova nove države. Visoki stupanj poštovanja u društvu i JNA je uživala zbog svojih zasluga ostvarenih u Drugom svjetskom ratu koje su se u fundus općeg društvenog znanja usađivale u prvom redu kroz obrazovanje, kulturu, i političku indoktrinaciju. Velikim brojem filmova s "partizanskom" tematikom snimljenih u poslijeratnom razdoblju također su se obilježavali datumi i mjesta velikih bitaka iz rata koje su organizirano posjećivala djeca školske dobi. Sve te i mnoge druge aktivnosti organizirane su između ostalog kako bi se afirmirao položaj i uloga vojske u Socijalističkoj Jugoslaviji.

Svoj status vojska je potvrđivala i izgrađivala i u drugim okolnostima. Osobito je to bilo vidljivo u razdoblju nakon raskida sa SSSR-om krajem četrdesetih i početkom pedesetih kad je opasnost za Jugoslaviju dolazila s Istoka. Vojska zatim u cijelom nizu vanjskih i unutarnjih kriznih situacija potvrđuje svoju važnost za stabilnost Jugoslavije kao 1956., 1968., kada je ponovno zaprijetila opasnost s Istoka, zatim 1968., 1971. i 1981. kada su se nestabilnosti i problemi pojavili na unutarnjem planu.³⁶⁶ Ulogu vojske kao osiguravatelja jedinstva Jugoslavije od vanjskih, ali i unutarnjih prijetnji uočavali su jugoslavenska javnost i međunarodni faktori. Vojska je na taj način

³⁶⁵ H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, 189. S. P. RAMET, *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918.-2008.*, D. BILANDŽIĆ, *Hrvatska moderna povijest*,

³⁶⁶ Davor MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", *Polemos*, 9 (17), 2006., 27.

postala jedan od najučinkovitijih alata koje je jugoslavensko komunističko vodstvo na čelu s Josipom Brozom moglo upotrebljavati kako za podršku svojim vanjskopolitičkim stavovima tako i za prijetnju političkim protivnicima u zemlji.

Slično kao i Jugoslavija, JNA je do 1980. funkcionirala na način da je Josip Broz bio vrhovni zapovjednik, a uz to je obnašao i objedinjavao ostale najistaknutije funkcije u zemlji kao predsjednik SKJ i države. Osim što je obnašao navedene funkcije, Josip Broz odabirao je ključne figure unutar vojnog sustava. Za njegovog života izmijenila su se samo dva ministra obrane, oba iz redova vojske, generali Ivan Gošnjak i Nikola Ljubičić koji su bili njegovi bliski suradnici. Može se zaključiti da je za vrijeme života Josipa Broza JNA bila pod njegovom punom kontrolom i to je, uz vanjsku politiku, bio jedan od segmenata državničkog djelovanja kojemu je pridavao najviše pozornosti.³⁶⁷ Mamula u tom kontekstu navodi: "Kao vrhovni komandant Tito nije dozvoljavao da mu se partijski vrh miješa u rukovođenje Armijom."³⁶⁸ U takvim okolnostima JNA je izbjegla procese koji su se događali u ostalim društvenim, ekonomskim i političkim sferama Jugoslavije, a bili su obilježeni decentralizacijom i tranzicijom mehanizama odlučivanja iz federalnog centra u Beogradu prema republikama. Ipak, 1968. i u vojsci se pojavila jedna novina u vidu osnivanja Teritorijalne obrane (TO). Koncept Teritorijalne obrane nastao je kao želja da se na nižim razinama stvore uvjeti za decentralizirano gerilsko ratovanje u cijeloj Jugoslaviji ako dođe do invazije nadmoćnih snaga na zemlju. Međutim, u okvirima TO nastali su uvjeti za decentralizaciju JNA i potencijalno stvaranje "republičkih vojski". Pitanje TO nije bilo toliko važno za života Josipa Broza, ali nakon njegove smrti tijekom osamdesetih vodstvo JNA učinit će velike

³⁶⁷ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 33-34.

³⁶⁸ B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 28.

napore kako bi stavilo pod kontrolu sustav TO i osiguralo centralizirano upravljanje nad svim vojnim kapacitetima u Jugoslaviji.³⁶⁹

Bez obzira na probleme koji su se pojavili u pogledu funkcioniranja TO, JNA je uspjela i nakon smrti Josipa Broza zadržati svoje centralizirano ustrojstvo i sukladno političkoj volji zapovjednih struktura izbjeći proces fragmentacije moći koji se počeo ubrzano odvijati u političkim i gospodarskim sferama života u Jugoslaviji. Međutim, prema interpretaciji Veljka Kadijevića u njegovoj knjizi *Moje viđenje raspada*, zakonske promjene povezane s evolucijom samoupravnog socijalizma oslabile su i fragmentirale JNA.³⁷⁰ Poslije smrti Josipa Broza vrhovni zapovjednik vojske postalo je kolektivno Predsjedništvo koje je od strane vrha JNA smatrano kao problematična institucija zbog sporog procesa donošenja odluka koje su trebale biti temeljene na dogovoru. Jedina konstanta koja je ostala i nakon odlaska Josipa Broza bio je Savezni sekretarijat za narodnu obranu kojemu se na čelu redovito nalazila osoba iz redova JNA. Savezni sekretar je za vrijeme života Josipa Broza obnašao ulogu drugog čovjeka u vojnoj strukturi, a nakon njegove smrti, zbog prirode funkcioniranja Predsjedništva, praktički je postao najviši operativni dio vojne strukture.³⁷¹

Bitan segment funkcioniranja JNA kao i Jugoslavije u cijelosti bilo je pitanje nacionalne zastupljenosti unutar te institucije. Na mnogim poljima života u Jugoslaviji pokušavala se osigurati, barem deklarativno, proporcionalna zastupljenost svih naroda i narodnosti. U tom pogledu u Ustav iz 1974. godine unesena je odredba u vidu članka 242. koja glasi: "U pogledu sastava starešinskog kadra i postavljenja na više komandne i rukovodeće položaje u Jugoslovenskoj narodnoj armiji primenjuje se načelo što srazmernije

³⁶⁹ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 38.

³⁷⁰ Veljko KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada*, Beograd, 1993., 68-80.

³⁷¹ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 41.

zastupljenosti republika i autonomnih pokrajina."³⁷² Tim člankom se eksplicitno, na najvišoj zakonodavnoj razini, uvodi obveza JNA da popunjava svoje zapovjedne strukture razmjerno zastupljenosti naroda koji žive u Jugoslaviji. Međutim, kad se usporede brojevi zastupljenosti u časničkoj strukturi JNA iz 1945. s početka postojanja Socijalističke Jugoslavije i iz osamdesetih vidljivo je da su promjene bile minimalne. Primjerice 1945. u časničkom kadru JNA najbrojniji su bili Srbi sa 50,97 % (udio u ukupnom stanovništvu 42,27 %), zatim Hrvati 22,72 % (29,69 %), Slovenci 9,71 % (8,58 %), Makedonci 3,58 % (5,01 %), Crnogorci 9,20 % (2 %), Muslimani 1,88 % (11,45 %) i ostali 1,94 % (1 %).³⁷³ Prema podacima za razdoblje od 1980. do 1985. koji se odnose na republičko porijeklo časnika JNA iz SR Srbije s pokrajinama bilo je 49 % (udio u ukupnom stanovništvu 41,6 %), iz SR Hrvatske 19,1 % (20,5 %), iz SR BiH 18,1 % (16,3 %), iz SR Crne Gore 5,4 % (2,6 %), a iz SR Slovenije 2,8 % (8,4 %).³⁷⁴ Zbog teške usporedbe ova dva skupa podataka jer se jedan temelji na nacionalnoj, a drugi na republičkoj pripadnosti, nije moguće donositi konkretne zaključke. Ono što je na prvi pogled vidljivo jest da su Srbija i Crna Gora značajno nadzastupljene, Hrvatska i BiH nalaze se blizu realne zastupljenosti, dok je Slovenija značajno podzastupljena. Međutim, dodatna pomoć u razumijevanju nacionalne strukture časničkog kadra u JNA daje podatke o nacionalnoj pripadnosti časnika 1985. Iz tih podataka mogu se uočiti razlike u odnosu na republičku zastupljenost. Godine 1985. udio Srba u časničkom kadru JNA bio je 57,1 % (udio u ukupnom stanovništvu 36,3 %), Hrvata 11,5 % (19,7 %), a Muslimana 3,3 % (8,9 %).³⁷⁵ Ostali se brojevi približno poklapaju u pogledu nacionalne i republičke strukture. Iz navedenih brojeva vidljivo je da su Srbi iz Hrvatske i BiH bili nadzastupljeni u časničkoj strukturi JNA. Ono što

³⁷² *Ustav SFR Jugoslavije, Ustavi Socijalističkih Republika i Pokrajina*, Beograd, 1974., 53.

³⁷³ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 35.

³⁷⁴ Z. RADELIĆ, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.*, 571.

³⁷⁵ Ibidem, 572.

treba još naglasiti je da je broj onih koji su se izjašnjavali kao Jugoslaveni u časničkom kadru JNA bio 9,3 %, dok ih je u ukupnom stanovništvu u Jugoslaviji bilo 5,5 %.

Najveća pozornost poštivanju razmjerne zastupljenosti svih naroda u JNA poklanjala se na najvišim razinama. Tako je 1985. godine među generalima u JNA bilo 11,1 % Crnogoraca, 19 % Hrvata, 4,9 % Makedonaca, 10,4 % Slovenaca, 46,5 % Srba, 2,8 % Muslimana, 1,4 % Albanaca i 4,9 % Jugoslavena.³⁷⁶ O posebnoj brizi za poštivanje nacionalne strukture među generalima govori i Mamula u svojim memoarima gdje ističe da je takvo stanje postignuto, iako sam iznosi činjenicu da je "... 60 % starješina srpske nacionalnosti."³⁷⁷ Slično kao i u ostalim sferama života zemlje, neriješeno nacionalno pitanje bilo je veliko opterećenje za funkcioniranje JNA.

Još jedna bitna odlika funkcioniranja JNA za cijelog vremena njenog postojanja bila je ideološka komponenta. JNA je nastala na temeljima KPJ i, prema Davoru Marijanu, JNA se u tom kontekstu mogla okarakterizirati kao militarizirani dio SKJ. Marijan to obrazlaže činjenicom da je 1981. godine u SKJ u JNA bilo 99 % oficira, 95 % mlađih oficira, 48 % civila i 17 % vojnika.³⁷⁸ Profesionalno napredovanje unutar JNA, pogotovo na više zapovjedne razine, bilo je nemoguće bez odgovarajuće moralno-političke podobnosti. Iz navedenog se može pretpostaviti da je lojalnost najviših dužnosnika JNA bila naklonjena prvo Partiji pa tek onda zemlji.

Snaga JNA i njen utjecaj na političke procese u Jugoslaviji proizlazili su između ostalog i iz ekonomske moći koju je vojska imala. U razdoblju do 1956. sredstva koja je dobivala JNA kretala su se na razini od oko 10 % nacionalnog dohotka. Vremenom ipak dolazi do smanjenja udjela vojnog financiranja na

³⁷⁶ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 36.

³⁷⁷ B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 115, 117.

³⁷⁸ D. MARIJAN, "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", 28.

razinu od 5,7 % nacionalnog dohotka u 1975.³⁷⁹ Međutim, zbog gospodarskog rasta koji je Jugoslavija ostvarila u navedenom vremenu, realni iznos izdvajanja za vojsku je stalno rastao. U tablici se donose podatci o izdvajanjima za JNA u odnosu na nacionalni dohodak Jugoslavije u promatranim godinama i u odnosu na proračun federacije iz kojeg se izravno financirala vojska.

Tablica 4. Podatci o financiranju JNA iz proračuna federacije u razdoblju od 1980. do 1987.³⁸⁰

Godina	Realni iznos izdvajanja iz proračuna federacije (mil. \$)	Sredstva za JNA izdvojena iz proračuna federacije	Udio financiranja JNA u društvenom proizvodu
1980.	3096	57,8 %	4,9 %
1981.	2886	59,6 %	4,6 %
1982.	2339	59,4 %	4,0 %
1983.	1666	59,0 %	3,8 %
1984.	1612	63,1 %	3,9 %
1985.	1701	66,0 %	4,1 %
1986.	2554	70,4 %	4,4 %
1987.	2675	65,5 %	4,0 %

Na temelju navedenih podataka vidljivo je da je JNA osjetila gospodarske probleme s kojima se Jugoslavija suočila tijekom osamdesetih godina. To je posebno vidljivo ako se promatraju izdvajanja za JNA u odnosu na društveni proizvod i iznos realnih sredstava izdvojenih iz proračuna federacije. Iz tih podataka može se zaključiti da je i vojska osjetila stabilizacijske mjere koje je provodio SIV sa ciljem spašavanja jugoslavenskog gospodarstva od potpunog kolapsa. Međutim, ako se promotri postotak koji se iz federalnog proračuna izdvajao za vojne potrebe vidljivo je da je udio uz neznatne varijacije cijelo vrijeme gospodarske krize zapravo rastao. Takvo stanje ukazuje da je smanjenje financiranja JNA zapravo bila posljedica u prvom redu gospodarskog pada i

³⁷⁹ Simeon KOVAČEV, Zdenko MATIJAŠČIĆ, Josip PETROVIĆ, "Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos*, 9 (17), 2006., 128.

³⁸⁰ S. KOVAČEV, Z. MATIJAŠČIĆ, J. PETROVIĆ, "Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", 148.

nemogućnosti da se namaknu potrebna sredstva. S druge strane, rast udjela financiranja JNA i federalnog proračuna ukazuje da je JNA imala jak politički utjecaj koji joj je osiguravao pristup sve većem postotnom udjelu u federalnom proračunu.

8.1. Zapadni pogled na ulogu JNA

Pitanje mogućnosti uključivanja JNA u proces prijelaza vlasti nakon smrti Josipa Broza razmatrano je u američkim analizama. U rujnu 1979. u procjeni CIA-e o događajima nakon smrti Josipa Broza navodi se kako se u slučaju lomova na političkoj sceni i pojave dublje krize može očekivati samostalna intervencija vojske ako ona ne bude pozvana od pojedinih snaga unutar političkog vodstva. Takva intervencija mogla bi se opravdati time što je "... Tito vojne snage označio konačnim jamcem jugoslavenskog jedinstva ...". Takvo opravdanje pomoglo bi "... smanjiti neodlučnost časničkog kadra u pogledu miješanja u politička pitanja." Dalje se navodi kako bi "zbog svoje značajne unutarnje discipline i kohezije te bliske povezanosti sa sigurnosnim strukturama u zemlji, vojska mogla nametnuti stanovitu stabilnost u kaotičnoj situaciji."³⁸¹ Ističe se kako bi vojska, u slučaju da preuzme vlast, nametnula centralistički model upravljanja s naglaskom na jačanje političkog utjecaja SKJ. Ipak, ističe se da JNA nije politički jedinstvena i da bi potencijalno otvoreno uplitanje u politički život zemlje ili državni udar sigurno produbili unutarnje razlike. Time bi došlo do udaljavanja Hrvata, Slovenaca, Albanaca i ostalih ne-Srba.³⁸² Ova opaska ne daje jasne specifikacije o tome govori li se o udaljavanju tih naroda od vojske ili vojnih dužnosnika iz tih naroda od vojske u slučaju vojne intervencije. Međutim, iz ukupnog sadržaja može se zaključiti da bi oba

³⁸¹ CREST, NACP, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", National Intelligence Estimate, 25. 9. 1979., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP83R00184R002600270003-2.pdf>), 4.

³⁸² Ibidem.

objašnjenja bila točna. U aneksu ovog izvješća pod istim naslovom daje se detaljnije izvješće o položaju i ulozi vojske u Jugoslaviji. Navodi se kako je tradicionalna uloga JNA u društvu sličnija vojnim uređenjima u Trećem svijetu ili u Kini nego zemljama Varšavskog pakta. Navodi se kako je "... JNA istovremeno vojna i politička snaga." Zatim se objašnjava povijesni kontekst nastanka vojske u Drugom svjetskom ratu i revolucionarna borba koja je bila formativna za većinu vojnog, ali i političkog kadra na najvišoj razini u Jugoslaviji u tom trenutku.³⁸³ CIA je prepoznala JNA kao snažan integrativni faktor u Jugoslaviji i navodi se kako je Josip Broz uvijek imao podršku vojske za svoju politiku u svakoj kriznoj situaciji. Primjećuje se i kako je posljednjih godina došlo do uključivanja vojnih osoba u civilne i političke poslove na razini kakva prije nije bila. Među njima su istaknuti Ivan Dolničar na mjestu generalnog sekretara Predsjedništva SFRJ, ministar unutrašnjih poslova Franjo Herljević te ministar obrane Nikola Ljubičić. Istaknuto je i da je 14 % CK SKJ sastavljeno od vojnih osoba što je ocijenjeno kao presedan. Dalje se navodi kako je utjecaj vojske još i veći *iza scene*. Temelj tog nevidljivog utjecaja vojske na društvo proizlazi iz aktivnosti Kontraobavještajne službe (KOS) i iz utjecaja veteranskih organizacija (misli se na SUBNOR op. a.).³⁸⁴ U kontekstu očekivanog odlaska Josipa Broza sa životne scene ističe se kako je vojska uvijek bila lojalna prema njemu, "... ali kako će prema njegovim nasljednicima pristupati uvjetovano. Ako posttitovsko vodstvo bude značajno oslabljeno unutarnjim neslaganjima koja bi ugrozila državno jedinstvo i neovisnost, vjerojatno je da će vojska postati još snažniji politički akter."³⁸⁵ Dalje se u dokumentu analizira stanje u vojnom vrhu te se ističe da je jako teško doći do

³⁸³ Thomas FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", *Yugoslavia: from "national communism" to national collapse : US Intelligence Community estimative products on Yugoslavia, 1948-1990*, Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 2006., 604.

³⁸⁴ T.FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 604.

³⁸⁵ Ibidem.

informacija o političkim aspiracijama vrha JNA budući da postoji efikasan sustav u čuvanju informacija.

Navode se neki najvažniji trendovi u vojnom vrhu koji se donose prema izvješću iz 1977. koje se bavi upravo stanjem u vrhu JNA. Ističe se da je dob vodstva sve viša i da je malo mlađih kadrova u prethodnom desetljeću uspjelo prodrijeti na više razine. Zbog takvog stanja očekuje se velika kadrovska smjena do sredine osamdesetih. Ističe se i visoki postotak partijskog članstva među najvišim dužnosnicima unutar JNA. Donose se podatci o nacionalnoj pripadnosti vojnog vrha gdje se ističe kako se održava razmjernan odnos među najvišim činovima u odnosu na populaciju. Nije nezamijećena činjenica da su na nižim razinama u časničkom kadru Srbi i Crnogorci značajno nadzastupljeni u odnosu na ostale narode i narodnosti. Posebno je napomenuto da nema informacija o stavovima nižih kadrova u JNA, ali da informacije iz emigracije govore da postoje međunacionalna rivalstva na nižim razinama. Što se tiče javnog pogleda na JNA, govori se kako nema nikakvih podataka iz kojih bi se kreirala egzaktna slika, ali generalni dojam je da vojska uživa veliko poštovanje. Međutim, istaknuto je kako u nesrpskim nacionalističkim krugovima vojska ima negativan predznak, dok među Srbima i Crnogorcima uživa veliku podršku jer su preko vojnih struktura osigurali jedan od glavnih kanala za održavanje svog utjecaja.³⁸⁶ S druge strane, Hrvati i Albanci su označeni kao nacionalne skupine koje imaju najnegativnije viđenje prema JNA zbog povijesnog iskustva s kraja Drugog svjetskog rata, ali i vojnih angažmana nakon rata, osobito 1971. godine. Posebno je istaknuto kako "mnogi hrvatski disidenti emocionalno i netočno JNA pripisuju prosovjetske sklonosti."³⁸⁷ U ovom pitanju CIA na više mjesta naglašava da im, iako JNA ima centralističke sklonosti i želju za snažnijom političkom kontrolom Partije nad društvom, ideja o približavanju SSSR-u nije

³⁸⁶ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 605.

³⁸⁷ Ibidem, 606.

prihvatljiva. U tom kontekstu navodi se kako Sovjeti nemaju veliki utjecaj na JNA bez obzira što se dio jugoslavenskih kadrova školuje kod njih. Osim toga, kao glavna vanjska prijetnja Jugoslaviji JNA je identificirala SSSR.

Dalje se govori o vojnoj doktrini JNA i pripremama za eventualni rat. Istaknuto je da je u JNA bilo otpora kada se provodila reorganizacija obrambene politike i formiranje TO.³⁸⁸ Kao poseban problem takve organizacije obrambene politike istaknuta je "... neprovjerena pouzdanost u situaciji ubrzanog narušavanja unutarnje stabilnosti. Lokalna populacija, organizirana i naoružana, mogla bi predstavljati osnovu za pobune u različitim republikama. Vojska i tajna policija svjesne su takvih mogućnosti i drže kontrolu nad lokalnim skladištima oružja. Isto tako, pažljivo provjeravaju političku vjerodostojnost osoba uključenih u sustav TO."³⁸⁹

Ovakvi pogledi koje CIA iznosi krajem 1979. pokazat će se veoma točnim 1981. nakon izbijanja nemira na Kosovu. U svojim memoarima Mamula govori upravo o načinu na koji je JNA kontrolirala skladišta oružja TO na Kosovu i kako je uspostavila kontrolu nad kadrovima TO ubrzo nakon izbijanja problema.³⁹⁰

Što se tiče financiranja JNA i sustava TO, ističe se da je on strukturiran na federalnoj, republičkoj i lokalnoj razini, ali da generalno gledano ulaganja ne uspijevaju pratiti potrebe za modernizacijom osobito u smislu nabavke suvremenih zapadnih oružja i tehnologija.³⁹¹

*

U godinama koje su slijedile u pogledu sa Zapada JNA je predstavljala sve veći čimbenik stabilnosti za Jugoslaviji. U kontekstu ekonomskih problema, sve većih nesuglasica unutar SKJ na relaciji republičkih partija, pa etničkih

³⁸⁸ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 606-607.

³⁸⁹ Ibidem, 607.

³⁹⁰ B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 35-44.

³⁹¹ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia", 607-608.

problema koji su se najvidljivije manifestirali na Kosovu, JNA je postajala sve važnija. U analizi iz 1983. CIA govori o problemima s kojima je Jugoslavija suočena. U dijelu koji se dotiče vojske navodi se: "Jugoslavenska vojska predstavlja najdiscipliniraniji, a možda i jedinu uistinu na nacionalnoj razini integriranu instituciju i mogla bi postati ključni faktor. Neki jugoslavenski generali su otvoreno kritični prema gospodarskoj situaciji i zabrinuti zbog potencijalnih nemira. Ali, iako su Tita podržavali u sprječavanju političkih pobuna u više prilika, u dosadašnjoj krizi izbjegavaju zauzeti stranu."³⁹²

U opširnom dokumentu pod naslovom *The Yugoslav Military Elite: An Update* iz listopada 1980. donosi se opširan pregled stanja u JNA kako u proteklim desetljećima tako i očekivani smjer razvoja u narednom razdoblju. Ovaj opširni dokument nastao je kao nadopuna za dokument pod istim naslovom koji je izrađen 1977. godine. Oba dokumenta naručena su od CIA-e, a njihovi autori su vanjski suradnici. Glavni naglasci u ovom izvješću stavljeni su na dobnu strukturu kadrova JNA koja će se pojavljivati i u nekim drugim dokumentima. Ističe se više puta starost vojnog vodstva koje odgađa provođenje neminovne smjene generacija. U izvješću se uočavaju problemi između Nikole Ljubičića i Branka Mamule; animozitet između njih dvojice evidentan je i u Mamulinim memoarima.³⁹³ Istaknuto je da se napredovanje Mamule u vojnoj hijerarhiji može promatrati i kao ugrožavanje Ljubičićeve pozicije te da Mamula ima političku pozadinu.³⁹⁴ Kasnije će se ovo pokazati kao točna procjena budući da je upravo Mamula zamijenio Ljubičića na čelu Sekretarijata za narodnu obranu. Kako bi ilustrirali sve veći utjecaj vojske na političke procese u zemlji u dokumentu se donosi zanimljiva tablica.

³⁹² CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 31. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 13.

³⁹³ B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 23-26.

³⁹⁴ CREST, NACP, "The Yugoslav Military Elite: An Update", 10. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001381880.pdf), 6.

Tablica 5. Zastupljenost vojske u mirnodopskim Centralnim komitetima SKJ.³⁹⁵

Godina	Kongres CK SKJ	Broj vojnih predstavnika	Postotak od ukupnih članova CK
1978.	Jedanaesti kongres	18	11 %
1974.	Deseti kongres	17	10 %
1969.	Deveti kongres	3	6 %
1964.	Osmi kongres	9	6 %
1958.	Sedmi kongres	4	3 %
1952.	Šesti kongres	6	6 %
1948.	Peti kongres	2	3 %

U internom izvješću RFE/RL iz veljače 1982. pod naslovom *The Role of the Army in Post-Tito Yugoslavia* analizira se ponašanje vojske nakon smrti Josipa Broza i na koji način ona u javnosti pokušava definirati svoju ulogu. Istaknut je govor Mamule koji je tada još bio načelnik Generalštaba JNA u kojem je on između ostalog izjavio: "Naše oružane snage nikad nisu zamišljene samo kao obrana nezavisnosti naše zemlje od mogućih vanjskih napada, već su one istovremeno i zaštitnik našeg socijalističkog sustava."³⁹⁶ Ova izjava sukladna je s kasnijim ponašanjem JNA koje se temeljilo na ideji o potrebi zaštite od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja koji ugrožavaju temelje Jugoslavije. Još jedno interno izvješće RFE/RL iz travnja 1984. bavi se pitanjem JNA. Tema toga izvješća su naporima ministra Mamule da osigura dovoljna sredstva za financiranje vojske. Podrobno se analizira Mamulin govor održan na Odboru za općenarodnu obranu i društvenu samozaštitu Skupštine SFRJ. Glavni naglasci govora su isticanje nestabilne globalne situacije i prijetnje koje okružuju i ugrožavaju Jugoslaviju. Ipak, glavna misao govora bilo je traženje povećanja izdvajanja za vojne potrebe. Izražena je i jasna kritika političkom nejedinstvu u

³⁹⁵ CREST, NACP, "The Yugoslav Military Elite: An Update", 10. 1980., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001381880.pdf), 33.

³⁹⁶ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Role of the Army in Post-Tito Yugoslavia", 11. 2. 1982., 4.

zemlji koje se posredno odražava i na funkcioniranje JNA.³⁹⁷ Ovaj i drugi istupi ministra obrane i drugih vojnih dužnosnika uočeni su i od CIA-e i poslužiti će im u profiliranju političkih stavova vrha JNA.

*

U memorandumu iz veljače 1984. pod naslovom *Prospects for Political Takeover by the Yugoslav Military* analizira se mogućnost vojnog udara u Jugoslaviji. Tom problemu posvećen je čitavi dokument. Na početku se ističe kako je vodstvo JNA sve više nezadovoljno neučinkovitošću kolektivnog vodstva i neuspjesima u rješavanju gospodarskih problema. Uočeno je kako visoki vojni dužnosnici sve više javno istupaju s kritičkim glasovima. U njihovim istupima "... reflektira se njihovo sve izražajnije mišljenje kako je vojska jedina pan-jugoslavenska institucija koja je u mogućnosti zaštititi stabilnost federacije, a to mišljenje dijele i mnogi Jugoslaveni."³⁹⁸ Istaknuto je kako su visoki vojni dužnosnici u posljednje vrijeme počeli istupati javno i kritički u razmjerima kako ranije nikad nisu. Njihove kritike i zahtjevi imali su nekoliko istaknutih točaka. Zahtijevali su čistke u SKJ onih koji se suprotstavljaju ekonomskim i političkim promjenama, zaustavljanje pada morala u javnosti prije nego se to odrazi i na vosku i zaštitu vojnih izdataka od mjera štednje. Takve vojne istupe CIA ocjenjuje: "Civilno vodstvo nije reagiralo na ove zahtjeve na način kao da je suočeno s ultimatumom, ali su vrlo oprezni da zadovolje vojne financijske i stručne zahtjeve."³⁹⁹ Prema viđenjima američkih analitičara pitanje mogućeg vojnog udara postaje sve više u centru pozornosti javnosti. Međutim, navodi se kako je ministar obrane Mamula odbacio tvrdnje kako bi vojska mogla preuzeti vlast, no u nastavku izjave rekao je da vojska

³⁹⁷ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslav Defence Minister Calls the Army the 'Backbone of the System'", 11. 2. 1982., 2-6.

³⁹⁸ CREST, NACP, "Prospects for Political Takeover by the Yugoslav Military", Memorandum, 22. 2. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001001450001-2.pdf>), 3.

³⁹⁹ Ibidem, 3.

zadržava svoj položaj branitelja revolucije čime je implicitno potvrdio da postoje određene mogućnosti da se vojska uplete u političko odlučivanje.⁴⁰⁰

Dalje se navodi kako se CIA slaže sa zaključcima američkog veleposlanstva u Beogradu kako je mogućnost otvorenog vojnog udara, kakva se dogodila u Poljskoj, u Jugoslaviji vrlo mala. Taj zaključak temelji se na dvije činjenice: s jedne strane JNA ne nudi svoj program rješavanja ekonomskih i političkih problema u zemlji koji bi mogao poslužiti kao platforma za pokretanje intervencije, a s druge strane, vojno vodstvo je svjesno da bi bilo kakva vojna intervencija produbila nacionalne podjele u zemlji. Mogućnost da poziv za vojnu intervenciju dođe od strane kolektivnog rukovodstva ocijenjena je još nerealnijom. Slovensko i hrvatsko vodstvo nikad ne bi pristalo na takav razvoj događaja.⁴⁰¹ Ovakvim zaključkom implicitno se navodi kako bi vodstva ostalih republika možda čak i bila sklona postizanju konsenzusa koji bi išao u tom smjeru.

Dalje se ističe da se, ako se dogodi snažnije produbljivanje problema u zemlji, može očekivati da će JNA podržati političare koji teže prema restriktivnijem i centraliziranijem društvu. Ocjenjuje se kako su "konzervativni vojni vođe magnet za tvrdolinijaške političare, uglavnom Srbe, Crnogorce i Makedonce koji zahtijevaju čistke u Partiji i medijima."⁴⁰² U najgorem scenariju značajne eskalacije nestabilnosti, ocjenjuje se da bi JNA sigurno intervenirala i podržala tvrdolinijaške snage u provođenju centralističkih mjera. Ipak, vojska bi i dalje političarima prepustila upravljanje zemljom zadržavši sigurnosnu kontrolu. CIA navodi tri moguća razvoja situacije koji bi mogli dovesti do vojne intervencije. Prvo je istaknuta mogućnost pada vlade Milke Planinc koja bi potvrdila nemogućnost federalnog vodstva u provođenju reformi i naglasila bi

⁴⁰⁰ CREST, NACP, "Prospects for Political Takeover by the Yugoslav Military", Memorandum, 22. 2. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001001450001-2.pdf>), 4.

⁴⁰¹ Ibidem, 5.

⁴⁰² Ibidem.

slabost kolektivnog odlučivanja. Kao druga mogućnost navode se glasni pozivi SUBNOR-a i političkih tvrdolinijaša za vojnu podršku njihovim idejama recentralizacije odlučivanja. I kao treća i najozbiljnija varijanta za uvod u vojnu intervenciju ističe se mogućnost etničkih nemira i sukoba. Posebno je izdvojeno kako bi sukobi u "... Bosni i Hercegovini, gdje su Muslimani, Srbi i Hrvati u nelagodnoj blizini, ili u Hrvatskoj, koja je zavičaj tradicionalnog antisrpskog neprijateljstva, bili najveća prijetnja za stabilnost."⁴⁰³ Opasnost na Kosovu označena je manjom, pogotovo ako ne dođe do prelijevanja problema na Crnu Goru i Albaniju.

U nastavku dokumenta analiziraju se posljedice na SAD ako JNA preuzme značajniju političku ulogu u zemlji. Navodi se kako se pojedini istaknuti vojni dužnosnici protive sve većem okretanju Zapadu u pokušaju saniranja ekonomskih problema i da bi se u tom pogledu za kreditore situacija mogla zakomplicirati. Mogućnost približavanja SSSR-u je okarakterizirana kao malo vjerojatnom. I u slučaju vojnog preuzimanja vlasti JNA bi na koncu morala prihvatiti suradnju s MMF-om i Zapadom kako bi ostvarila bilo kakvu ekonomsku stabilizaciju.⁴⁰⁴

U novom dokumentu CIA-e iz svibnja 1984. JNA se ponovno našla u centru pozornosti. Uvodno se ističe: "Ova procjena pokušava projicirati kako bi stavovi vojske mogli utjecati na razvoj političke situacije u Jugoslaviji u nekoliko narednih godina. Prosudbu o motivima i vjerojatnim postupcima izoliranog časničkog kadra je teško formirati. Naša procjena oslanja se na sekundarnu analizu stavova većine najviših časnika i na naša i tuđa promatranja ponašanja vojske."⁴⁰⁵ Iz navedenog, a i iz ranijih sličnih napomena, vidljivo je da CIA i općenito zapadni partneri nisu imali detaljan uvid u stanje u JNA i samo

⁴⁰³ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 6.

⁴⁰⁴ Ibidem.

⁴⁰⁵ Ibidem, 1.

su parcijalno raspolagali pojedinim informacijama, posebno o političkim stavovima unutar vojske.

U dokumentu se detaljno pojašnjava kronologija razvoja političkog angažmana JNA od početka osamdesetih. Ističe se kako su se generali ogradili od određenih politika vlade u kontekstu borbe s ekonomskom krizom, a posebno je naglašeno njihovo distanciranje u pogledu finansijskih mjera kreditiranja koje su potpisane 1983.⁴⁰⁶ Osobito je istaknut govor ministra Mamule na plenumu CK SKJ 25. srpnja 1983. u kojem su izdvojeni Amerikancima bitni detalji. Navodi se kako je Mamula naglasio da prolongiranje ekonomske krize povećava ranjivost zemlje i vojske od stranih i domaćih subverzivnih aktivnosti. Istaknuo je da je vojska dio političkog sustava te je izrazio spremnost generala da vojska bude u službi radničke klase, ako zatreba. Ponovio je i zahtjev za čistkama u Partiji. U komentaru Mamulina istupa navodi se kako je lojalnost vojske iskazana radničkoj klasi, ali ne i kolektivnom vodstvu. Ovo se objašnjava željom da se vojska distancira od posljedica politike koju provodi kolektivno vodstvo.⁴⁰⁷

Ovakve Mamuline opaske su zanimljive iz konteksta što je on zapravo zauzimao jednu od funkcija koja je teoretski trebala predstavljati kontrolu politike nad vojskom, a ne obrnuto. S druge strane, u svojim memoarima objašnjava svoj pogled na političku ulogu JNA nakon ulaska u vladu i zauzimanja čelnog mjesta u Sekretarijatu za narodnu obranu. Njegov stav može se sažeti u jednu rečenicu: "Stajao sam na stanovištu da JNA ne može ostati isključivo u kasarni, već mora izići na političku scenu."⁴⁰⁸

U nastavku memoranduma CIA pokušava identificirati glavne probleme koje uočava vodstvo JNA. Istaknuto je da politička nesigurnost i neodlučnost izaziva bojazan unutar vojnog vrha pa bi moglo doći do narušavanja krhke

⁴⁰⁶ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 1.

⁴⁰⁷ Ibidem, 3.

⁴⁰⁸ B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 51.

međunacionalne stabilnosti u zemlji. Problem za vojsku je u slučaju takvog razvoja situacije još i veći jer bi se međunacionalne tenzije mogle prelići i na nju. To bi dovelo do značajnog smanjenja učinkovitosti vojske u slučaju vanjske opasnosti što generali imaju na umu. Objašnjava se struktura obrane zemlje koju sačinjavaju JNA i TO i kako bi u eventualnoj unutarnjoj krizi TO mogao postati temelj za republičke vojske.⁴⁰⁹

U kontekstu ovakvih zaključaka donosi se i *Aneks 1* dokumenta pod naslovom *Lekcija Kosovo*. U aneksu se analiziraju događaji na Kosovu 1981. i reakcija političkog, sigurnosnog i vojnog sustava Jugoslavije na otvoreni izazov. Donose se detalji mjera koje su poduzete i kakve su reakcije na terenu. Ističe se da su federalna vlast u Beogradu i JNA izvukli neke važne zaključke iz događanja na Kosovu. U prvom redu JNA treba imati jako vidljivu, ali preventivnu ulogu kako bi se minimalizirale mogućnosti eskalacije međuetničkih tenzija. Druga bitna pouka je da doktrina Općenarodne obrane može biti upotrebljiva i u unutarnjim sukobima, ali samo ako se snage koriste izvan matičnih republika.⁴¹⁰ Kao još jedan važan segment djelovanja i planiranja JNA ocjenjena je Bosna i Hercegovina. Ta republika ima višestruku važnost: s jedne strane tamo je koncentriran značajan dio vojne industrije te bi u slučaju vanjskog napada prostor BiH postao središtem gerilskog ratovanja, a s druge strane, BiH je multietnička republika s potencijalom za razvoj unutarnjih sukoba. Zbog svih tih činjenica CIA procjenjuje da je BiH vrlo bitan prostor za JNA.⁴¹¹

Dalje se dokument bavi finansijskim problemima s kojima je suočena JNA. Ističe se kako je JNA do sada uspijevala osigurati zadovoljavajuća sredstva iz sve manjeg jugoslavenskog proračuna. Istaknuto je da vojni vrh u

⁴⁰⁹ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 4.

⁴¹⁰ Ibidem, 15-16.

⁴¹¹ Ibidem, 4-5.

raspravama s federalnim vlastima uspio osigurati sredstva za funkcioniranje vojske i da financijska smanjenja neće u perspektivi dovesti do stvaranja uvjeta za izvršenje vojnog udara. Međutim, mjere štednje i prilagodbe koje se provode sa ciljem oporavka gospodarstva utječu i na vojsku, posebno na segment modernizacije i materijalnih prava vojnog osoblja. Jedan bitan ekonomski segment kojega JNA ima na svojoj strani je izvoz vojnih materijala i usluga kojim se osiguravaju devizna sredstva. Dio tih deviznih sredstava vlada je stavila na raspolaganje vojsci kako bi se održao program uvoza oružja i tehnologija sa Zapada.⁴¹²

Što se tiče javnih i političkih aktivnosti generala uočeno je da su u prvoj polovici 1984. smanjili intenzitet svojih javnih istupanja kojima bi se kritiziralo političko stanje u zemlji. Kao razlog za takav razvoj događaja navode se pretpostavke o nesigurnosti za unutarnju koheziju JNA ako još više uđu u političku sferu. Zbog toga su uvedene mjere o proporcionalnoj zastupljenosti svih nacionalnih skupina u časničkom kadru. Uz ovu tvrdnju stavljena je fusnota koja govori da Slovenci, Hrvati i Albanci izbjegavaju vojnu karijeru iz ekonomskih i političkih razloga. Druge mjere koje za cilj imaju očuvanje kohezije JNA su praksa služenja vojnog roka izvan republike iz koje ročnici dolaze, zatim partijska organizacija u JNA koja je izravno podređena SKJ, a ne republičkim partijama itd.

Jedan od elemenata vojnog funkcioniranja za koji je CIA procijenila da predstavlja prednost za političku vlast nad vojskom bilo je pitanje umirovljenja. Naime, Predsjedništvo SFRJ je kao vrhovni zapovjednik bilo institucija koja je postavljala i razrješavala generale. Veliki broj aktivnih generala koji su u službi još od Drugog svjetskog rata dosegao je dob za umirovljenje i njihovi usamljeni

⁴¹² CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 5-6.

izleti u kritici prema pojedinim centrima političke moći bez šire podrške vojske mogli bi dovesti do njihovog ubrzanog umirovljenja.⁴¹³

Osobita pozornost u memorandumu usmjerena je na stavove JNA prema SSSR i partnerima sa Zapada. Istaknuto je da JNA Varšavski pakt promatra kao glavnu sigurnosnu prijetnju, ali je i njihov odnos veoma blizak zbog jugoslavenske ovisnosti o sovjetskom oružju. Na tu temu napravljen je i *Aneks 2* u dokumentu koji detaljnije razmatra taj problem. Pod naslovom *Ovisnost o stranom oružju* taj aneks detaljizira u kojim segmentima se JNA najviše oslanja na sovjetsko oružje. U tom smislu najviše je istaknuto zrakoplovstvo i protuzračna obrana te uvoz tehnoloških rješenja. Istaknuto je kako politika JNA o proizvodnji oružanih sustava na temelju licenci, bilo sa Zapada ili s Istoka, ima za cilj osigurati vojnu neovisnost i samodostatnost Jugoslavije. Međutim, navodi se da to nikad neće biti moguće jer je takav vid tehnologije uvijek u deficitu za najnovijim rješenjima.⁴¹⁴ S druge strane ističe se kako vrh JNA, iako surađuje sa Zapadom u cilju održavanja ravnoteže, gaji duboko nepovjerenje prema zapadnim vrijednostima i politici. Osobito se to odnosilo na pitanje ekonomskih reformi pod pokroviteljstvom MMF-a.⁴¹⁵

Posljednji dio dokumenta bavi se procjenama kako bi se uloga JNA u Jugoslaviji u narednim godinama mogla mijenjati. Što se tiče kratkoročnih izgleda navodi se kako će vojni vrh nastaviti sa smanjenim istupanjem u javnost i kritiziranjem političkih odnosa zbog nedostatka jasne uloge JNA, ali i zbog straha od stvaranja slike o JNA kao "srpskoj žandarmeriji". Međutim, bez obzira na neke rezerve, u vojnom se vrhu očekuje da će vojska dobivati sve veću političku važnost kako vrijeme bude odmicalo. Može se pretpostaviti da će svoj utjecaj JNA iskoristiti kako bi podržala "... snažnije i pragmatičnije političare

⁴¹³ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 7-8.

⁴¹⁴ Ibidem, 17-18.

⁴¹⁵ Ibidem, 9-10.

koji bi provodili program recentralizacije..."⁴¹⁶ Političari koji su istaknuti da bi mogli zatražiti i dobiti podršku JNA u provođenju čvršće politike su Nikola Ljubičić, Branko Mikulić, Dušan Dragosavac i Lazar Koliševski. Oni nisu jasno identificirani kao skupina, ali su istaknuti kao konzervativni političari koji bi mogli pokušati oformiti širu koaliciju na istim programskim osnovama. Ciljevi koje bi oni mogli zastupati su odbacivanje sustava konsenzusa u procesu donošenja odluka i uvođenje većinskog glasovanja. CIA posebno ističe da je bez ove reforme nemoguće očekivati promjene u Jugoslaviji. Dalje se podvlači zaustavljanje debata o tržišnim reformama i povećanja političke stege. Moguća smjena liberalnog i reformskog vodstva i dolazak tvrdolinijaša na ključne položaje ubrzao bi proces odlučivanja i doveo do efikasnijeg sustava. Također, takva promjena u vodstvu uz podršku vojske dovela bi do jakog odgovora na bilo kakvu manifestaciju *etnonacionalizma*.⁴¹⁷

*

Ako dođe do kritičnog narušavanja stabilnosti u Jugoslaviji, CIA je izradila i hodogram predviđanja kako bi se situacija mogla odigrati. Unutar hodograma navedeni su potezi koje bi JNA poduzimala, a obuhvaćaju stavljanje ultimatumu pred političku vlast, podizanje vojne pripravnosti, povećane vojne aktivnosti u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, povećanje kontrole nad sustavom TO, mobilizaciju i izmještanje snaga TO iz njihovih republika, itd. Upozorava se da bi čak i sustav vojne uprave mogao doći u pitanje ako dođe do eskalacije međunacionalnih sukoba. Posebno su razmatrane moguće posljedice većeg angažmana JNA u jugoslavensku politiku na odnose sa SAD-om. Istaknuto je da bi moglo doći do zahlađenja i da bi Jugoslavija mogla odbaciti svoje kreditne obveze te pokušati raskinuti svoje veze sa Zapadom. Ako pak dođe do vojnog preuzimanja vlasti narušavanje odnosa moglo bi biti i izraženije. Međutim,

⁴¹⁶ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 10.

⁴¹⁷ Ibidem, 11-12.

dugoročno gledano, opet bi došlo do uspostave suradnje prvenstveno na ekonomskom planu.⁴¹⁸

Iz svega navedenog vidljivo je da su Amerikanci pažljivo promatrali stanje u JNA i, iako su je percipirali kao najvažniju *zajedničku* instituciju u Jugoslaviji, uočavali su cijeli kompleks problema s kojim se JNA suočavala. To se posebno odražava u pogledu unutarnje strukture JNA i mogućnosti da je eventualni međunacionalni sukobi trajno naruše.

Američke sigurnosne službe, u prvom redu CIA, nastavile su promatrati situaciju u JNA i u narednom razdoblju. U dokumentu iz svibnja 1985. analizira se ekonomska i politička situacija u zemlji. Među ostalim problematizira se i pogled JNA na trenutnu situaciju. Istaknuto je kako je ponovno oživjelo javno kritiziranje političkih struktura slično kao i tijekom 1983. Najviši vojni dužnosnici upozoravali su na *poplavu različitih koncepata* unutar vodstva zemlje. Posljedica takvog stanja je stvaranje zbunjenosti i kaosa u društvu. Motiv za ovakve istupe treba tražiti u prvom redu u želji JNA za očuvanjem jedinstva zemlje, ali ništa manji poticaj nije ni zabrinutost za ekonomsko stanje u zemlji zbog kojeg je ugrožen vojni proračun, koji je prema nekim izjavama na najnižoj mogućoj razini. Ponovno je istaknuto da su mali izgledi da JNA sama intervenira i preuzme kontrolu nad zemljom. Puno je veća mogućnost da će vojska podržati skupinu konzervativnih političara u preuzimanju političke kontrole.⁴¹⁹

Analiza pod naslovom *Yugoslavia: Internal Security Capabilities* iz listopada 1985. u širem smislu bavi se procjenom sigurnosnog stanja i sigurnosnih kapaciteta u Jugoslaviji. U prvom redu raščlanjuje policijske i sigurnosno-obavještajne kapacitete. Međutim, dotiče se i pitanja vojske u

⁴¹⁸ CREST, NACP, "The Political Role of the Yugoslav Military", Memorandum, 4. 5. 1984., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP85T00287R001100040001-7.pdf>), 12-14.

⁴¹⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 12.

kontekstu sigurnosne situacije u zemlji. Ponovno se iznose slični stavovi od ranije o prednostima i nedostacima JNA. Ono što je posebno naglašeno je da vojska nema kvalitetne kapacitete niti sposobnosti za obuzdavanje prosvjeda širih razmjera i da bi u takvom slučaju bila od male koristi kao podrška policiji budući da bi vjerojatno došlo do pretjerane uporabe sile što bi moglo eskalirati situaciju.⁴²⁰

U konačnici se može zaključiti da je JNA predstavljala važan čimbenik arhitekture vlasti Jugoslavije nakon smrti Josipa Broza, kao što je to bila i ranije. Međutim, novonastala situacija obilježena gospodarskom krizom i odsustvom vrhovnog autoriteta dodatno je komplicirala situaciju za JNA. Svakako se može reći da je JNA uživala povlašten položaj unutar Jugoslavije koji ju je praktički stavljao na razinu zasebne federalne jedinice. Isto tako, postojala je relativno mala mogućnost civilnog nadzora nad vojskom i to je vrh JNA želio zadržati. Što se tiče spekulacija o mogućnosti vojnog udara u Jugoslaviji, kao što je vidljivo iz navedenih povijesnih izvora, on je bio veoma malo izgledan. Mamula u svojim memoarima navodi kako niti jedna vojska u komunističkim zemljama nije izvršila vojni udar, a događaje u Poljskoj 1981. s Jaruzelskim⁴²¹ na čelu uzima kao iznimku koja potvrđuje to pravilo.⁴²²

⁴²⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Internal Security Capabilities", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86S00588R000300320006-6.pdf>), 11.

⁴²¹ Jaruzelski, Wojciech Witold, poljski general i političar (Kurów, 6. VII. 1923. – Varšava, 25. V. 2014.). Priključio se 1943. poljskoj vojsci formiranoj u SSSR-u, a 1956. postao najmlađi poljski general. Bio je 1965.–1968. načelnik glavnog stožera poljske vojske, a od 1968. ministar obrane. Godine 1971. postao je član Politbiroa Poljske ujedinjene radničke partije (PURP). U političkoj krizi 1981. došao je na čelo poljske vlade i PURP-a, a zadržao je i položaj ministra obrane. U prosincu 1981. proglasio je izvanredno stanje i odobrio zatvaranje vođa sindikata *Solidarnost*. (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=28786>)

⁴²² B. MAMULA, *Slučaj Jugoslavija*, 24.

9. Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji

Međunacionalni odnosi bili su najvažnije pitanje koje je opterećivalo KPJ/SKJ od uspostave socijalističke Jugoslavije pa do njenog kraja. Bez obzira što je proklamirana ideja bila da su međunacionalni odnosi riješeni kroz sudjelovanje svih naroda i narodnosti u NOB-u tokom cijelog vijeka zemlje, to pitanje je stalno bilo na vrhu liste političkih problema. Može se bez previše ograda reći da je veliki broj reformi koje su se u Jugoslaviji događale tijekom njenog postojanja imao za cilj postizanje stabilnog modela međunacionalnih odnosa. O tom pitanju često je govorio i Josip Broz primjerice na VIII. kongresu SKJ 1965. Održao je izlaganje u kojem je kazao: "Ja smatram da VIII. kongres mora posvetiti punu pažnju međunacionalnim odnosima, ali ne zbog toga što bi nacionalno pitanje kod nas predstavljalo problem koji u principu nije riješen. Ne, ne radi se o tome. Za nas komuniste rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji bilo je sastavni dio političke linije i o njemu je definitivno odlučeno prije rata. Ono je bilo u našem programu s kojim smo ušli u oslobodilački rat. Pored toga, nacionalno pitanje rješavali su i svi naši narodi u toku oslobodilačkog rata i rješavali ga sporazumom na najdemokratskiji način, što je potvrdio i naš Ustav."⁴²³ U ovim riječima ocrtava stav ideja o rješenju, međutim, u nastavku se ističe: "Pojave šovinizma treba stalno otkrivati, svestrano proučavati njegove izvore i uzroke i nastojati da se oni uklone iz našeg društvenog života. Te pojave se manifestiraju, ponekad, u svim područjima društvenog života: u oblasti privrede i privrednom razvitku, u kulturi, umjetnosti i nauci, a naročito u historiografiji i drugdje... Nacionalističke deformacije pojavljuju se i zbog etatističko-birokratskih tendencija, koje sputavaju procese međunacionalne integracije, one dovode na jednoj strani, do birokratsko-centralističkih tendencija, do unitarističkog ignorisanja društveno-ekonomske

⁴²³ *Osmi kongres SKJ o međunacionalnim odnosima u našoj zemlji*, 6. svezak, Državni sekretarijat za narodnu odbranu, Uprava za moralno-političko vaspitanje, Beograd, 1965., 7.

funkcije republika i autonomnih pokrajina, a na drugoj strani do tendencija zatvaranja u *svoje granice*. Obje tendencije su u suštini nacionalističke i podjednako štetne za normalni proces ekonomske i društvene integracije."⁴²⁴ Ako se promotri posljednji dio navoda vidljivo je da su problemi koje Josip Broz detektira kao ključne 1965. bili i više nego aktualni nakon njegove smrti. Problemi oko koncepta uređenja međurepubličkih, a posljedično i međunacionalnih odnosa koji su se ocrtavali kroz ideje centralizacije i decentralizacije u osamdesetima će doći u potpunosti do izražaja. U Brozovu govoru koji je intoniran u mani klasičnih partijskih izlaganja koji uopćeno problematizira određene stvari ne nudi se koja bi mjera decentralizacije Jugoslavije bila optimalna. Kao jedan od najvažnijih segmenata koji utječu na formiranje međunacionalnih odnosa prepoznata je ekonomija. Referat pod naslovom *Ekonomski aspekti međunacionalnih odnosa* na istom VIII. kongresu održao je Edvard Kardelj. On navodi: "Polazna točka međunacionalnih ekonomskih odnosa svakako je ona ekonomska samostalnost svakog naroda koja mu obezbeđuje samostalnost u radu i raspolaganju plodovima rada... Razume se, tu ne mislim na neku apsolutnu samostalnost, jer takve nema... Prema tome, nacionalna ekonomska samostalnost u socijalističkim ekonomskim odnosima u našoj zemlji nije ni etatističko-administrativna kategorija, ni autarhija, niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi."⁴²⁵ Kardelj kao glavni arhitekt jugoslenskog samoupravljanja pokušavao je kroz ustavna i zakonska rješenja stvoriti model koji bi omogućio transfer odlučivanja i upravljanja sredstvima na razinu radnika. Upravo je taj model trebao kroz ekonomsku suradnju ukloniti prepreke ekonomskih nesuglasica između naroda u Jugoslaviji. Dodatni element u toj politici bila je ideja o "Fondu za nerazvijene" koji bi trebao ukloniti razlike u

⁴²⁴ *Osmi kongres SKJ o međunacionalnim odnosima u našoj zemlji*, 6. svezak, Državni sekretarijat za narodnu odbranu, Uprava za moralno-političko vaspitanje, Beograd, 1965., 7-8.

⁴²⁵ *Osmi kongres SKJ o međunacionalnim odnosima u našoj zemlji*, 6. svezak, Beograd, 1965., 24.

prosperitetu pojedinih dijelova Jugoslavije. Kardelj je dosta pisao o tim temama i detaljno ih razrađivao u pokušaju da pomiri ekonomske razlike i međunacionalne tenzije.⁴²⁶ Međutim, iskustvo u razvoju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji tijekom osamdesetih pokazat će da su društveno-ekonomski modeli koji su uspostavljeni s ciljem rješavanja problema potpuno neadekvatni. Osim toga, postalo je vidljivo da ekonomija nije izvor međunacionalnih nesuglasica već se ona u prvom redu može promatrati kao katalizator koji ubrzava ili pojačava određene procese. Međunacionalni problemi u Jugoslaviji pokazali su se dubokima u prvom redu zbog povijesnog nepovjerenja koje je postojalo među narodima i zbog sukoba oko pogleda na koji bi način zajednička država uopće trebala funkcionirati.

Zapadne zemlje bile su svjesne kompleksnosti međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji i tom problemu posvećivali su dosta pažnje. Naglasak na taj segment unutar cijelog kompleksa jugoslavenskih problema stavljao se kad bi došlo do eskalacije pojedine krize kao što je bilo 1971. u Hrvatskoj ili 1981. na Kosovu. Ipak, međunacionalni odnosi uvijek su dio analiza stanja u Jugoslaviji.

U dokumentu iz 1979. *Prospects for Post-Tito Yugoslavia*, odnosno u aneksu istoimenog dokumenta, donosi se posebno poglavlje pod naslovom *Nationalism and Regionalism*. Na početku se ističe kako: "Jugoslavija ima najkompleksniji i najnestabilniji sastav nacionalnih manjina u Europi. Osam glavnih etničkih grupa čine oko 95 % stanovnika. Nitko nema većinu, pet od šest najbrojnijih grupa su Južni Slaveni po podrijetlu (šesti su Albanci), ali svi su uvjereni u međusobnu različitost i izrazito su kompetitivni."⁴²⁷ Kao poseban problem navodi se distribucija odnosno izmiješanost stanovništva u pojedinim dijelovima zemlje. U tom kontekstu kao najpogodnija mjesta za sukobe "etnonacionalizma" navode se rubna područja Republika. Kao zajednički

⁴²⁶ Mirko VOJVODIĆ, Mirko BEJATOVIĆ, *Osobnosti nacije i razvoj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji*, Beograd, 1971., 45-85.

⁴²⁷ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia. Vol. II – The Annexe", 597.

nazivni za veliki dio međunacionalnih sukoba u prošlosti navodi se da su se najčešće pojavljivali tamo gdje su "... Srbi u manjini u odnosu na Hrvate, Albance i Muslimane."⁴²⁸ Kao posljednji od mnogih povijesnih katalizatora koji su dovodili do izraženih međunacionalnih netrpeljivosti navodi se završetak Drugog svjetskog rata kada su "opijeni pobjedom ... komunisti neobjašnjivo ponovili pogreške Kraljevine Jugoslavije. Hrvatska, koja je stala uz Njemačku i imala vlastitu nezavisnu fašističku državu za vrijeme rata, pretrpjela je odmazdu za svoj genocidni odnos prema Srbima. Jugoslavenska vojska, ponovno predvođena Srbima i Crnogorcima, također je ugušila i pobunu na Kosovu na surov način ..." ⁴²⁹ Dalje u prikazu povijesnog razvoja Jugoslavije navodi se kako su ratni pobjednici pažljivo čuvali sve stečene pozicije te se ponovno ističe da su u najvećoj mjeri to bili Srbi i Crnogorci. Kao ključni trenutak u poslijeratnoj Jugoslaviji apostrofirani je pad Aleksandra Rankovića koji je predstavljen kao glavni kočničar reformskih procesa. Nakon njegovog odlaska "... otvoren je put za dugo zaustavljene reforme, Jugoslavija je odmah uskočila u eksperimente s fundamentalnim političkim posljedicama."⁴³⁰ Zatim se ističe kako je riješeno hrvatsko pitanje početkom sedamdesetih gdje je Josip Broz uz podršku vojske odigrao ključnu ulogu. Nakon toga odstranio je liberalna vodstva i u drugim republikama te na vrh doveo konzervativnu grupu starijih političara koji su bili uz njega još od vremena Drugog svjetskog rata. Praktički ta garnitura političara koja je instalirana početkom sedamdesetih dočekaće i kraj života Josipa Broza na većini ključnih pozicija. U posljednjem desetljeću disidenti koji se usude istupati bilo s nacionalističkih bilo liberalnih političkog pozicija riskiraju oštre zatvorske kazne.⁴³¹ Ipak, tvrdnje da je Josip Broz zaustavio reforme i vratio u Jugoslaviju staljinizam se jasno odbacuju uz obrazloženje da je uspio zauzdati

⁴²⁸ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia. Vol. II – The Annexe", 597.

⁴²⁹ Ibidem.

⁴³⁰ Ibidem, 599.

⁴³¹ Ibidem.

Srbe i Crnogorce toliko da oni stalno prigovaraju zbog slabljenja svog utjecaja. Ocijenjeno je kako je njegov primarni cilj bio staviti reformske procese pod kontrolu SKJ i pri tom ne dozvoliti ponovni rast srpsko-crnogorskog utjecaja.⁴³² Dalje se analiziraju postavke *titoističke* politike na nacionalne odnose i u kakvom stanju zemlja dočekuje početak osamdesetih. "Titov sistem, opterećen problemima, prepoznao je snagu i otpornost etničkih i regionalnih interesa, i dao im je pravno priznanje i ideološko opravdanje. Titoizam je, međutim, inzistirao i na ekskluzivnom pravu režima da upravlja važnim konfliktima interesa i da kažnjava pojedince koji se ne ponašaju u skladu s pravilima koja postavlja Partija. Posljedica ovakve politike bilo je jačanje različitosti i etničke identifikacije te strukturiranje većine institucija u konfederalnim okvirima, izuzetak je vojska. Geografsko administrativne jedinice Federalne Republike su postale snažni faktori koji zahtijevaju jednako snažno federalno vodstvo kako bi prevladale svoje tendencije prema provincijalizmu."⁴³³ Zanimljiva opaska koja o republikama govori kao geografsko-administrativnim jedinicama, zajedno s već ranije spomenutom praksom nazivanja republika regijama, govori koliko su malo važnosti pridavali Amerikanci idejama o različitim narodima unutar Jugoslavije, njihovom povijesnom kontinuitetu i na koncu njihovim zasebnim interesima. Dalje se u analizi titoizma govori o mehanizmima koje on koristi kako bi osigurao stabilnost te su istaknuti: sustav rotacije vodstva, sustav odlučivanja konsenzusom i nacionalne kvote u federalnom i vojnom vrhu za koje se ponovno napominje da imaju za cilj onemogućiti srpsko-crnogorsku dominaciju.

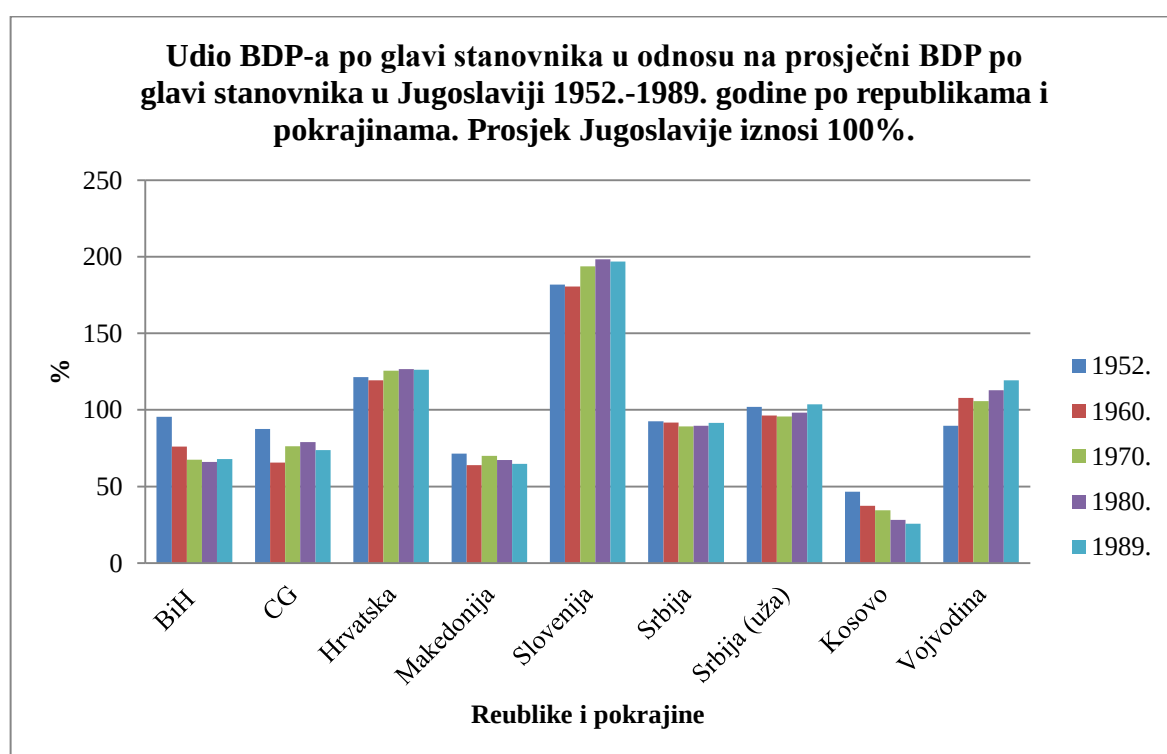
Kao veliki problem u Jugoslaviji koji generira međunacionalne tenzije istaknut je jaz u razvijenosti između sjevernih i južnih republika i pokrajina. Donose se podatci za 1977. prema kojima bogati krajevi ostvaruju 78,2 % BDP-

⁴³² T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia. Vol. II – The Annexe", 599.

⁴³³ Ibidem.

a, a kao dodatan problem podcrtana je demografska situacija prema kojoj nerazvijene republike i pokrajine u posljednjih trideset godina imaju značajno veći porast stanovništva od razvijenih. Taj problem bio je osobito izražen na Kosovu. Posljedica takvih demografskih kretanja bila je nemogućnost generiranja dovoljno radnih mjesta.⁴³⁴

Graf 5. Udio BDP-a po glavi stanovnika u odnosu na prosječni BDP po glavi stanovnika u Jugoslaviji 1952.-1989. godine po republikama. (podatci prema vrijednosti američkog dolara 1972. godine, prosjek Jugoslavije je vrijednost od 100 %).⁴³⁵

Zapadne analize veliku pozornost pridavale su ekonomskom stanju u Jugoslaviji u cjelini i u njenim pojedinim dijelovima kako bi objasnili socijalne procese. Povezivanje ekonomskih problema s etnonacionalnim sukobima objašnjavalo se cijelim nizom grafičkih prikaza ekonomskih i demografskih

⁴³⁴ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia. Vol. II – The Annexe", 600-601.

⁴³⁵ Z. PETAK, "Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije", 67.

pokazatelja.⁴³⁶ Prethodni graf vrlo jasno ocrta na koje su trendove ukazivali zapadni analitičari. Jasno je vidljivo kako su bogatije sjeverne republike i pokrajine za vrijeme cijelog trajanja socijalističke Jugoslavije ostvarivale održanje omjera i određeni porast BDP-a *per capita* u odnosu na jugoslavenski prosjek. Nerazvijene republike i pokrajine s druge strane u istom razdoblju su ostvarile smanjenje svog BDP-a *per capita* u odnosu na jugoslavenski prosjek.

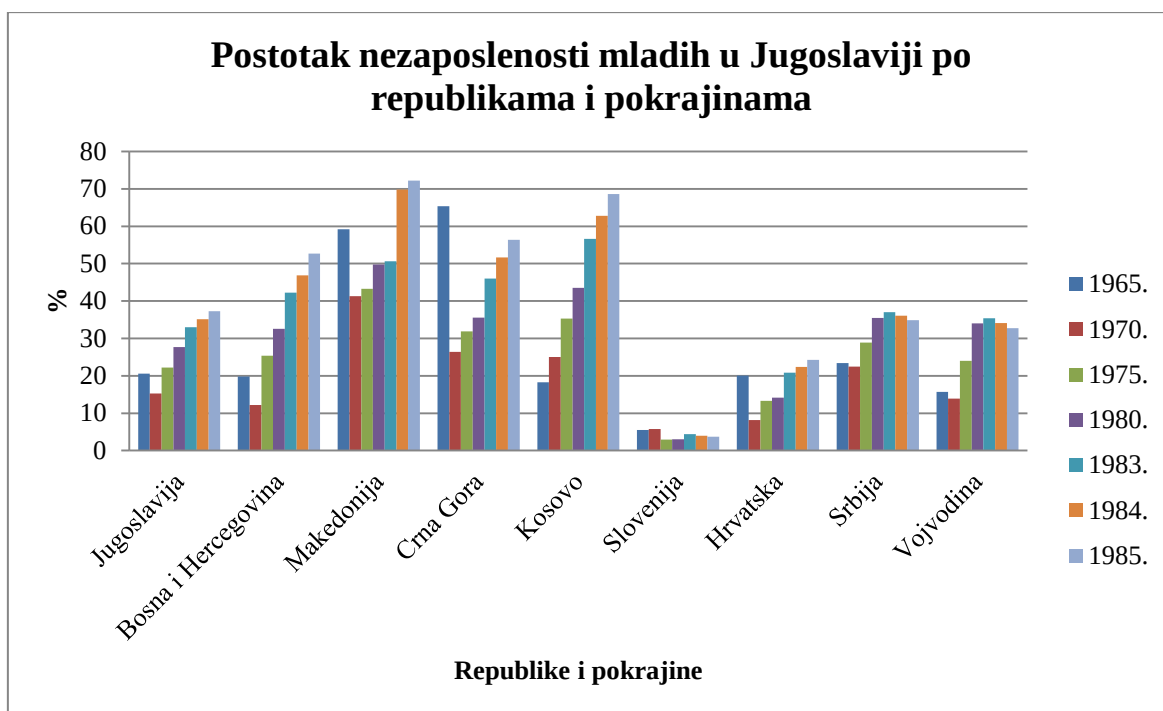
Sve to se događalo i uz velik transfer sredstava kroz "Fond za nerazvijene krajeve". U takvim okolnostima pojedine skupine sve veći jaz objašnjavale su iz etnonacionalističkih pozicija. Sljedeći graf (br. 6) prilog je za navedene teze. On pokazuje nezaposlenost mladih po republikama i pokrajinama. U tom spletu demografsko-ekonomskih odnosa CIA je često tražila objašnjenje za stvaranje povoljnih uvjeta za erupciju nacionalističkih nezadovoljstava. Nepotrebno je napominjati da su i u pogledu nezaposlenosti mladih nerazvijeni krajevi bili u daleko nepovoljnijem položaju. U jednoj od analiza 1983. CIA navodi kako je od 900000 nezaposlenih 75 % mladih ispod 30 godina. Ta skupina podložnija je riziku prihvatanja nacionalističkih antirežimskih stavova. Perspektive ekonomskog razvoja u tom trenutku nisu davale naznaku da bi se takvi trendovi u skorije vrijeme mogli promijeniti.⁴³⁷ Navodi se izjava Branka Mikulića kako su "... mlade generacije lojalnije etničkim, materijalnim i religioznim vrijednostima nego jugoslavenskom socijalizmu."⁴³⁸ Naravno, kao ključna potvrda ovakvih analiza uvijek se iznosi činjenica o uključenosti mladih Albanaca u nemire na Kosovu.

⁴³⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 3-4.

⁴³⁷ Ibidem, 8.

⁴³⁸ Ibidem.

Graf 6. Razina nezaposlenosti mladih u Jugoslaviji po republikama i pokrajinama u razdoblju od 1965. do 1985. godine. U mlado stanovništvo uračunati su svi radno sposobni do 27 godina.⁴³⁹

Svi navedeni problemi u potpunosti su izišli na vidjelo 1981. kod izbijanja nereda na Kosovu. U daljnjoj analizi ističu se tri ključna problema s nacionalnim predznakom koja će u narednom periodu opterećivati Jugoslaviju: rivalstvo Srba s Hrvatima, Muslimanima i Albancima, odnos bogatog sjevera i siromašnog juga i, na koncu, kapaciteti novog vodstva da upravlja svim rizicima nakon smrti Josipa Broza. Ističe se da su ti problemi usko isprepleteni i nemoguće ih je odvojiti jedne od drugih i ako dođe do aktivacije jednog problema može se očekivati lančana reakcija. U okolnostima krize vodstvo u Beogradu bilo bi suočeno s dilemom rješavati problem kompromisom ili odgovoriti "... represijom na legitimne pritužbe i stvoriti ekspres lonac u unutarljivoj politici."⁴⁴⁰ Ocijenjeno je kako se zbog sastava vodstva i njegovih ranijih postupaka može

⁴³⁹ S. L. Woodward, *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, 392.

⁴⁴⁰ T. FINGAR, "Prospects for Post-Tito Yugoslavia. Vol. II – The Annexe", 602.

očekivati represija kao rješenje problema osobito u kontekstu "... gotovo patološkog straha ..." od emigracije.

U godini nakon smrti Josipa Broza izvješće CIA-e ističe kako je nacionalizam u Hrvatskoj slabo izražen. Smatra se da ne postoje značajniji problemi po tom pitanju. Ipak, ističe se da postoji latentna opasnost od pojave nacionalističkih procesa. Posebno se ističe da vodstvo SKH s podozrenjem gleda na Katoličku Crkvu i na njene aktivnosti jer smatraju da crkveno vodstvo potiče nacionalizam. Istaknuto je da je i proces Franji Tuđmanu koji je održan početkom 1981. dokaz da republičke vlasti u Hrvatskoj posvećuju veliku pažnju držanju nacionalizma pod kontrolom. U tom kontekstu napomenuto je kako u SKH i republičkim vlastima postoji velika zabrinutost zbog aktivnosti hrvatske emigracije koja je ranije bila sklona i terorističkim aktivnostima.⁴⁴¹

Poslije događaja na Kosovu iz proljeća 1981. koje je u svojim ranijim izvješćima CIA donekle i najavila, postalo je jasno da je pitanje međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji ponovno izašlo u prvi plan nakon što su ti problemi bili potisnuti deset godina od obračuna s Hrvatskim proljećem. Politička, partijska i sigurnosna čistka koja se dogodila početkom sedamdesetih u Hrvatskoj bila je signal kako hrvatskom "nacionalizmu" tako i ostalim "nacionalizmima" u Jugoslaviji kakav odgovor mogu očekivati od režima ako pokrenu aktivnije procese. Međutim, bez obzira na činjenicu da je do kosovskih događaja u Jugoslaviji vladalo mirno stanje u kontekstu nacionalnih odnosa, sve više se počinju javljati glasovi koji dovode u pitanje pojedine elemente jugoslavenskog državnog uređenja. Ti glasovi koji su kritizirali u prvom redu ustavna rješenja iz 1974. počeli su se javljati unutar srpskog nacionalnog kruga. Pozicije s kojih se kritizirao ustav bile su različite. Određene skupine u Partiji, ali i van nje propitivale su ostvarenu razinu samostalnosti AP u odnosu na SR

⁴⁴¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito, An Intelligence Assessment", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 8.

Srbiju.⁴⁴² To je posebno došlo do izražaja nakon nemira na Kosovu. Ono što je bitno obilježje napada na ustav iz 1974. po pitanju statusa AP je to da su se na istoj strani našli dio vodstva SKS i određeni oporbeni krugovi u Srbiji koji su bili percipirani kao nacionalistički.

CIA je jasno uočila probleme vezane za srpski nacionalizam za koji se navodi da je "uvijek jak", a generira se još snažnije događajima na Kosovu. Kao glavni prigovor Srba ističe se ustavno uređenje i mogućnost Kosova da ima predstavnike u srpskom parlamentu dok Srbija nema predstavnike u lokalnom parlamentu u Prištini. Kao aktivno zastupanje i provođenje srpskih ciljeva unutar političkih tijela na federalnoj razini istaknute su dvije epizode. U prvoj se spominje kako je ministar obrane Nikola Ljubičić osigurao neformalno pravo da se sva imenovanja u vojnom vrhu vrše na njegovu preporuku. Kao drugi primjer aktivnosti Srba navodi se kako su uspješno uspjeli onemogućiti izbor Vladimira Bakarića na mjesto u predsjedništvu države i SKJ.⁴⁴³

Za događaje na Kosovu koji se nakon eskalacije nemira nalaze u fokusu zanimanja zapadnih analiza nude se već ranije iznesena objašnjenja koja su generirala problem. Međutim, zbog lančane reakcije koja se dogodila u smislu jačanja srpskog nacionalizma to pitanje postaje ključno za Jugoslaviju. Nude se objašnjenja albanskog nezadovoljstva. Između ostalog, navodi se kako mnogi Albanci misle da "... su kao neslaveni u dominantno slavenskoj državi zadnji u gospodarskom i sociopolitičkom redu."⁴⁴⁴ Problem Albanaca u Jugoslaviji sam po sebi nije predstavljao nerješivu enigmu, to je bilo vidljivo i iz represivnog načina na koji je cijeli problem saniran prema CIA. Međutim, u skladu s projekcijama CIA bilo kakvo narušavanje međuetničkog *statusa quo* u Jugoslaviji moglo je potaknuti lančanu reakciju. Događaji na Kosovu prema

⁴⁴² Z. DESPOT, *Bijela knjiga Stipe Šuvara*, 21.

⁴⁴³ CREST, NACP, "Yugoslavia: A Year Without Tito, An Intelligence Assessment", 7. 4. 1981., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 6.

⁴⁴⁴ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 4.

američkim shvaćanjima pokrenuli su dvije reakcije: s jedne strane, zahtjevima za dobivanjem statusa republike Albanci su doveli u pitanje arhitekturu titoističke Jugoslavije u smislu narušavanja ravnoteže, s druge strane, eskalacija albanskog nacionalizma uputila je otvoreni izazov za srpski odgovor. Pokušaji pojedinih dužnosnika od kojih su izdvojeni Franjo Hreljević i Stane Dolanc da se pokušaju postići politički kompromisi i na taj način stabilizirati stanje naišli su na jasan otpor srpskih dužnosnika koji žele skršiti albanski revolt. Motivi za tako oštre stavove srpskih dužnosnika pronalaze se u činjenici da na taj način žele sebi ojačati poziciju i zadobiti javnu podršku. Kao glavni protagonist takvih istupa navodi se Dragoslav Marković.⁴⁴⁵ U analizi iz siječnja 1983. CIA ponovno procjenjuje neke elemente međuetničkih odnosa te ističe da srpsko vodstvo do sada nije uspjelo ostvariti zahtjeve za revizijom ustava iz 1974. i uspostavom kontrole nad pokrajinama. Kao još jedan problem koji bi se mogao pojaviti u nacionalnim odnosima navodi se i pojavljivanje muslimanskog sekularnog pokreta u BiH koji ima podršku određenih političkih lidera. Ističe se kako je primarni cilj tog okreta i podrške koju uživa povećanje utjecaja Muslimana u republici.⁴⁴⁶

U opširnoj analizi iz rujna 1983. pod naslovom *Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism* CIA se detaljno bavi nacionalnim problemima u Jugoslaviji. Na početku dokumenta iznose se ključni faktori koji su doveli do povišenih međunacionalnih tenzija: dojam slabosti i nejedinstva Titovih nasljednika, ekonomska kriza i ekonomske razlike između sjevera i juga, sve izraženiji naponi "etničko-religioznih" vođa da povežu etničke i vjerske interese, veća sloboda medija i kulturnih djelatnika u adresiranju međunacionalnih tema, sve

⁴⁴⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia: The Strains Begin To Tell", An Intelligence Assessment, 1. 12. 1982., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371965.pdf), 5.

⁴⁴⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: An Approaching Crisis?", Special National Intelligence Estimate, 31. 1. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000273239.pdf), 11.

veća diferencijacija među mladima u Jugoslaviji.⁴⁴⁷ Kao poseban fenomen napominje se porast broja onih koji se izjašnjavaju kao Jugoslaveni na popisu iz 1981. u odnosu na raniji popis. Ističe se kako: "Nikakvo adekvatno objašnjenje za ovaj fenomen nije ponuđeno, ali mi (CIA op. a.) sumnjamo da ta pojava donosi bilo kakvo smanjenje stupnja identifikacije Južnih Slavena s njihovim etničkim grupama."⁴⁴⁸ Objašnjenja koja su uočena u Jugoslaviji o ovom fenomenu nazvana su prozaičnima. Jedni su objašnjavali da su se ljudi koji dolaze iz miješanih brakova skloniji izjašnjavati kao Jugoslaveni, a u BiH je jedan komentator iznio ideju da je jačanje islama potaklo dio sekularnih Muslimana da se izjasne kao Jugoslaveni. Pojavile su se ideje i da bi novi trend "jugoslavenskog patriotizma" mogao doprinijeti ujedinjavanju zemlje i stvaranju efikasnijih politika. Kao protuteža takvim idejama navode se izjave Dušana Bilandžića koji je upozorio da bi podrška takvim procesima mogla dovesti do jačanja unitarizma.⁴⁴⁹

Dalje se naglašava da je prema viđenjima CIA-e najizraženiji problem u Jugoslaviji javna percepcija o slabosti posttitovskih političkih elita. Navodi se kako je "Tito razvio jedan od decentraliziranih političko-ekonomskih sustava u Europi, dijelom kako jugoslavenski narodi ne bi imali razlog za istupanje iz federacije ... Ipak, nacionalno pitanje nije nikad bilo riješeno."⁴⁵⁰ U nastavku se objašnjava struktura i način funkcioniranja političkih tijela na federalnoj razini gdje se ističe kako republičke i pokrajinske vlasti usmjeravaju politiku svojih predstavnika u Beogradu i na taj način kreiraju probleme u donošenju odluka. SIV je označen kao jedino tijelo koje je više ustrojeno prema stručnim nego republičkim kriterijima. Ključna odlika posttitovske Jugoslavije je ta da je "... koncentracija moći u šest republika i dvije pokrajine ojačala dominantne narode

⁴⁴⁷ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 1.

⁴⁴⁸ Ibidem, 2.

⁴⁴⁹ Ibidem.

⁴⁵⁰ Ibidem..

u svakoj i kreirala centre moći koje slijede pripadnici iste nacije u drugim republikama. Manjine unutar jedne određene republike ili pokrajine, na primjer Srbi u Hrvatskoj ili na Kosovu, u sve većoj mjeri traže podršku od svoje *matične* republike ili od njihove nacionalne crkve radije nego od federalnih vlasti."⁴⁵¹ Dalje se dokument detaljnije bavi ulogom tri najveće vjerske zajednice na međuetničke odnose. Objašnjava se kako na dinamiku vjerskih zajednica u velikoj mjeri utječu i međunarodni faktori kao što su širenje panislamskih ideja ili izbor Ivana Pavla II za Papu. No kao glavni faktor u sve intenzivnijoj ulozi vjerskih zajednica navodi se intencija *klera* da poveže svoje vjerske zajednice s političkim ciljevima etničke skupine iz koje proizlaze. Za Katoličku crkvu se navodi da uporno tvrdi da je jedini pravi zaštitnik hrvatske nacije i da je stari i ogorčeni protivnik jugoslavenskog režima. Ocjenjuje se kako je Katolička "... crkva dobila veliki poticaj kada je u prosincu 1982. zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić, otvoreni hrvatski nacionalist, bio uzdignut na čast kardinala. Kuharić je čvrsto branio Crkvu od antiklerikalne kampanje tokom 1981. i 1982. koju je predvodio Jakov Blažević, tvrdolinijaš iz CK SKH."⁴⁵² Izvor kojemu je zaštićen identitet opisao je da Kuharić ima slabo prikrivene antisrpske stavove. Navodi se i kako su hrvatske republičke vlasti pokušale utjecati na Papu da ne dodijeli kardinalsku čast Kuhariću zbog njegovih nacionalističkih stavova. Britanci su primijetili kako se u Hrvatskoj ipak događa popuštanje u odnosu između Crkve i vlasti te kako se problemi generiraju dijelom zbog osobnih animoziteta između partijskog i crkvenog vodstva.⁴⁵³

U opširnijem izvješću koje potpisuje britanski veleposlanik u Beogradu Edwin Bolland pod naslovom *Church and State in Yugoslavia* donosi se analiza odnosa jugoslavenskih vlasti s najznačajnijim vjerskim zajednicama. Na početku

⁴⁵¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 3.

⁴⁵² Ibidem, 4.

⁴⁵³ TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 4. 3.1982.

se donosi povijeni pregled razvoja odnosa komunističke Jugoslavije i vjerskih zajednica. Istaknuto je da ne postoje točni podatci o broju vjernika i da se po tom pitanju jedino može osloniti na tvrdnje samih vjerskih zajednica. Međutim, kao ilustracija utjecaja vjerskih zajednica na život u zemlji ističe se da je godišnja tiraža vjerskih tiskovina službeno procijenjena na 15 milijuna.⁴⁵⁴ Za Islamsku vjersku zajednicu navodi se kako joj se institucionalna situacija poboljšala posljednjih godina i kako njen utjecaj sve više raste. Za Srpsku Pravoslavnu Crkvu (SPC) ističe se kako je "... zadržala smjer podčinjavanja državi, povodeći se za svojom stoljećima starom filozofijom strpljivosti i života u dobrim odnosima s političkim autoritetom." Veleposlanik zatim navodi kako mu je "Patrijarh German jednom prilikom rekao da je koža jugoslavenkog jedinstva tako tanka i nova postavljena preko duboko podijeljene zemlje te su time svi obvezani ne činiti ništa što bi moglo narušiti stabilnost. Ali on nikad nije oprostio državi zbog poticanja šizme nove autokefalne Makedonske pravoslavne crkve koju je bio prisiljen prihvatiti 1967. kao dio šire politike afirmacije makedonskog političkog identiteta."⁴⁵⁵ Dalje se navodi kako je SPC posvećena vlastitoj obnovi, ali i podršci srpskim interesima u Jugoslaviji. Što se tiče Katoličke crkve ističe se kako su odnosi s državom definirani ugovorom s Vatikanom. No, postoji jedna temeljna razlika, a to su različiti odnosi Katoličke crkve u Sloveniji i Hrvatskoj prema državnim vlastima. Ističe se kako su stvari u Sloveniji mirne i da vlasti i crkva pokazuju odgovornost u međusobnim odnosima. S druge strane, navodi se da Katolička crkva u Hrvatskoj ulazi u razmirice s vlastima. U tom kontekstu iznose se sukobi između Jakova Blaževića i nadbiskupa Kuharića oko odnosa prema pokojnom kardinalu Stepincu. Ističe se kako Katolička crkva u Hrvatskoj pokušava ostvariti što veći društveni utjecaj. Sukob koji se dogodio vlasti su pokušale prikazati kao sukob s

⁴⁵⁴ TNA, FCO 28/5221, "Religion in Yugoslavia", 8. 2.1982., 3.

⁴⁵⁵ Ibidem, 6.

vrhom klera u Hrvatskoj, a ne s Vatikanom.⁴⁵⁶ Veleposlanikov komentar na ovaj zaključak bio je kako je to je Vatikan uskratio svoju podršku Kuhariću. Pitanje je koliko je ta opaska točna znamo li da je Kuharić sljedeće godine uzdignut na kardinalsku čast. U izvješću britanskog konzulata u Zagrebu koje je poslužilo za izradu veleposlanikova izvješća detaljiziraju se neki problemi između Katoličke crkve i vlasti u SR Hrvatskoj. Između ostalog se ističe da je sukob koji se razvio početkom osamdesetih između Crkve i vlasti u velikoj mjeri posljedica osobnih stavova nekih dužnosnika. Jakov Blažević je posebno apostrofirao kao tvrdolinijaš koji bi volio da "... Crkva jednostavno nestane."⁴⁵⁷ Ipak, naznačeno je da su vlasti ušle u sukob s Crkvom u Hrvatskoj dijelom i zbog straha da u novonastalim okolnostima unutar Jugoslavije vjerski vođe ne bi ostvarili veći utjecaj na stanovništvo.

Što se tiče SPC, CIA uočava kako i ona kao primarna vjerska zajednica srpskog naroda doživljava obnovu. Poligon koji je u tom smislu jako dobro poslužio bili su događaji na Kosovu gdje je crkva zauzela jasne i oštre stavove. SPC se vrlo jasno odredila prema događajima na Kosovu početkom osamdesetih i kasnije te je iskoristila priliku zbog liberalizacije javnog prostora koja je nastupila poslije smrti Josipa Broza. U javnim istupima SPC je branila stavove koji su bili bliski dijelu srpskog partijskog vodstva u kontekstu ugroženosti Srba na Kosovu.⁴⁵⁸ Britanska ambasada slaže se s takvim ocjenama i sama naglašava kako: "... nema sumnje da srpske vlasti pozdravljaju snažnu podršku koju im pruža SPC u borbi protiv manifestacija albanskog iredentizma."⁴⁵⁹

U sličnom tonu SPS je iznosio i svoju zabrinutost za položaj Srba u Hrvatskoj i BiH. Sve izraženija javna uloga SPC jednom dijelu nesrpskog stanovništva se čini kao opasna pojava srpskog šovinizma. Zatim se ističu

⁴⁵⁶ TNA, FCO 28/5221, "Religion in Yugoslavia", 8. 2.1982., 8-9.

⁴⁵⁷ TNA, FCO 28/5221, "Religion in Yugoslavia", 12. 1.1982., 6.

⁴⁵⁸ Petar RISTANOVIĆ, "Listovi Srpske pravoslavne crkve i 'Kosovsko pitanje' 1980-1982", *Baština*, 35, 2013. 205-228.

⁴⁵⁹ TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 4. 3.1982.

problemi između SPC i Makedonske Pravoslavne Crkve koji je iskoristio režim kako za slabljenje SPC, tako i za jačanje makedonskog identiteta.⁴⁶⁰ Na koncu analize vjerskih zajednica donosi se pogled na Islam i njegovu ulogu u političkim procesima u zemlji. Kao posebno važnu ulogu koju je Islam odigrao u Jugoslaviji ističe se stvaranje muslimanske nacije. Navodi se kako je Islam iskoristio usredotočenost vlasti na druge vjerske zajednice i osnažio svoju ulogu u društvu te uspostavio mnogobrojne veze s muslimanskim zajednicama u inozemstvu. Napose je istaknuto postojanje veza s Islamskim bratstvom na Bliskom istoku. Još jedno objašnjenje za razloge benevolentnog stava jugoslavenskih vlasti prema Islamu nudi se u vidu dobrih odnosa s muslimanskim zemljama u Pokretu Nesvrstanih.⁴⁶¹

Još jedna domena koja je uzeta u razmatranje u dokumentu bilo je polje medija i kulture i neki primjeri kako se ono odražava na međunacionalne odnose. Istaknuto je kako je nakon smrti Josipa Broza došlo do širenja prostora slobode, ali kako se taj fenomen očitovao ponajviše u eskalaciji međunacionalnih rasprava. Objašnjava se kako su i mediji podijeljeni po republičkim i nacionalnim granicama i da na taj način i artikuliraju svoju uređivačku politiku. Ponovno je kao primjer ponuđen slučaj nemira na Kosovu gdje su mediji iz Srbije započeli kampanju u kojoj su optužili čak i lokalnu miliciju da je sudjelovala u napadima na Srbe. Odgovor prištinskih medija bio je oštar te su takve insinuacije okarakterizirali srpskim šovinizmom. Prilog ovakvim stavovima daju i izvješća britanske ambasade. Oni navode kako su mediji u Beogradu sve aktivniji u praćenju procesa na Kosovu i da zapravo imaju odriješene ruke po tom pitanju, osobito nakon što su federalne i srpske republičke vlasti priznale problem iseljavanja Srba i Crnogoraca. Ono što je simptomatično u stavovima Britanaca je to da oni pozitivno ocjenjuju medijsku

⁴⁶⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 4-7.

⁴⁶¹ Ibidem, 7.

liberalizaciju, ali kad govore o tome referiraju se prvenstveno na beogradske medije dok se ne osvrću na procese u drugim republikama. Ističe se također da srpski mediji nemaju objektivan pristup problemu već nastupaju većinom iz srpske perspektive. Dodaje se da je moguće da srpske vlasti dozvoljavaju i koriste medijsku ofenzivu oko kosovskih problema kako bi učvrstile svoje zahtjeve za veću kontrolu nad pokrajinom.⁴⁶²

Pisci su se također uključili u takve procese. Ističe se slučaj predstave *Golubnjača* prema tekstu Jovana Radulovića koja tematizira hrvatske zločine nad Srbima u Drugom svjetskom ratu. Predstava je premijerno izvedena u Novom Sadu i izazvala je velike kontroverze, no bez obzira na reakcije, predstava se nastavila dalje igrati. Kao još jedan primjer naveden je roman *Nož* Vuka Draškovića koji tematizira muslimanske zločine nad Srbima u Bosni i Hercegovini. Navodi se kako je reakcija SKJ bila neadekvatna, smijenjeni su neki urednici, zatvorene su neke manje izdavačke kuće, ali nije postignut dogovor oko zajedničkog nastupa prema navedenim pojavama.⁴⁶³

Sve nabrojene kulturne i medijske pojave i mnoge druge bile su predmet rasprava i na partijskim tijelima na različitim razinama diljem Jugoslavije. Reakcijom na njih najviše se istakao SKH koji je putem *Centra CK SKH za informiranje i propagandu* izradio dokument pod naslovom *O nekim idejnim i političkim tendencijama u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te o javnim istupima jednog broja kulturnih stvaralaca u kojima su sadržane politički neprihvatljive poruke*, koji je kolokvijalno nazvan *Bijela knjiga*. Stipe Šuvar se najviše identificirao kao osoba koja je stajala iza izrade ovoga dokumenta namijenjenog za unutarpartijsku upotrebu. Međutim, ono što se pokazalo problematičnim u vezi samog sadržaja dokumenta je to što je SKH u svojoj kritici određenih kulturnih i medijskih pojava u velikoj mjeri bio

⁴⁶² TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 23. 8.1982.

⁴⁶³ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 7.

usmjeren na pojave u SR Srbiji. Prelaskom republičke granice u napadu na ideološke neprijatelje neminovno se zadiralo i u međunacionalne odnose. RFE/RL u internom izvješću govori o problemima koji su nastali nakon što je u Beogradu počelo distribuiranje *Bijele knjige*. Dva srpska novinara Ratko Zakić i Dragan Antić došli su u posjed dokumenta te su ga umnožili i odlučili podijeliti na što je reagirala policija i oduzela im materijale. Zakić i Antić su napisali i otvoreno pismo koje je supotpisalo 300 intelektualaca iz Beograda. U otvorenom pismu se navodi: "U ovom *bestselleru* čiji su autori ostali anonimni, više od 200 jugoslavenskih intelektualaca, od kojih 170 živi u Beogradu su inkriminirani ... Prema našem mišljenju ova *Bijela knjiga* je bez presedana u povijesti socijalizma. Ona je izraz neostaljinističkog alarma da je sloboda počela svoj pohod iz Beograda i da struji kroz Jugoslaviju (i to mora biti zaustavljeno). Naravno, geografska gledišta su marginalna, neprijatelj je sloboda gdje god se pojavila. Zagrebački intelektualci su s brutalnom otvorenošću pokušali označiti svaku demokratsku ideju."⁴⁶⁴ U komentaru cjelokupne situacije ističe se kako je jedna stvar posebno iznenađujuća. Kako to da su zagrebački intelektualci koji su se ranijih godina ponosili antidogmatizmom i liberalizmom promijenili svoje stavove. U prošlosti su bili oni ti koji su napadali beogradske kolege zbog konzervativnih stavova, posebno nakon pada Rankovića 1966. godine.⁴⁶⁵ Epizoda s *Bijelom knjigom* bila je još jedan prilog koji je govorio o tome kako se odvijala međunacionalna politika u Jugoslaviji.

U kontekstu svih navedenih trendova CIA ističe kako je ključ shvaćanja novih međunacionalnih sukoba zapravo natjecanje između Srba i nesrba za distribuciju moći odlučivanja. Srbi predstavljaju svoje stavove kao obranu jugoslavenskog federalizma i ustavnih prava koje imaju nad pokrajinama, dok nesrbi takve poteze vide kao prijetnju uspostave srpske dominacije.

⁴⁶⁴ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Croatian Party Document Confiscated by Belgrade Police", 22. 10. 1984., 2-3.

⁴⁶⁵ Ibidem, 3-4.

Međunacionalno nepovjerenje koje postoji u Jugoslaviji utječe i na samo funkcioniranje SKJ. Kao prilog tome iznosi se neuspješan pokušaj da se zaustavi izbor Dragoslava Markovića, koji je poznat po nacionalističkim stavovima, u Predsjedništvo SKJ. Marković se još sedamdesetih istaknuo u zahtjevima za uspostavu veće kontrole Srbije nad autonomnim pokrajinama, a u posljednje vrijeme zalaže se za izraženiju ekonomsku i političku centralizaciju.⁴⁶⁶ Dalje se navodi kako po mišljenju CIA-e "... inzistiranje srpskog vodstva na preuzimanju više kontrole neće splasnuti jer je politička snaga nacionalizma u Srbiji toliko jaka da se većina viših dužnosnika mora povoditi za tim. Sudeći po njihovim izjavama Marković i njegov glavni rival Nikola Ljubičić, bivši ministar obrane, sada predsjednik Srbije, natječu se kako bi se predstavili kao zaštitnici srpskih prava."⁴⁶⁷ Prilog koji ilustrira na koji način se pokušavao ostvariti javni dojam o brizi za srpske interese na Kosovu je i posjeta Ljubičića Pećkoj patrijaršiji. O tom događaju piše britanska ambasada u Beograd u pismu Foreign Office-u. Ističe se kako je Ljubičić posjetio patrijaršiju zbog razgovora o sigurnosti i obnovi u požaru uništenih prostora. Požar se neslužbeno povezivao s albanskim napadima na srpsku baštinu na Kosovu, ali službeno nije otkriven uzrok požara, napominje se u pismu. Kao još jedan kuriozitet navodi se da je posjet visokih srpskih dužnosnika uslijedio nakon što je SPC u svom glasilu *Pravoslavlje* glasno zahtijevala zaštitu Srba na Kosovu. Istaknuto je kako "Ljubičićev posjet i ton njegovih poruka nepogrešivo ukazuju na službenu podršku za Pravoslavnu crkvu na Kosovu tijekom aktualne krize."⁴⁶⁸

Dalje se ističe kako su u Srbiji oni istisnuli političare poput Miloša Minića koji su zastupali šire jugoslavenske ciljeve. Sličan proces uočen je i u ostalim republikama. Jedna od glavnih argumenata u raspravama oko odnosa Srbije s

⁴⁶⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 9.

⁴⁶⁷ Ibidem, 10.

⁴⁶⁸ TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 12. 7.1982.

pokrajinama je pitanje iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova od nemira 1981. godine.⁴⁶⁹ Dalje se dokument koncentrira na srpsko-hrvatske odnose. Ističe se da "... iako srpsko samopouzdanje ostaje u fokusu u kontekstu trenutnih etničkih tenzija, i dok Kosovo ostaje i dalje najnasilniji prostor, mišljenje je da hrvatska opozicija srpskoj hegemoniji ostaje najopasnije međunacionalno rivalstvo."⁴⁷⁰ U nastavku se donosi kratki pregled razvoja srpsko hrvatskih nesuglasica u prošlosti. Napose se izdvajaju događaji s početka sedamdesetih u Hrvatskoj nakon kojih je uslijedila višegodišnja represija. Ističe se kako se hrvatsko partijsko vodstvo, koje rigorozno suzbija hrvatski nacionalizam, poboјalo da bi buđenje srpskog nacionalizma moglo izazvati protureakciju u Hrvatskoj. U Hrvatskoj postoji i problem srpske manjine za koju se percipira kako uživa političke privilegije što dodatno potiče na nepovjerenje. Ističe se kako su Srbi iz Hrvatske nadzastupljeni na republičkoj i federalnoj razini te se kao primjeri navode Milutin Baltić, Dušan Dragosavac i Branko Mamula. Kao dodatni element u problemu hrvatskog nacionalizma ističe se aktivnost emigracije. Hrvatska emigracija istaknuta je kao najaktivnija među antijugoslavenskim zajednicama u inozemstvu.⁴⁷¹

Kao posljedica srpsko-hrvatskih pretenzija na prostor Bosne i Hercegovine ocjenjuje se kako je došlo do formiranja zasebnog muslimanskog nacionalnog identiteta. Iznosi se i mišljenje kako su Muslimani i Hrvati ostvarili bolje odnose nego što te grupe imaju sa Srbima. Konačno se na popisu 1971. uvodi mogućnost izjašnjavanja kao Musliman u nacionalnom smislu. Jedan od razloga koji je motivirao ovu promjenu prema mišljenju CIA-e je želja vlasti da se podrži oblikovanje nove nacionalne skupine u Jugoslaviji kako bi se onemogućilo srpskim i hrvatskim nacionalistima da i dalje vode rasprave o

⁴⁶⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 10.

⁴⁷⁰ Ibidem, 10

⁴⁷¹ Ibidem, 11.

nacionalnoj pripadnosti muslimanskih stanovnika BiH. Kao rezultat novih okolnosti evidentira se da su Muslimani u BiH započeli agresivnu kampanju kako bi ostvarili što veći politički nadzor nad republičkim i partijskim tijelima gdje su Srbi nadzastupljeni slično kao i u Hrvatskoj. Osim toga, muslimanski političari iz BiH pokušavaju svoj utjecaj proširiti i među muslimanima u drugim republikama. Kao primjer za takve procese navodi se posjet Raifa Dizdarevića Kosovu u listopadu 1982. nakon kojeg je napravio izvješće koje je bilo blagonaklono u pogledu albanskog odnosa prema kosovskim Srbima i Crnogorcima. Takav izvještaj izazvao je oštru reakciju sa srpske strane. Istaknuto je također i da sve izraženije veze muslimanske zajednice iz BiH s islamskim pokretima u svijetu izazivaju snažnije političke reakcije. Tako je Branko Mikulić napao *pan-islamske* ideje i izražavanje simpatija za procese u Iranu.⁴⁷² Slične stavove imao je i Hamdija Pozderac koji je osim muslimanskih nacionalista napao i srpske i hrvatske nacionaliste koji su ugrožavali suživot svih naroda u BiH.⁴⁷³

Problem položaja i političke uloge islama kao religije i Muslimana kao naroda u Jugoslaviji osamdesetih je postao izražen. O tome u više navrata govori i RFE/RL u svojim internim izvješćima. Ističe se kako su jugoslavenski muslimani, a posebno oni iz BiH, iskoristili jugoslavensku vanjsku politiku i bliskost s arapskim zemljama te uspostavili veze u spomenutim dijelovima svijeta. Navodi se kako su stotine muslimana iz Jugoslavije pohađale vjerske škole diljem Bliskog istoka i kako su se vratili u domovinu s novim pogledima na ulogu Islama u društvu.⁴⁷⁴ U tim okolnostima došlo je i do procesa protiv grupe od 13 Muslimana u BiH od kojih je najistaknutiji kasnije postao Alija

⁴⁷² CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 12.

⁴⁷³ TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 21. 9.1982.

⁴⁷⁴ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Tito's Successors Fear "Muslem Nationalism"", 18. 4. 1983., 2-3.

Izetbegović. Njima je na teret stavljen plan za pretvaranje BiH u čisto muslimansku zemlju.⁴⁷⁵

Spomenuti Dizdarevićev izvještaj detaljnije je problematiziran u drugom izvješću CIA-e gdje se šire govori o kontekstu kosovskih problema te se ističe kako srpski tisak uz "... očito odobrenje Dragoslava Markovića ... intenzivno izvještava o verbalnim prijetnjama, napadima, silovanjima srpskih žena od strane Albanaca i napadima na pravoslavna i katolička groblja. Iako su vjerojatno neke priče preuveličane, strasti su uzavrele..."⁴⁷⁶ U takvim okolnostima došlo je do objavljivanja Dizdarevićeva izvješća koje je odgovornost za poticanje nasilja usmjerilo prema Srbima i Crnogorcima, a njihovo odseljavanje s Kosova objašnjeno je prvenstveno ekonomskim razlozima. Takav ton izvješća izazvao je snažnu reakciju u Srbiji. Nikola Ljubičić, za kojega se ranije ocjenjivalo da ima umjerene stavove prema Albancima, odbacio je Dizdarevićev izvještaj. Promjena stavova Ljubičića objašnjava se njegovim rivalstvom s Markovićem oko primata u Srbiji. U novonastalim okolnostima ocijenjeno je kako će Marković pokušati učvrstiti svoje pozicije na krilima podgrijanog nezadovoljstva Srba. Ističe se kako je u cijeli problem uključen i Stane Dolanc federalni ministar unutarnjih poslova koji je američkoj ambasadi izrazio slaganje s Dizdarevićevim izvješćem. Zaključno se navodi kako se može i dalje očekivati korištenje problema Kosova u dnevno-političke svrhe pri čemu se problem može proširiti i na druge sfere međunarodnih odnosa.⁴⁷⁷ Što se tiče procesa na Kosovu i Britanci su pažljivo promatrali stanje i ambasada je slala česta i detaljna izvješća o ekscesima i političkim procesima. U kontekstu stavova koje je iznio Dizdarević u svom izvješću zanimljivo je promotriti informaciju britanske ambasade. Naime,

⁴⁷⁵ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Yugoslav Communists Versus "Militant Islam"", 18. 4. 1983., 2-3.

⁴⁷⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: Kosovo and the Dizdarevic Report", Information, 1. 9. 1983., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000371997.pdf), 1.

⁴⁷⁷ Ibidem, 2-3.

nekoliko mjeseci prije Dizdarevićeva posjeta Kosovu SIV je donio zaključke koji su kao izvor problema na Kosovu identificirali pokrajinske vlasti. One su prozване zbog slabe koordinacije s federalnom razinom. U komentaru se ističe da bi ovakvi zaključci mogli dovesti do ukidanja "... dobrog dijela *de facto* autonomije u pokrajini."⁴⁷⁸

U skladu s opservacijama CIA-e o tome kako republičke vlasti koriste medije kako bi promovirali vlastite političke ambicije su i izvješća RFE/RL. Oni također uočavaju slične trendove i ističu kako su takva prepucavanja uobičajena.⁴⁷⁹

Za Albance se navodi da su najeksplozivnija nacionalna zajednica u Jugoslaviji. Ocijenjeno je kako nezadovoljstvo Albanaca proizlazi primarno iz činjenice što su odvojeni od matične države. Ipak, takvi zahtjevi zamijenjeni su željom da se ostvari status republike za AP Kosovo unutar SFRJ. Dalje se donosi pregled povijenog razvoja kosovskog pitanja i osvrt na nedavnu eskalaciju problema.⁴⁸⁰ Dokument se na koncu bavi i položajem Slovenaca u međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji. Ističe se da Slovenci nemaju iskustvo borbe za samostalnost protiv drugih naroda u Jugoslaviji i da su oni u pogledu na uređenje zemlje pragmatično postavljeni. Njihov primarni cilj je zadržavanje stečenog standarda i odbijanje nametanja bilo kakvih rješenja koja bi mogla ugroziti njihov položaj. Njihovi dužnosnici odbijaju bilo kakve ideje centralizacije i pokušavaju smanjiti sredstva koja bi Slovenija trebala izdvajati za slabije razvijene krajeve što izaziva nezadovoljstvo na suprotnoj strani. U Sloveniji je uočen i jedan specifičan problem, a to je pitanje radnika iz drugih republika. Njihov rast izaziva nepovjerenje u homogenom slovenskom društvu i

⁴⁷⁸ TNA, FCO 28/5195, "Nationalism in Yugoslavia", 19. 7.1982.

⁴⁷⁹ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Danger of Pan-Islamism in Yugoslavia?", 26. 8. 1982., HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Islamic Revival in Yugoslavia Hailed", 26. 4. 1984., HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "The Nationality Dilemma in Kosovo", 28. 12. 1984.

⁴⁸⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 13.

pojavljaju se određene netrpeljivosti, a to se posebice odnosi na radnike iz BiH.⁴⁸¹ O ovom problemu interno izvješće napravljeno je i za RFE/RL. U njemu se ističe kako mala slovenska "...etnička grupa nikad nije bila poznata po izražavanju svog nacionalnog ponosa, ali promjena u demografskim trendovima potakla je nacionalističke ispade koji privlače sve veću pažnju jugoslavenskih medija i politike."⁴⁸² Ističe se kako je 20 % zaposlenih u Sloveniji iz drugih republika i da se pojavio osjećaj ugroženosti slovenskog jezika i identiteta uopće zbog priljeva velikog broja ljudi iz drugih dijelova Jugoslavije.⁴⁸³ Slično kao i u ranijim primjerima, ovaj problem se počeo koristiti u međurepubličkim obračunima. U ovom konkretnom slučaju temu su problematizirali beogradski mediji nakon čega je došlo do odgovora iz Ljubljane.

Dokument se završava s poglavljem koje se bavi mogućim ishodima u međunacionalnim odnosima. Navodi se da bez obzira na čitav niz međunacionalnih problema ne treba očekivati skoriju pojavu etničkih sukoba jer političke elite ne pokazuju namjeru za radikalizaciju odnosa, dok one snage koje su sklone takvim idejama nemaju instrumente da ih pokrenu. Ponavlja se zaključak kako bi na bilo kakav znak eskalacije međunacionalnih problema reagirala vojska za koju se konstatira da je dominantno srpska, ali da nije toliko zahvaćena etničkim tenzijama kao ostatak društva. Posebno se navodi kako "...vojna disciplina, koja nije karakteristična u Partiji ili drugim jugoslavenskim institucijama, može omogućiti prevladavanje unutarnjih etničkih problema u slučaju da (JNA op. a.) bude ponovno pozvana da očuva stabilnost."⁴⁸⁴ No, bez obzira na vjerojatnu stabilnost u kratkoročnom razdoblju, na dulje staze može se

⁴⁸¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 13.

⁴⁸² HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "In Slovenia Nationalism on the Rise", 9. 8. 1983., 1.

⁴⁸³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Tito's Successors Fear "Muslem Nationalism"", 18. 4. 1983., 2.

⁴⁸⁴ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 14.

očekivati povremeno izbijanje problema. Očekivanja su da će konflikti i dalje postojati u odnosima između Srba i ostalih oko načina funkcioniranja federacije. Može se očekivati da će se trend sve većeg utjecaja vjerskih zajednica na mlade nastaviti što će nove generacije sve više udaljavati od socijalizma i usmjeravati k nacionalizmu. Ukupno gledano, rizici u Jugoslaviji od eskalacije međunacionalnih problema označeni su visokima posebno u kontekstu ekonomskih i političkih problema.⁴⁸⁵

U procjeni stanja u Jugoslaviji iz 1985. CIA se dotiče i međunacionalnih odnosa, ali naglasak je stavljen na političke procese unutar Partije i državnih struktura. Najveći naglasak stavljen je na objašnjavanje srpskih zahtjeva za reformama u smjeru centralizacije i većinskog sustava odlučivanja. U tom kontekstu navodi se kako je "rastući nacionalizam među najvećom jugoslavenkom etničkom grupom bio glavni motiv za srpski politički program. Budući da sebe vide kao etničko jezgro zemlje i glavnu utemeljiteljsku snagu, Srbi su postali sve frustriraniji s fragmentacijom zemlje, vlastitim ekonomskim slabljenjem u odnosu na druge republike i gubitkom kontrole nad autonomnim pokrajinama... Prema mnogim Srbima ovi trendovi su izazvani trenutnim stanjem sustava u kojem decentralizacija pogoduje bogatijim sjevernim republikama..."⁴⁸⁶ U kontekstu ovakvih razmišljanja piše i Veljko Kadijević koji je samoupravne reforme osobito one tijekom sedamdesetih vidio kao osnovni preduvjet za ekonomsku, političku i vojnu fragmentaciju Jugoslavije.⁴⁸⁷ Naravno, njegov pogled na problem obilježen je ponajviše iskustvom događaja s početka devedesetih i njegovom ulogom u tim događajima. Zatim se navode neki primjeri oživljavanja srpskog nacionalizma kao što su odobravanje izvođenja predstave *Kolubarska bitka* koja je izazvala veliku javnu pozornost,

⁴⁸⁵ CREST, NACP, "Yugoslavia: Trends in Ethnic Nationalism", An Intelligence Assessment, 1. 9. 1983., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP84S00895R000100040008-8.pdf>), 15.

⁴⁸⁶ CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 7.

⁴⁸⁷ V. KADIJEVIĆ, *Moje viđenje raspada*, 58-67.

zatim odobravanje nastavka izgradnje hrama Sv. Save te primjeri napada na albanske organizacije i imovinu u Beogradu kao odgovor na probleme Srba na Kosovu.

Iste godine CIA je izradila i analizu koja se bavila unutarnjim sigurnosnim kapacitetima Jugoslavije. Prvenstveno je naglasak stavljen na funkcioniranje policijskih sigurnosnih i vojnih snaga. Jedan dio navedenog izvješća odnosio se i na aktivnosti snaga sigurnosti u borbi protiv nacionalističkih pojava. Istaknuto je da sigurnosne službe obavljaju uvjerljiv ali ponekad i prerigorozan posao u odnosu prema nacionalističkim istupima. Ističe se kako jugoslavenko kazneno pravo omogućava progon zbog verbalnog delikta i da se te odredbe u pojedinim republikama često koriste. Kao jedna od metoda održavanja kontrole navodi se da se vlasti oslanjaju na široku mrežu agenata i suradnika posebno u Hrvatskoj, Vojvodini i BiH, dok je na Kosovu uz takve metode potrebna i prisutnost vojske.⁴⁸⁸ Drugi segment aktivnosti Službe državne bezbednosti je borba s nacionalističkim grupama u inozemstvu. U tom kontekstu navodi se kako su "napori i resursi koje SDB ulaže u takve operacije enormni, a taktika je katkad ekstremna."⁴⁸⁹ Navodi se da su operacije često potaknute paranojom sustava od bilo kakve opozicijske aktivnosti pa makar ona bila i potpuno zanemariva.

U dokumentu iz kolovoza 1987. pod naslovom *Yugoslavia: Prospects for Stability and Economic Recovery* CIA se između ostalog ponovno bavi analizom međunacionalnih odnosa i procjenjuje koliko taj problem utječe na dinamiku u političkoj i ekonomskoj sferi zemlje. Na početku dokumenta objašnjavaju se najnoviji stavovi u raspravi između centralista i decentralista između kojih su jasne nacionalne razlike. Ističe se kako su zahtjevi centralista i argumentacija koju koriste ispravni, ali da oni imaju skrivanu agendu. U centralističkim zahtjevima kao najglasniji ponovno se identificiraju srpski dužnosnici za koje

⁴⁸⁸ CREST, NACP, "Yugoslavia: Internal Security Capabilities", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP86S00588R000300320006-6.pdf>), 6.

⁴⁸⁹ Ibidem, 7.

smatraju da kroz reforme zapravo žele nametnuti vlastitu dominaciju kao i u prvoj Jugoslaviji. Podršku Srbiji za njihove ideje daju južne republike Makedonija i Crna Gora te AP Kosovo, ali njihova motivacija proizlazi iz čisto ekonomskih potreba.⁴⁹⁰ Posebna pažnja u analizi posvećena je situaciji u Sloveniji i Hrvatskoj. Ističe se kako su te republike ekonomski pokretači Jugoslavije, kako ostvaruju najveće prihode od izvoza i osiguravaju veliki dio deviznih prihoda zemlje. Osim ekonomskog uspjeha one su ocjenjene i kao najliberalnije i u političkom i u medijskom pogledu. Zbog svega navedenog u obje republike postoji visoka razina konsenzusa u otporu srpskim idejama o ponovnoj centralizaciji.

U informaciji iz studenog 1987. CIA još jednom u središte pozornosti stavlja međunacionalne probleme u Jugoslaviji. Ton dokumenta je upozoravajući te se navodi da "Jugoslavija možda ulazi u period većih nestabilnosti nego što je uobičajeno. Dok se svaki problem za sebe čini rješiv, simultana pojava sve više problema mogla bi predstavljati nerješivu prepreku za sustav. Iako su šanse za krizu koja bi uništila sustav za sada male, one neprestano rastu... Nacionalizam raste. Srbi, napose, izražavaju sve više šovinizma, osobito na Kosovu. Ostali narodi su zabrinuti zbog Srba."⁴⁹¹ Istaknuto je kako su mogućnosti nereda na Kosovu najveće od 1981., a da u Hrvatskoj i Sloveniji sve više jačaju glasovi koji traže daljnju decentralizaciju.

Memorandum Srpske akademije znanosti i umetnosti, koji je kao nedovršen dokument objavljen u beogradskim *Večernjim novostima* krajem rujna 1986. i izazvao je popriličnu pažnju u Jugoslaviji, a programski je predvidio neke buduće događaje, nije izazvao veliku pozornost u izvješćima CIA-e. Objavljivanje tog dokumenta tretirano je kao još jedan u nizu od mnogih

⁴⁹⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Prospects for Stability and Economic Recovery", An Intelligence Assessment, 1. 8. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372457.pdf), 2.

⁴⁹¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: New Strains or More of the Same?", MISC, 5. 11. 1987., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP91B00776R000300030013-2.pdf>).

poticaja za daljnju eskalaciju problema. Primjerice, u sumarnom izvješću koje se bavi stanjem u Europi govori se o trenutnom stanju u Jugoslaviji i ističe se kako rastući srpski nacionalizam sve više podiže tenzije u državi te se iznose najnoviji primjeri koji tome idu u prilog. Spominju se protesti Srba u Beogradu protiv stanja na Kosovu, zahtjevi srpskih političara o uspostavi veće kontrole Srbije nad pokrajinama i u tom kontekstu navodi se objava radne verzije dokumenta sastavljenog od strane srpskih intelektualaca kojemu je glavni naglasak ideja kako "... Jugoslavijom vlada antisrpska koalicija."⁴⁹² Dalje se navodi kako su reakcije na ovakve pojave u drugim republikama sve izraženije, ali da srpsko vodstvo ne pokazuje znakove da bi moglo promijeniti svoju politiku. Opširnije se *Memorandumom* bavila RFE/RL koja u svojem internom izvješću donosi detaljan prikaz glavnih naglasaka kojima se dokument bavi. Istaknuto je da je reakcija u ostalim republikama u kontekstu objave *Memoranduma* bila dosta izražena i smatra se još jednim segmentom sve agresivnije politike srpskog nacionalizma. Zaključno se navodi kako "toliko nezadovoljstvo oko toliko osnovnih pitanja izraženo od strane najprestižnijeg akademskog tijela u najvećem od jugoslavenskih naroda ukazuje da će se kriza u Jugoslaviji prije produbiti nego što će ići prema poboljšanju."⁴⁹³

Iz svega navedenog nameće se mišljenje da je Zapad vrlo jasno uočavao međunacionalne probleme koji su postojali u Jugoslaviji i da je problem ekspanzije srpskih nacionalističkih ciljeva koji su sve više zadobivali institucijsku podršku bio jedan od glavnih generatora nestabilnosti. Međutim, pored toga podržavali su one snage koje su se zalagale za veću centralizaciju. Kako se više puta u izvorima ističe, problem međunacionalnih odnosa bio je veoma složen zbog uhodanog sustava kontrole devijacija unutar republičkih i pokrajinskih granica. U trenutku pojave snaga koje pretendiraju na intervenciju

⁴⁹² CREST, NACP, "European Review", Report, 21. 11. 1986., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP87T00289R000301230001-0.pdf>), 5.

⁴⁹³ HU OSA, RFE/RL RI: Publications Department: Background Reports, "Situation Report", 20. 11. 1986., 12.

unutar domene druge republike ili pokrajine javljaju se problemi. Svaki pokušaj intervencije jedne republičke partije na prostoru druge izaziva odgovor i dovodi do lančane reakcije. Takav razvoj situacije može se pratiti od izbijanja Kosovske krize 1981. kada su srpske partijske i republičke vlasti izrazile svoje pretenzije prema uspostavi kontrole nad pokrajinom. Nakon toga, u sljedećem razdoblju pojavljuje se čitav niz sličnih situacija, a sam *Memorandum SANU* je zapravo konačna potvrda koja proklamira takvu politiku. Prvo izvan partijskih tijela, a kasnije to postaje izražena politika SKS.

10. Uspon Slobodana Miloševića na političkoj sceni Jugoslavije

Uspon Slobodana Miloševića u vrh političke scene u Jugoslaviji predstavlja i završni okvir ovoga rada. Dolaskom Miloševića u poziciju donošenja odluka događaju se određene promjene koje stubokom mijenjaju sustav funkcioniranja u zemlji do tog trenutka. On počinje kršiti do tada utvrđene norme postizanja kompromisa koje bile na snazi. Taj sustav kompromisa sigurno nije bio najučinkovitiji, ali stvarao je sigurnost funkcioniranja složenih struktura jugoslavenske države. Narušavanje sustava kompromisa i nametanje parcijalnih interesa jedne nacionalne skupine moglo je samo produbiti, a nikako popraviti probleme u Jugoslaviji.

Stanje u SR Srbiji bilo je uzavrelo zbog problema koji su dugo postojali na Kosovu, a još više su potencirani upitnom vjerodostojnošću medijskog izvještavanja.⁴⁹⁴ S druge strane, pokrenuti su procesi i unutar kulturnih i umjetničkih sfera koji su sve više kritizirali sustav uređenja zemlje. Srpski oporbeni krugovi sve su više zastupali nacionalno ekskluzivističke stavove u pogledu Kosova, ali i u odnosima s drugim narodima u Jugoslaviji. Tokom takvih previranja na srpskoj političkoj i društvenoj sceni početkom 1986. održani su redoviti izbori u državnim i partijskim organizacijama u SR Srbiji na kojima se pojavljuje kao kandidat Slobodan Milošević. U dokumentu Foreign Office-a pod naslovom *Yugoslavia: Leading Personalities* iz 1984. nalazi se i Milošević koji u tom trenutku nije spadao u kategoriju najviših dužnosnika. U bilješci o njemu donose se kratke biografske informacije i trenutni politički položaj. Tada je bio na funkciji predsjednika Općinskog komiteta SKS u Beogradu te je bio član predsjedništva CK SKS. Najzanimljivija je posljednja opaska koja ga je već tada označila kao "vrlo važnog člana klana Ivana

⁴⁹⁴ Ivo BANAC, *Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Zagreb, 2001., 120.

Stambolića..."⁴⁹⁵ Stambolić je spadao u grupu srpskih političara koja se zalagala za reforme unutar Jugoslavije u kojima bi SR Srbija uspostavila veću kontrolu nad pokrajinama, ali te promjene očekivao je ostvariti unutar postojećeg sustava odlučivanja. Također je bio istaknuti protivnik srpskih nacionalističkih ispada koji su izazivali sve oštrije reakcije drugih naroda u Jugoslaviji.⁴⁹⁶ Milošević je svoj politički uspon dugovao Stamboliću koji ga je na izborima u siječnju 1986. podržao u kandidaturi za mjesto svog nasljednika na čelu CK SKS. Budući da je Milošević dolazio iz Stambolićeva kruga pretpostavljalo se da će on provoditi sličnu politiku koja se temeljila na zahtjevima za reformu Jugoslavije u smjeru centralizacije odlučivanja i uspostave veće kontrole Srbije nad pokrajinama.⁴⁹⁷ Također se očekivalo da će se takva politika i dalje provoditi unutar sustava poštujući procedure i uz ogradu od ispada srpskog nacionalizma. Sjednica na kojoj je došlo do uspona Miloševića među najviše političke dužnosnike u Jugoslaviji bila je vrlo burna. Zbog unutarpartijskih borbi oko kontrole nad SKS Dragoslav Marković, koji je inače bio stric Miloševićevoj ženi, nije ga podržao prvenstveno zbog njegove povezanosti sa Stambolićem. Dok je Nikola Ljubičić, Markovićev glavni rival unutar SKS, kako ih je ocjenjivala CIA, podržao Miloševićev izbor. Na koncu je Milošević izabran.

Nakon dolaska na čelo CK SKS prvi veliki ispit za Miloševića bila je pojava *Memorandum SANU* u javnosti koji je jasno uokvirio sve srpske nacionalističke stavove i prigovore oko stanja u Jugoslaviji. Reakcija Stambolića i ostalih iz vrha SKS na *Memorandum SANU*, barem na deklarativnoj razini, bila je osuđujuća i nedvosmisleno su odbacili stavove srpskog nacionalizma. U ovoj aferi Milošević se ponio suprotno. Na zatvorenim partijskim sjednicama odbacio

⁴⁹⁵ TNA, FCO 28/6369, "Yugoslavia: Leading Personalities", 1984., 61.

⁴⁹⁶ Jasna DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation*, Ithaca, 2003., 53, 69, 121, 131, CREST, NACP, "Yugoslavia: Five Years After Tito", An Intelligence Assessment, 8. 5. 1985., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372458.pdf), 9.

⁴⁹⁷ Aleksandar PAVKOVIĆ, *The Fragmentation of Yugoslavia*, London, 2000. 103-106.

je *Memorandum*, ali javno nije istupao s osudom.⁴⁹⁸ Milošević je prvi put u tom trenutku pokazao spremnost za suradnju s nacionalističkim snagama u Srbiji. Tokom 1986. godine došlo je do udaljavanja između Miloševića i Stambolića jer je Milošević počeo učvršćivati svoju kontrolu nad SKS i tražiti saveznike za svoje pragmatične ciljeve izvan Stambolićeva kruga.⁴⁹⁹

Kako su rasle tenzije Milošević je u travnju 1987. dva puta posjetio Kosovo u svojstvu čelnika SKS. Oba njegova posjeta izašla su iz protokolarnih okvira i bila su obilježena Miloševićevim istupima pred masom nezadovoljnih kosovskih Srba koji su zahtijevali uspostavu kontrole SR Srbije nad pokrajinom i zaštitu od navodnih albanskih progona. Svojim držanjem i izjavama zadobio je podršku srpskih prosvjednika.⁵⁰⁰ Njegovo ponašanje tijekom posjeta Kosovu zajedno s njegovim reakcijama na *Memorandum* očitovali su kako je Milošević spreman na suradnju s nacionalistima i prihvaćanje njihovih političkih platformi, što će u budućnosti postajati sve očitije. Osim ostvarivanja kontakta sa srpskim oporbenim nacionalističkim krugovima i stvaranja dobre slike među srpskim stanovništvom na Kosovu, Milošević je ostvario i dobru suradnju s beogradskim medijima. Mediji u Beogradu počeli su napadati njegove političke protivnike i stvarati pozitivnu sliku o Miloševiću, što je on svakako znao iskoristiti.⁵⁰¹ To se konačno i dogodilo na Osmoj sjednici CK SKS u rujnu 1987. kada se Milošević obračunao sa svojim političkim pokroviteljem Stambolićem tako da je smijenio njegovog suradnika Dragišu Pavlovića i na taj način pokazao da je uspostavio kontrolu nad SKS i istisnuo Stambolića.⁵⁰² U kontekstu unutarpartijskih borbi u Srbiji CIA navodi kako je vodstvo podijeljeno i kako se struja koja je

⁴⁹⁸ J. DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation*, Ithaca, 2003., 183-184, 186, Dušan, VIRO Slobodan Milošević, *anatomija zločina*, Zagreb, 2007. 32-33.

⁴⁹⁹ Nebojša VLADISAVLJEVIĆ, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, New York, 2008., 72-73.

⁵⁰⁰ D. VIRO Slobodan Milošević, *anatomija zločina*, 34-39.

⁵⁰¹ D. VIRO Slobodan Milošević, *anatomija zločina*, 42-43, N. VLADISAVLJEVIĆ, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 71-73.

⁵⁰² D. VIRO Slobodan Milošević, *anatomija zločina*, 44-50, JOVIĆ, Dejan, "Osma sjednica: Uzroci, značaj, interpretacije", u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS.*, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović, Institut za svremenu istoriju, Beograd, 2008., 50-65.

obuzdavala nacionalističke napade nalazi u defenzivi. U tom kontekstu spominje se i Pavlovićeva smjena.⁵⁰³

Milošević je odlučio iskoristiti podršku koju je imao u masama i pridružiti se valu nacionalizma kako bi ispunio svoje političke ciljeve i ambicije. Budući da je bilo očito da kroz institucionalne procedure Srbija ne može uspostaviti kontrolu nad autonomnim pokrajinama, odlučio se pritisak na političke procese izvršiti preko javnih okupljanja i prosvjeda nezadovoljnih Srba diljem Jugoslavije. Taj proces kasnije je nazvan *Antibirokratska revolucija* i imat će velike posljedice u samom finalu raspada Jugoslavije. Najveći i najbrojniji prosvjedi održali su se tijekom 1988. i njihov primarni cilj bila je smjena političkih vodstava u Vojvodini i na Kosovu. Prava priroda prosvjeda pokušavala se prikriti ekonomskim i socijalnim nezadovoljstvom stanovnika koje zahtijeva smjene nekompetentnih političkih kadrova.⁵⁰⁴

U informaciji s početka listopada 1988. Amerikanci zaključuju kako "napori čelnika srpske partije Slobodana Miloševića za promicanje srpskih nacionalističkih ciljeva povećavaju mogućost političke ili nasilne konfrontacije u narednim tjednima."⁵⁰⁵ Dalje se navodi kako je Miloševićev primarni cilj kontrola Srbije nad autonomnim pokrajinama. Kako bi ga ostvario i dobio podršku za ustavne promjene vrši pritisak na druge republike uz pomoć prosvjeda srpskog stanovništva. Ističe se i mišljenje kako je vjerojatni Miloševićev dugoročni cilj uspostava srpske dominacije u Jugoslaviji na čelu s njim kao vodećom figurom. Ocjenjuje se da Milošević ima snažnu podršku među srpskom populacijom i kako je vrlo uporan u ispunjavanju svojih ciljeva. Odgovor drugih republika na izazov koji predstavlja Srbija s Miloševićem

⁵⁰³ CREST, NACP, "Talking Points for DDI Yugoslavia: Serious Strains Developing", 14. 10. 1987., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372030.pdf).

⁵⁰⁴ N. VLADISAVLJEVIĆ, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 109-144.

⁵⁰⁵ CREST, NACP, "Talking Points for DDI Yugoslavia: Serious Strains Developing", MISC, 3. 10. 1988., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP92R01136R000200010010-0.pdf>).

zasniva se na očuvanju sustava konsensualnog odlučivanja. Na koncu se napominje da je moguće da Milošević odbije odluke na federalnoj razini s kojima se ne slaže.⁵⁰⁶ Iz navedenog je očito da je Milošević nakon svog uspona na vlast posebno 1987. i u prvoj polovici 1988. u potpunosti odbacio principe funkcioniranja složenog jugoslavenskog političkog mehanizma, te CIA ocjenjuje kako će on svoju političku borbu temeljiti u prvom redu na podršci u širokoj bazi nezadovoljnih Srba koji su spremni izaći na prosvjede i podržati njegovu politiku.

U ovoj početnoj fazi svoga djelovanja američki mediji su imali pozitivnu sliku o Miloševićevoj pojavi na jugoslavenskoj političkoj sceni. Razlog takvih stavova bilo je mišljenje kako se u nepomičnoj političkoj križaljci u Jugoslaviji pojavila osoba koja bi mogla donijeti energična i efikasna rješenja.⁵⁰⁷

Analiza CIA-e pod naslovom *Ethnic Tensions in Kosovo Province* iz lipnja 1988. bavi se povećanim intenzitetom problema na Kosovu. Iako se u ovom dokumentu Milošević ne spominje imenom, tekst se više puta referira na srpsko vodstvo i njegovu politiku što svakako označava Miloševića kao najvažniju političku figuru u tom trenutku. Ističe se kako je srpsko vodstvo vjerojatno dopustilo intelektualcima iz Beograda da organiziraju prosvjede na Kosovu koje je lokalna policija pokušala spriječiti što je još više podiglo tenzije.⁵⁰⁸ Na temelju pretpostavke kako je srpsko vodstvo dopustilo intelektualcima da organiziraju prosvjede može se izvući zaključak da je već uspostavljena suradnja Miloševića i srpskih intelektualaca koji još od početka osamdesetih predvode proces oživljavanja srpskog nacionalizma. U kontekstu sve oštrijih sukoba između Srbije i autonomnih pokrajina oko uređenja

⁵⁰⁶ Ibidem.

⁵⁰⁷ Sabrina P. RAMET, "American Images of Milošević prior to the War", u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmi sednica CK SKS*, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir, Beograd, 2008., 269-270.

⁵⁰⁸ CREST, NACP, "Talking Points for DDI Yugoslavia: Serious Strains Developing", MISC, 3. 10. 1988., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372028.pdf).

međusobnih odnosa stalno su se vodile rasprave oko ustavnih reformi. Tako se na zasjedanju CK SKJ početkom kolovoza 1988. raspravljalo o mogućim amandmanima na Ustav. Republičke partije su podržale stavove autonomnih pokrajina i oduprle se srpskim zahtjevima. Čak je osnovana i komisija koja bi trebala istražiti ulogu SR Srbije u podršci prosvjedima etničkih Srba u Vojvodini i na Kosovu. CIA navodi kako će "... komisija vjerojatno ukoriti Miloševića zbog poticanja etničkih demonstracija, ali nije vjerojatno da će pozvati na njegovu ostavku."⁵⁰⁹

Informacija iz 11. listopada 1988. također analizira stanje vezano uz masovne prosvjede Miloševićevih pristaša u Crnoj Gori. Ističe se kako su Predsjedništvo države, ali i partijska i politička tijela ostalih republika podržali crnogorske vlasti i jasno se suprotstavljaju Miloševićevim metodama. Ističe se kako će Milošević primarni cilj biti osiguranje što čvršće pozicije u SKS.⁵¹⁰ U dokumentu od nekoliko dana poslije CIA ističe kako kao poseban problem treba naglasiti "... direktan srpski napad na federalni sustav vladanja predstavlja najveći rizik za stabilnost Jugoslavije. Stanje bi se moglo stabilizirati ako federalni vođe obuzdaju Miloševića ili ako se antisrpske snage ujedine protiv njega... Ako se stanje pogorša, nekontrolirano nasilje, građanski rat ili dezintegracija zemlje su moguće posljedice."⁵¹¹ U nešto opširnijoj analizi o trenutačnim problemima u Jugoslaviji s početka studenog 1988. CIA problematizira stanje u zemlji, moguće ishode situacije, itd. Ono što je potrebno naglasiti je njihovo viđenje ponašanja JNA za koju ističu da je iskazala odanost federalnom vodstvu, ali da sigurno značajan dio vojnih kadrova srpske etničke pripadnosti ima simpatije prema Miloševiću. Također ističe da bi u slučaju

⁵⁰⁹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Divisive Plenum on Kosovo", 2. 8. 1988., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372036.pdf).

⁵¹⁰ CREST, NACP, "Yugoslavia: Milosevic Forces Hit Setback", 2. 8. 1988., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372044.pdf).

⁵¹¹ CREST, NACP, "Yugoslavia: Major Threats to Stability", MISC, 13. 10. 1988., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP91B00776R000400130011-2.pdf>).

eskalacije krize u Srbiji bila potrebna reakcija kao u Hrvatskoj 1971. kako bi federalna vlast održala kontrolu.⁵¹²

U dokumentu iz prosinca 1988. koji donosi niz informacija o kriznoj situaciji na Kosovu i etničkim tenzijama koje postaju sve izraženije navodi se kako su "problemi pogoršani od strane fragmentiranog srpskog vodstva u Beogradu koje je postalo otvoreno šovinističko, što bi moglo ubrzati centrifugalne procese diljem federacije."⁵¹³

U memorandumu s kraja listopada 1988. CIA je vrlo jasno identificirala Miloševićevu politiku i njegove ciljeve. Ističe se kako se Jugoslavija nalazi u najvećoj opasnosti od 1940. i da je "... federalni sustav ugrožen od Slobodana Miloševića, čija se vizija Jugoslavije čini bližom onoj iz 1918. nego Titovom modelu. Milošević cilja nametnuti kontrolu Srbije nad multietničkim autonomnim pokrajinama Kosovom i Vojvodinom. Također želi povećati utjecaj Srbije unutar Jugoslavije kao cjeline promjenom ravnoteže moći u postojećim institucijama i preuzimanjem vlasti za sebe... Njegove metode su nekonvencionalne i, ne treba ni napominjati, neustavne. Djelujući iz baze lokalnih partijskih organizacija u Srbiji on je uspostavio kontrolu nad medijima i organizirao nacionalističke prosvjede usmjerene protiv Albanaca i drugih etničkih grupa."⁵¹⁴ Također se ističe da Milošević ima podršku Srba i iz drugih republika gdje se on nameće kao alternativa slabim federalnim vlastima. U završnom dijelu dokumenta analiziraju se mogući ishodi u Jugoslaviji u kontekstu američkih interesa. Naglašava se strateška važnost Jugoslavije u kontekstu odnosa sa SSSR-om. Ističe se kako se ne smije dopustiti otklizavanje Jugoslavije prema Istočnom bloku. Napominje se kako SAD trebaju štititi svoja

⁵¹² CREST, NACP, "Yugoslavia: Emergency Measure Still Possible", 1. 11. 1988., (https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000372049.pdf), 4.

⁵¹³ CREST, NACP, "Yugoslavia: Multiple Troubles", Memorandum, 15. 12. 1988., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP91B00776R000400140019-3.pdf>).

⁵¹⁴ CREST, NACP, "Sense of the Community, Report on Yugoslavia", 31. 10. 1988., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP91B00776R000400140024-7.pdf>), 2-3.

ulaganja u Jugoslaviju i kako je njihov primarni cilj da "... jugoslavenski projekt uspije, ili da makar ne propadne."⁵¹⁵ Kao mogućnost utjecaja SAD ističe se ekonomska pomoć, ali upletanje u političke procese moglo bi biti kontraproduktivno. Procjenjuje se kako bi "svrstavanje s Miloševićem ili protiv njega u svakom slučaju bilo loše..."⁵¹⁶

Na temelju iznesenih dokumenata može se zaključiti da su Amerikanci ostvarili jasan uvid u Miloševićevu politiku, njegove ambicije i posljedice njegovih aktivnosti tokom 1987. i 1988. godine. Uvidjeli su u kojem smjeru vodi njegova politika koja se karakterizira kao konfliktna i bili su svjesni da će njen nastavak otvoriti krizu velikih razmjera u Jugoslaviji koja bi mogla zaprijetiti i njenom opstanku.

⁵¹⁵ CREST, NACP, "Sense of the Community, Report on Yugoslavia", 31. 10. 1988., (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP91B00776R000400140024-7.pdf>), 5.

⁵¹⁶ Ibidem, 6.

11. Zaključak

Čitav niz gospodarskih, političkih i socijalnih problema koji u Jugoslaviji izbijaju na površinu tijekom osamdesetih imao je duboke korijene u prošlosti i sustavu koji je nastajao kroz proces stalnih mijena od 1945. do razdoblja koje tematizira ova disertacija. U početnim poglavljima daje se sažeti uvid u ključne trenutke koji su obilježili jugoslavensku povijest i koji su utjecali na formiranje jugoslavenskog režima. Objašnjava se koji su procesi motivirali pojedine promjene u političkim, ustavnim, ekonomskim i vanjskopolitičkim segmentima života zemlje. Prijelomni trenutak koji je prepoznat u povijesti jugoslavenske države od strane kasnije historiografije, ali i od suvremenika, bila je smrt Josipa Broza.

U obavještajnim i diplomatskim analizama o toj temi se ozbiljno raspravljalo od početka sedamdesetih godina. Svi su bili svjesni neminovne činjenice te su se pripremale razne analize koje su pokušale dati realnu sliku na koji način će doći do tranzicije vlasti u Jugoslaviji i koji model će prevagnuti: pojava jednog autoritarnog vođe ili izgradnja kolektivnog sustava vladanja. Državne strukture Jugoslavije spremale su se na zakonodavnoj i ustavnoj razini za očekivani transfer vlasti nakon Brozove smrti, ali s jasnim smjerom uspostave kolektivnog vodstva. Američke analize, na temelju institucionalnog znanja i iskustva prijenosa vlasti u drugim socijalističkim zemljama, očekivale su da će se pojaviti jedna osoba koja će nametnuti svoj autoritet. Kako su se sedamdesete bližile kraju uviđali su sve više da se to neće dogoditi. Britanske analize ranije su odbacile mogućnost da se jedna osoba nametne i zamjeni Broza na njegovoj poziciji. Jednima i drugima postalo je jasno da će Jugoslavija ući u razdoblje nesigurnosti u smislu nedostatka autoriteta koji je predstavljao Broz. Neposredno prije njegove smrti dominantna ideja o budućem sustavu kontrole moći u Jugoslaviji je bila da će se stvoriti neformalna unutarpartijska koalicija

od istaknutijih starijih kadrova koji će voditi glavnu riječ. Kasnije će se pokazati da je i to predviđanje bilo neutemeljeno.

Prijelomni događaj koji je već dugo bio očekivan i za koji su se pripremale državne strukture u Jugoslaviji, ali i zapadni saveznici, bila je smrt Josipa Broza. Glavna preokupacija američkih i britanskih diplomatskih i obavještajnih struktura bilo je pitanje neposrednog procesa tranzicije vlasti i održanja stabilnosti Jugoslavije. Brozova smrt došla je nekoliko mjeseci nakon sovjetske intervencije u Afganistanu što je budilo nelagodu na Zapadu, ali i u Jugoslaviji. Međutim, procjene o mogućem sovjetskom uplitanju, izravnom ili neizravnom, u proces tranzicije vlasti u Jugoslaviji ocjenjivale su se kao minimalne.

Vrlo brzo nakon Brozove smrti u prvi plan u Jugoslaviji dolazi sve izraženija ekonomska kriza. Ekonomski problemi koji su zadesili Jugoslaviju početkom osamdesetih nisu bili iznenađenje. Strukturni problemi jugoslavenkog gospodarstva imali su dugu prošlost i temeljeni su prije svega na kombinaciji nekoliko ključnih faktora. To su bili loša struktura investicija, niska produktivnost, ovisnost o uvoznim sirovinama i nafti, problem zakonske organizacije ekonomije kroz samoupravljanje, itd. Sve te pojave doprinijele su eksploziji vanjskog duga i inflacije te pada BDP-a koji su se događali tijekom osamdesetih. Posljedice takvog stanja izravno su se odrazile i na pad kvalitete života građana. Ekonomski problemi odmah su postali glavna tema svih obavještajno-diplomatskih izvještaja. Zapadne zemlje u svojim analizama stanja u Jugoslaviji i ranije su upozoravale na moguće ekonomske probleme, ali erupcija gospodarskog urušavanja koja je uslijedila nakon Brozove smrti ukazivala je na to da su se za njegova života problemi pokušavali zadržati "ispod tepiha". Na početku eskalacije ekonomske krize procjene američkih i britanskih analitičara bile su da bi se novo vodstvo moglo uspješno nositi s krizom ako iskoristi zajedništvo koje je u zemlji vladalo neposredno nakon Brozove smrti i

ako na tom valu počne s provođenjem potrebnih mjera štednje. Međutim, optimistične procjene po pitanju ekonomskog oporavka vrlo brzo će demantirati stvarnost. Jugoslavija će u procesu pokušaja provođenja ekonomskih reformi temeljenih na *politici ekonomske stabilizacije* ući u, za mnoge frustrirajuće, razdoblje politike kompromisa. Nova stvarnost političkog uređenja Jugoslavije koja se temeljila na kolektivnom vodstvu nije bila u mogućnosti reproducirati jedinstvenu koherentnu politiku koja bi bila odgovor na mnoge ekonomske probleme koji su se pojavili. Stvarnost politike kompromisa koja se pokazala neadekvatnom za rješavanje ekonomskih problema vrlo brzo će se preliti i na ostale segmente političkog života zemlje. Takvo stanje počinje frustrirati vodstvo SKS kojima se u kritici stanja sve glasnije pridružuju i disidentski krugovi u Beogradu koji počinju otvoreno istupati sa srpskih nacionalističkih pozicija. Frustraciju neučinkovitošću jugoslavenkog političkog modela izražavali su i američko-britanski obavještajno-diplomatski krugovi. Njihova motivacija za kritiku takvog stanja proizlazila je iz nekoliko izvora: željeli su da Jugoslavija osigura ekonomsku stabilnost kao temelj političke stabilnosti i neovisnosti čime se izbjegava mogući rast sovjetskog utjecaja, ekonomski oporavak značio bi i sigurnost otplate zapadnih zajmova i, na koncu, ništa manje bitno produženje ekonomske krize otvaralo je opasnost od cijelog niza unutarnjih problema kao što je politički sukob između "siromašnog juga" i "bogatog sjevera zemlje". Kako je vrijeme prolazilo zapadni čimbenici su sve više uviđali da su mogućnosti za bilo kakav održivi oporavak jugoslavenkog gospodarstva sve manje.

Ono što je u značajnoj mjeri preusmjerilo pozornost zapadnih analiza s gospodarskih problema bili su nemiri na Kosovu koji izbijaju u proljeće 1981. godine. To je bio prvi značajniji politički potres u zemlji nakon Brozove smrti. Iako ovo nije prvi put da je došlo do prosvjeda na Kosovu, vlasti u Jugoslaviji su izjavljivale kako je to nenadan i iznenađujuć događaj. Zapadne obavještajne

analize nisu se u potpunosti slagale s time što je kasnije potvrđeno i u izjavama i memoarskim zapisima visokih političkih i vojnih dužnosnika Jugoslavije. Prosvjedi na Kosovu koji su bili popraćeni zahtjevima Albanaca da se pokrajina uzdigne na status republike pažljivo su promatrani kao i reakcije federalnog vodstva koje je iskoristilo JNA i policijske snage iz drugih republika kako bi ugušilo javne manifestacije nezadovoljstva. Objašnjenje događanja na Kosovu Zapadne zemlje tražile su primarno u ekonomskim uvjetima. Ističe se kako je Kosovo najslabije razvijeni dio Jugoslavije koji, uz to, ima veliku demografsku ekspanziju i u kombinaciji tih dvaju faktora dolazi do stvaranja uvjeta za socijalno nezadovoljstvo. Akcija vojske i policije u smirivanju stanja na terenu ocijenjena je efikasnom i uzeta je kao dokaz za dobro funkcioniranje sigurnosnih struktura u Jugoslaviji, posebno JNA. Ono što je više opterećivalo američke i britanske analitičare bila je mogućnost sukoba nacionalizama, odnosno, odgovora probuđenog srpskog nacionalizma na albanski izazov. Taj problem će se kasnije pokazati kao ključan.

Kao poseban segment funkcioniranja Jugoslavije osamdesetih godina svakako treba izdvojiti SKJ koji je predstavljao temeljnu instituciju zemlje budući da je ta organizacija *de facto* bila utemeljitelj socijalističke Jugoslavije. Međutim, slično kao i u drugim segmentima života zemlje nakon Brozove smrti nestao je autoritet koji je mogao neupitno nametati odluke ako nije postojao kompromis. U novim okolnostima, kada je kompromis postao *conditio sine qua non* u odlučivanju kako na državnom tako i na partijskom nivou, postizanje bilo kakvih rješenja bilo je otežano. Na početku promatranog razdoblja izvještaji američkih i britanskih obavještajno-diplomatskih sustava o SKJ bili su optimistični. Predviđali su da će se stariji *titoistički* kadrovi iz različitih republika usuglasiti oko zajedničkih interesa te na taj način formirati koalicije koje će biti u mogućnosti provesti određene političke odluke. No, to se sve više pokazivalo kao neostvarivi scenarij. Procesi federalizacije partije koji su počeli

ranijih desetljeća nepovratno su nastavljani i bilo kakav širi dogovor između republičkih partija o važnim pitanjima bio je nemoguć. CIA takvo stanje naziva *feudalizacijom* partije koja je rezultirala time da je partija postala interesno leno pojedinih struktura koje kroz politički utjecaj žele osigurati materijalni status za sebe i svoj krug podražavatelja. Ono što se također pažljivo prati od strane zapadnih partnera je i sukob oko političke reforme jugoslavenske Federacije koji se odvija između SKS s jedne strane, koji ovisno o okolnostima ima podršku makedonske i crnogorske partije, te slovenske i hrvatske partije s druge strane. Srbija i srpsko partijsko vodstvo zalagali su se za veću centralizaciju države u svrhu postizanja efikasnijeg modela upravljanja državom dok su s druge strane slovenske i hrvatske partijske strukture branile decentralizaciju i socijalističko samoupravljanje kao jedina rješenja za funkcioniranje jugoslavenskog državnog modela. U međupartijskim sukobima pokušavaju se identificirati pozicije i motivacija pojedinih aktera. Tako se za srpsko partijsko vodstvo ističe da je liberalno, sklono ekonomskim reformama u smislu veće uloge tržišta, ali se navodi da njihova želja za centralizmom ne proizlazi nužno samo iz želje za efikasnijom ekonomskom politikom na federalnoj razini već da je potaknuta idejom o uspostavi što većeg utjecaja Srbije na Jugoslaviju u cjelini. Ocjena hrvatskog i slovenskog vodstva bila je da se slažu oko otpora centralizaciji zbog kontrole svojih ekonomija koje su najuspješnije u Jugoslaviji. No, po drugim pitanjima uočene su razlike te je slovenska Partija percipirana kao liberalna i protržišna dok je hrvatska identificirana kao dogmatska i antitržišna.

Poseban segment u Jugoslaviji predstavljala je JNA koja se ponekad percipirala kao zasebna federalna jedinica zbog velikog utjecaja koji je ostvarivala na politički i društveni život. Iz perspektive zapadnih analiza JNA je imala status kao najčvršći temelj Jugoslavije nakon smrti Josipa Broza, osobito u kontekstu procesa koji su se odvijali u SKJ. U velikom broju analiza ističe se kako je JNA jedina institucija koja nadilazi republičke granice i kako je njen

sastav mješovit u smislu nacionalne pripadnosti, osobito na visokim zapovjednim funkcijama. Kao prilog efikasnom ustrojstvu i djelovanju JNA navodila se intervencija na Kosovu kada su uspjeli ugušiti albanske prosvjede. Kako se politička i ekonomska kriza u Jugoslaviji zaoštravala, sve više se postavljalo pitanje moguće intervencije JNA i uspostave izvanrednog stanja ili vojne uprave. Takva predviđanja temeljila su se na idejama da bi moglo doći do eskalacije međunacionalnih sukoba uzrokovane socijalnim problemima. U tom kontekstu procjene su bile da JNA neće samoinicijativno preuzeti kontrolu nad državom već bi to mogla učiniti na poziv i uz dogovor s nekom grupom političara koji bi stvorili neformalnu koaliciju s ciljem stabilizacije zemlje.

Treći bitan segment koji je obilježio Jugoslaviju tokom osamdesetih godina bilo je pitanje međunacionalnih odnosa. To pitanje temeljno je pitanje Jugoslavije uopće i o tom problemu raspravljalo se i pisalo za vrijeme postojanja te države i nakon njenog raspada. Cjelokupna povijest socijalističke Jugoslavije bila je pokušaj da se iznađe adekvatno rješenje za nacionalno pitanje. U tom kontekstu afirmirane su ili reafirmirane makedonska, crnogorska i muslimanska nacija. Veliki broj ekonomskih i ustavnih reformi pokušavao je dati odgovore na probleme međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji, što se na koncu pokazalo bez uspjeha. Kao prva erupcija nacionalnog nezadovoljstva osamdesetih može se identificirati 1981. godina i događaji na Kosovu. Međutim, zapadne analize problem albanskog nacionalizma u Jugoslaviji nisu vidjele kao nerješiv. Po njima je ključni problem bila lančana reakcija koju je erupcija jednog nacionalizma mogla izazvati kod drugih naroda. Oživljavanje srpskog nacionalizma u Beogradu početkom osamdesetih u disidentskim krugovima pokazat će se kao ključan jugoslavenski problem. Tadašnje srpsko partijsko vodstvo koje je od strane CIA-e bilo identificirano kao liberalno nije represijom pokušalo zaustaviti sve izraženije manifestacije srpskog nacionalizma već je stajalo postrani uz neke sporadične intervencije. To je omogućilo spomenutim

snagama da uz pomoć SPC i određenih ljudi u SKS sve glasnije počnu artikulirati zahtjeve za Ustavnim reformama koje bi Srbiji vratile kontrolu nad autonomnim pokrajinama i ojačale federalnu vlast u odnosu na republike. Problemi na Kosovu koji su se stalno događali tokom osamdesetih samo su poslužili kao mobilizacijsko sredstvo srpskog nacionalizma koji je kao glavnog protivnika u tom razdoblju identificirao kosovske Albance. Kao što je CIA više puta predviđala, međunacionalne tenzije počele su se širiti i u druge krajeve Jugoslavije i to obično tamo gdje je postojala srpska manjina, kao npr. u Hrvatsku ili BiH. Što se tiče ostalih nacionalnih pokreta u Jugoslaviji zapadne analize obično ih vežu uz vjerske zajednice. Tako se ističe jačanje muslimanskog nacionalizma koji je potaknut, između ostalog, i kontaktima s panislamskim pokretom izvan Jugoslavije. U pogledu nacionalnog pokreta u Hrvatskoj ističe se uloga Katoličke crkve kojoj se daju jasne nacionalističke konotacije te se ističu njeni sukobi sa SKH, dok se za Katoličku crkvu u Sloveniji daju suprotne ocjene i ističe se konstruktivna suradnja s partijskim vlastima.

Posljednji dio rada bavi se usponom Slobodana Miloševića na vlast u SKS i promjenom političke paradigme koju on sa sobom donosi. U zapadnim analizama ističe se da Miloševićev uspon dolazi u sklopu procesa smjene generacija u političkim strukturama Jugoslavije i u početku mu se ne pridaje pretjerana važnost. Međutim, kako Milošević svojim političkim potezima uzrokuje tektonske poremećaje u funkcioniranju jugoslavenske politike vrlo brzo postaje centralna figura mnogih analiza. Ono što se uočava kod Miloševića je njegova spremnost da radi mimo ustaljenih praksi te da koristi masovnu mobilizaciju ljudi u prosvjedima kako bi osigurao svoje političke ciljeve. Što se tiče njegovih ciljeva oni su istovjetni zahtjevima SKS i srpskih nacionalističkih disidenata od početka osamdesetih, a tiču se uspostave kontrole Srbije nad autonomnim pokrajinama i centralizacija federacije. Pokušaj Miloševića da

silom zaobiđe sustav konsensualnog donošenja odluka u Jugoslaviji bit će, prema CIA-i okarakteriziran kao vrlo opasan za stabilnost zemlje. Na koncu će se to pokazati kao posljednji čavao u lijesu Jugoslavije, ali to je već jedna druga tema.

Na temelju svega iznesenog u ovom radu može se zaključiti kako su osamdesete godine bile ključne za stvaranje institucionalnog znanja zapadnih obavještajno-diplomatskih službi o procesima u Jugoslaviji. Američki i britanski odnos prema Jugoslaviji bio je uvjetovan prvenstveno njihovim vlastitim interesima koji su oblikovani prije svega Hladnim ratom. U hladnoratovskoj podjeli svijeta Jugoslavija se nalazila na važnoj geografskoj lokaciji za koju su izravno bila zainteresirana oba bloka. Dinamika ekonomskih i političkih događanja u Jugoslaviji bila je bitna zapadnim partnerima u pogledu njihovih interesa. Ono što je vidljivo iz analize izvora u kontekstu teoretskih postavki ovoga rada je to da su prije smrti Josipa Broza prvenstveno Amerikanci očekivali profiliranje jednog istaknutog vođe koji će preuzeti vlast. Svoje zaključke temeljili su na iskustvima sukcesije vlasti u drugim socijalističkim zemljama. Takva očekivanja pokazala su se promašenima te su nove okolnosti tijekom osamdesetih zahtijevale promjenu paradigme unutar koje se promatra jugoslavenska država. Bitno je naglasiti kako su Amerikanci i Britanci eksplicitno u svojim izvješćima kritizirali neučinkoviti sustav konsensualnog odlučivanja. Upozoravali su kako takvo stanje dugoročno ugrožava mogućnost ekonomskog oporavka zemlje. Kao najvažnije tijelo na koje su usmjeravali svoju pažnju, a koje bi moglo potaknuti oporavak, vidjeli su SIV i nadali su se da će se centralizacijskim mjerama veća moć koncentrirati na toj razini. S druge strane, u izvješćima se implicitno sugerira da bi eventualna pobjeda tvrdolinijaških partijskih struja predvođenih SKS mogla osigurati stabilnost Jugoslaviji iako bi došlo do unutarnjih otpora, posebno u Sloveniji i Hrvatskoj. Pitanje ljudskih prava koje se pojavljivalo u kontekstu gušenja prosvjeda na

Kosovu, progona disidenata i položaja vjerskih zajednica uvijek je bilo u drugom planu u odnosu na primarni cilj stabilnosti Jugoslavije.

U planovima za ispunjenje tog cilja ključnu ulogu uvijek je imala JNA koja se ocjenjivala kao posljednja zajednička institucija. Takvi stavovi su opstajali i usprkos znanju o dominaciji srpskih kadrova na nižim zapovjednim razinama. Iz perspektive zapadnih saveznika Jugoslavija se uvijek gledala kao cjelina, a republike koje su na unutarnjem planu igrale značajnu ulogu bile su u drugom planu. Sva navedena znanja koja su se oblikovala tijekom ovog razdoblja pokazat će se ključnim temeljem za donošenje odluka u trenucima kada je došlo do raspada Jugoslavije.

Ideja raspada zemlje također je tematizirana u nekim procjenama. Naravno, i taj problem promatrao se u kontekstu Hladnog rata te je u mogućim ishodima bilo važno zapriječiti infiltraciju Sovjeta prema Jadranu. Međutim, što se tiče uloge SAD-a ili Velike Britanije u mogućem procesu raspada Jugoslavije, eksplicitno se kaže da oni po tom pitanju ne mogu ništa izravno učiniti. Kao mogući poticaj za konačnu dezintegraciju uvijek se navodio nacionalizam. I u svakoj republici se pokušalo identificirati nacionalističke snage. U Hrvatskoj je kardinal Kuharić bio označen kao nacionalist s izrazitim antisrpskim stavovima, u Srbiji su visoki članovi partije kao Dragoslav Marković bili identificirani kao nacionalisti. Međutim, identifikacija nacionalističkih snaga nije značila njihovo odbacivanje kao mogućih partnera ili aktera rješenja krize u Jugoslaviji.

Na koncu, novu dinamiku u unutarjugoslavenske odnose donosi pojava Miloševića. On u potpunosti odbacuje dotad ustaljeni sustav funkcioniranja političkih procesa. Analize u kontekstu Miloševića su oprezne i ostavljaju mogućnost da svojim postupcima uruši cijeli sustav, ali ostavljaju i mogućnost da uz pomoć represije i podršku vojske uspostavi čvrstu vlast nad Jugoslavijom.

Generalno gledano, može se zaključiti da su postupci zapadnih partnera SAD-a i Velike Britanije u procesu raspada Jugoslavije početkom devedesetih

bili u velikoj mjeri temeljeni na znanjima koja su formirana tijekom osamdesetih godina.

12. Izvori i Bibliografija:

Arhivi:

Ujedinjeno Kraljevstvo London, The National Archives (TNA)

- FCO 28, Foreign Office and Foreign and Commonwealth Office:
Northern Department and East European and Soviet Department

Republika Srbija, Arhiv Jugoslavije (AJ)

- Predsedništvo SFRJ, 803
- Savezno izvršno veće (SIV), 130

Arhivi s mrežnim pristupom:

- CREST (the CIA Records Search Tool), National Archives at College Park, Maryland <https://www.cia.gov/library/readingroom/>
- Open Society Archives, Central European University, Budimpešta ,
Research Institute (RFE/RL Research Institute), Background Reports,
<http://www.osaarchivum.org/>

Periodika:

Borba

Komunist

Hrvatska revija

Vjesnik

Objavljeni izvori:

DESPOT, Zvonimir, *Bijela knjiga Stipe Šuvara*, Večernji posebni proizvodi, Zagreb, 2010.

FINGAR, Thomas, *Yugoslavia: from "national communism" to national collapse : US Intelligence Community estimative products on Yugoslavia, 1948-1990*, Central Intelligence Agency, National Intelligence Council, 2006.

Osmi kongres SKJ o međunacionalnim odnosima u našoj zemlji, 6. svezak, Državni sekretarijat za narodnu odbranu, Uprava za moralno-političko vaspitanje, Beograd, 1965.

Ustav SFR Jugoslavije: Ustavni zakon za provođenje Ustava SFRJ, Zagreb, 1974.

VOJVODIĆ, Mirko, BEJATOVIĆ, Mirko, *Osobenosti nacije i razvoj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji*, Politička uprava DSNO, Beograd, 1971.

Mrežni izvori:

<http://www.enciklopedija.hr/> - Hrvatska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža

<https://www.britannica.com/> - Encyclopaedia Britannica

<http://www.foxnews.com/> - Fox News

<https://www.theguardian.com/international> - The Guardian

<http://www.euronews.com/> - Euro News

file:///C:/Users/korisnik/Downloads/Kukic_SocialistGrowthRevisited.pdf -

KUKIĆ, Leonard, *Socialist growth revisited: Insights from Yugoslavia*.

Bibliografija:

- ALLCOCK, John B., *Explaining Yugoslavia*, Hurst&Co., London, 2000.
- BAEV, Jordan, "US Intelligence Community Estimates on Yugoslavia (1948-1991)", *National security and the future*, 1 (1), Zagreb, 2000. str. 95.-106.
- BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Durieux, Zagreb, 1995.
- BANAC, Ivo, *Raspad Jugoslavije. Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*, Durieux, Zagreb, 2001.
- BATOVIĆ, Ante, KASALO, Branko, "Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita", *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 44. No.1, 2012., 7-22.
- BEKIĆ, Darko, *Jugoslavija u Hladnom ratu*, Globus, Zagreb, 1988.
- BERBEROGLU, Berch, *Nationalism and Ethnic Conflict*, Rowman & Littlefield Publisher, 2004.
- BEŠLIN, Milivoj, "'Liberalna koalicija' između saradnje i nerazumevanja: odnos političkih elita Srbije i Hrvatske 1969.-1971.", u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Jugoslavija poslije Tita (1980-1985)*, Globus, Zagreb, 1986.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, glavni procesi*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb, 1999.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945.-2005.*, Prometej, Zagreb, 2006.
- BILANDŽIĆ, Dušan, *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske*, AGM, Zagreb, 2001.
- BOGETIĆ, Dragan, ŽIVOTIĆ, Aleksandar, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2010.

- BUNCE, Valerie, *Subversive institutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- CVJETIČANIN, Veljko, "Proturječja i unutarnje granice jednog političkog modela", *Revija za sociologiju*, 22., 1991., 275-292.
- DAGLAS, Meri, *Kako institucije misle*, Samizdat FreeB92, Beograd, 2001.
- DENITCH, Bogdan, *Limits and Possibilities: The Crisis of Yugoslav Socialism and State Socialist Systems*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1990.
- DIZDAREVIĆ, Raif, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije, svjedočenja*, OKO, Sarajevo, 1999.
- DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna, *Saviours of the Nation*, McGill-Queen's University Press, Montreal & Kingston, Ithaca, 2003.
- DRAPAC, Vesna, *Costructing Yugoslavia A Transnational History*, Palgrave Macmillan, London, 2010.
- DUDA, Igor, *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-tih i 1980-tih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- DUDA, Igor, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2005.
- DYKER, David A., *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Routledge, London, New York, 1990.
- ĐILAS, Milovan, "Anatomija jednog morala", u: *Nova Misao*, br. 1, Beograd, 1954.
- ĐILAS, Milovan, *Nova klasa: kritika savremenog komunizma*, Feniks knjiga, Zagreb, 2010.
- ĐILAS, Milovan, "O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu", u: *Komunist. Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije*, 3. god., br. 1, Beograd, siječanj 1949.
- DŽAJA, Srećko M., *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991), S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Svjetlo riječi, Sarajevo, Zagreb, 2004.

- EICHENGREEN, Barry, *The European Economy Since 1945*, Princeton University Press, Princeton, Oxford, 2008.
- GABRIČ, Aleš, "Slovensko-hrvatski odnosi u prijelomnim godinama", u: *Hrvatsko proljeće 40 godina poslije*, ur. Tvrtko Jakovina, Zagreb, 2012.
- GAGNON, Valere Philip, Jr, *The Myth of Ethnic War Serbia and Croatia in the 1990s*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2006.
- GARDE, Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb, 1996.
- GLENNY, Misha, *The Balkans, Nationalism, War, and the Great Powers 1804–2012*, ANANIS, Toronto 1999.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918.-2008.*, Europapress holding, Zagreb, 2008.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Povijest 21 hrvatska povijest*, Europapress holding, 2007.
- HADŽI VASILEV, Kiro, *Međunacionalni odnosi, balkanska iskustva*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2003.
- HARTMANN, Florance, *Milošević. Dijalog ludaka*, Adamić, Rijeka, 2002.
- HORVAT, Branko, *Kosovsko pitanje*, Globus, Zagreb, 1988.
- Hrvatska enciklopedija*, sv. 9., Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2007.
- HUDSON, Kate, *Breaking the South Slav Dream, The Rise and Fall of Yugoslavia*, Pluto Press, London, Sterling, 2003.
- IÇDUYGU, Ahmet, SERT, Deniz, "The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey", u: *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation States*, ur. Hans Vermeulen, Martin Baldwin-Edwards, Riki van Boeschoten, Springer, 2016., 96-98.
- JAKOVINA, Tvrtko, *Američki komunistički saveznik*, Profil international, Zagreb, 2003.
- JAKOVINA, Tvrtko, 2007., "Sovjetska intervencija u Afganistanu 1979. i Titova smrt", *Historijski zbornik*, 60, Zagreb, 2007. str. 295.-320.

JAKOVINA, Tvrtko, *Treća strana Hladnog rata*, Fraktura, Zagreb, 2011.

JOVANOVIĆ, Neca, *Dijagnoza samoupravljanja: 1974-1981.*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1983.

JOVANOVIĆ, Jadranka, *Jugoslavija u Organizaciji ujedinjenih nacija (1945.-1953.)*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1985.

JOVIĆ, Dejan, *Jugoslavija - država koja je odumrla*, Prometej, Zagreb, 2003.

JOVIĆ, Dejan, "Osma sjednica: Uzroci, značaj, interpretacije", u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osma sednica CK SKS. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007.*, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović, Institut za svremenu istoriju, Centar za proučavanje europskog susedstva Uiverziteta Stirling, Beograd, 2008., 33-68.

JUDAH, Tim, *Kosovo, What Everyone Needs to Know*, Oxford University Press, New York, 2008.

JUDAH, Tim, *The Serbs*, Yale University Press, New Haven, London, 2000.

KADIJEVIĆ, Veljko, *Moje viđenje raspada*, Politika, Beograd, 1993.

KECMANOVIĆ, Dušan, *Ethnic Times, Exploring Ethnonationalism in the Former Yugoslavia*, PRAEGER, Westport, London, 2002.

KOROŠIĆ, Marijan, *Jugoslavenska kriza*, Naprijed, Ekonomski institut, Zagreb, 1989.

KOSTOVICOVA, Denisa, *Kosovo, The politics of identity and space*, Routledge, London, New York, 2005.

KOVAČ, Bogomir, "Politička ekonomija reformiranja samoupravnog socijalizma – od europeizacije Jugoslavije do balkanizacije današnjeg EU-a", *Politička misao*, 49. br. 3, 2012., 74-91.

KOVAČEV, Simeon, MATIJAŠČIĆ, Zdenko, PETROVIĆ, Josip, "Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", *Polemos*, 9 (17), 2006., 127-204.

- LAMPE, John R., *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- LAMPE, John R., PRICKETT, Russell O., ADAMOVIC, Ljubisa S., *Yugoslav-American Economic Relations Since World War II*, Duke University Press, Durham, London, 1990.
- LEES, Lorraine M., *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia, and the Cold War*, The Pennsylvania State University Press, University Park, 1997.
- MAGAŠ, Branka, *The Destruction of Yugoslavia*, Verso, London, New York, 1993.
- MAMULA, Branko, *Slučaj Jugoslavija*, CID, Podgorica, 2000.
- MARIJAN, Davor "Jugoslavenska narodna armija - važnija obilježja", *Polemos*, 9 (17), 2006., 25-44.
- MARKOVIĆ, Dragoslav Draža, *Život i politika 1967.-1978., knjiga druga*, RAD, Beograd, 1987.
- MATES, Leo, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*, Nolit, Beograd, 1976.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: 1918.-1991.*, Naklada Pavičić, Zagreb, 1998.
- MEIER, Viktor, *Yugoslavia: A History of its Demise*, Routledge, London, New York, 1999.
- MILIKIĆ, Ratimir, *Jugoslavija i Savet Europe 1980-2003*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- NIKOLIĆ, Kosta, CVETKOVIĆ, Srđan, TRIPKOVIĆ, Đoko, *Bela knjiga – 1984, Obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom" u SFRJ*, Službeni glasnik, Beograd, 2010.
- Opća enciklopedija*, sv. 1., Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1977.
- PATTERSON, Patrick Hyder, *Bought & Sold, Living and Losing the Good Life in Socialist Yugoslavia*, Cornell University Press, Ithaca, London, 2011.

- PAVKOVIĆ, Aleksandar, *The Fragmentation of Yugoslavia*, Palgrave MacMilan, London, 2000.
- PAVLOVIĆ, Momčilo, "Kosovo za vrijeme autonomije, 1974-1990", u: *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama*, ur. Charles W. Ingrao, Gary B. Choen, Biblioteka Memorija, Sarajevo, 2010. 56-85.
- PERRITT, Henry H., *The Road to Independence for Kosovo*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- PETAK, Zdravko, "Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije", u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Friedrich Naumann Stiftung, Zagreb, 2005. 57-77.
- PETRANOVIĆ, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988 Treća knjiga*, Nolit, Beograd, 1988.
- PETRANOVIĆ, Branko, *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije (1919.-1952.)*, Narodna armija, Beograd 1976.
- PLETERSKI, Janko, et al., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1985.
- PLANINC, Milka, *Čisti računi Željezne Lady*, Profil, Zagreb, 2011.
- RADELIĆ, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*, Školska knjiga, Zagreb, 2006.
- RAMET, Sabrina P., "American Images of Milošević prior to the War", u: *Slobodan Milošević: put ka vlasti. Osmu sednica CK SKS. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007.*, ur. Momčilo Pavlović, Dejan Jović, Vladimir Petrović, Institut za svremenu istoriju, Centar za proučavanje europskog susedstva Uiverziteta Stirling, Beograd, 2008., 267-285.
- RAMET, Sabrina P., *Balkanski Babilon*, Alinea, Zagreb, 2005.
- RAMET, Sabrina P., *Tri Jugoslavije, izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, Golden marketing -Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.

- RENDULIĆ, Zlatko, *Tito u djelima inozemnih povjesničara*, Grafocentar, Zagreb, 2010.
- RIDLEY, Jasper, *Tito*, Prometej, Zagreb, 2000.
- RISTANOVIĆ, Petar, "Listovi Srpske pravoslavne crkve i "Kosovsko pitanje" 1980-1982", *Baština*, 35, 2013. 205-228.
- RUSINOW, Dennison, *Yugoslavia Oblique Insight and Observations*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2008.
- SIMIĆ, Pero, *Tito Fenomen stoljeća*, Večernji edicija, Zagreb, 2009.
- SINGLETON, Fred, *A Short History of the Yugoslav Peoples*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- SIROTKOVIĆ, Jakov, *Hrvatsko gospodarstvo: privredna kretanja i ekonomska politika*, HAZU, Golden Marketing, Zagreb, 1996.
- TUCOVIĆ, Dimitrije, *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, Radnička štampa, Beograd, 1974.
- Ustav SFR Jugoslavije: Ustavni zakon za provođenje Ustava SFRJ*, Narodno sveučilište grada Zagreba, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1974.
- VICKERS, Miranda, *Between Serbs and Albanian, A History of Kosovo*, Columbia University Press, New York, 1998.
- VIRO, Dušan, *Slobodan Milošević, anatomija zločina*, Profil, Zagreb, 2007.
- VLADISAVLJEVIĆ, Nebojša, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, Palgrave MacMilan, New York, 2008.
- VLAISAVLJEVIĆ, Ugo, *Lepoglava i univerzitet*, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta, Sarajevo, 2003.
- VLAJČIĆ, Gordana, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, August Cesarec, Zagreb 1974.
- VUKADINOVIĆ, Radovan, *Međunarodni odnosi od Hladnog rata do globalnog poretka*, AKD, Zagreb, 2001.

- WESTAD, Odd Arne, *Globalni Hladni rat*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- WOODWARD, Susan L., *Socijalist Unemployment, The political Economy of Yugoslavia 1945-1990*, Princeton University Press, Princitone, 1995.
- YOUNG, John W., KENT, John, *International Relations since 1945*, New York, 2004.
- ŽUNEC, Ozren, *Goli život I, Socijalna dimenzija pobune Srba u Hrvatskoj*, Demetra, Zagreb, 2007.

13. Sažetak

Cilj ovoga rada je prikazati zapadne poglede na neke ključne elemente onoga što bi se moglo nazvati jugoslavenskom krizom. Tematski okvir rada predstavlja s jedne strane razdoblje neposredno prije smrti Josipa Broza Tita 1980. koje je označilo ključnu prekretnicu u povijesti jugoslavenske države, a s druge strane rad je omeđen procesom uspona i konsolidacije moći Slobodana Miloševića u razdoblju oko 1987. godine.

Rad se temelji na neobjavljenim i objavljenim izvorima. Najveći dio građe pribavljen je iz The National Archives u Londonu, Arhiva Jugoslavije u Beogradu te iz javno objavljenih arhivskih baza podataka CREST (the CIA Records Search Tool), National Archives at College Park, Maryland i Open Society Archives na Central European University, Budimpešta. Kroz analizu dokumenata koji su prikupljeni, kako u navedenim institucijama tako i iz drugih izvora, namjeravala se stvoriti jasna slika evolucije pogleda na Jugoslaviju u spomenutom razdoblju.

Početni dio rada daje pregled razvoja ključnih segmenata socijalističke Jugoslavije od njenog osnivanja nakon Drugog svjetskog rata. Daje se prikaz političkih i gospodarskih reformi koje su provođene u pokušaju izgradnje samostalnog puta u socijalizam. Govori se o ključnim borbama na političkoj sceni i krizama koje je Jugoslavija prolazila tijekom razlaza sa SSSR-om 1948., smjene Aleksandra Rankovića 1966., događanja na Kosovu i studentskih prosvjeda 1968. te *Hrvatskog proljeća* 1971. Daje se prikaz vanjskopolitičkog položaja Jugoslavije i njenog profiliranja u jednu od najvažnijih zemalja Pokreta nesvrstanih.

Središnji dio rada započinje poglavljem koje se bavi predviđanjima američkih i britanskih obavještajnih i diplomatskih zajednica o mogućim procesima koji će se u Jugoslaviji događati nakon smrti Josipa Broza.

Obrazloženo je na koji način su spomenute strukture promatrale Jugoslaviju krajem sedamdesetih i na koji način su se njihove procjene mijenjale s obzirom na promjenu političkih okolnosti. Kao ključni trenutak čitavog razdoblja može se promatrati smrt Josipa Broza čiji odlazak sa životne scene uvodi Jugoslaviju u razdoblje neizvjesnosti. Takva mišljenja jasno su vidljiva i kod američkih i kod britanskih izvora. I jedni i drugi imali su neskriveno poštovanje prema ulozi koju je Tito igrao u Jugoslaviji. U radu se obrađuje i prva velika krizna situacija posttitovske Jugoslavije, a to su nemiri na Kosovu 1981. i kako je kompleks tih problema utjecao na perspektivu Zapadnih partnera. Ono što je uvijek bilo u središtu njihovih zanimanja u promatranom razdoblju bilo je jugoslavenko gospodarstvo koje je simultano sa Brozovom smrću doživjelo pad. Ekonomski problemi obilježili su cijelo razdoblje koje obuhvaća rad i na početku osamdesetih su bili u središtu zanimanja Amerike i Britanije. Još jedan segment koji je obrađen u radu su stavovi i procjene britanskih i američkih sigurnosnih i diplomatskih službi o procesima u SKJ i JNA kao najvažnijim institucionalnim temeljima socijalističke Jugoslavije. Zapadni partneri su pažljivo promatrali procese unutar tih institucija koje su u promatranom razdoblju prolazile kroz turbulentne promjene. Važan dio jugoslavenkih problema koji je bio u fokusu SAD-a i Velike Britanije bilo je pitanje međunacionalnih odnosa. Taj problem je eskalirao s događajima na Kosovu 1981. i s vremenom postaje sve važniji segment kroz koji se definiraju odnosi u Jugoslaviji u analizama zapadnih partnera. Na koncu, rad završava poglavljem koje se bavi usponom Slobodana Miloševića na vrh političke scene u Jugoslaviji i načinom na koji je on poremetio osjetljivu strukturu jugoslavenkog federalizma. Milošević je, što se tiče okvira ovoga rada, rubna figura, ali njegova pojava i politika vrlo brzo je ušla u fokus američkih obavještajnih i diplomatskih analiza jer je prepoznat kao glavna prijetnja za stabilnost Jugoslavije.

Ono što je potrebno naglasiti u svrhu boljeg razumijevanja sadržaja rada je to da su Amerikanci i Britanci Jugoslaviju uvijek promatrali u širem okviru Hladnog rata. Svi njihovi pogledi na probleme u Jugoslaviji obilježeni su odnosom sa SSSR-om kao glavnim ideološkim i sigurnosnim suparnikom. Jugoslavija se u tom kontekstu uvijek promatra kao važan primjer nesvrstane zemlje koja vodi samostalnu politiku i u tom okviru treba biti podržana. Zbog takvih stavova koji su zastupani na Zapadu, nikakav pokret u Jugoslaviji koji bi zemlju odveo natrag na Istok ili je išao za rušenjem Jugoslavije, nije mogao biti podržan.

Ključne riječi: Jugoslavija, Josip Broz Tito, prosvjedi na Kosovu, ekonomska kriza u Jugoslaviji, JNA, SKJ, Slobodan Milošević.

14. Abstract

The objective of this dissertation was to analyse Western views on certain key elements of what might be called the Yugoslav crisis. The thematic framework of the dissertation encompasses, on one side, the period immediately before the death of Josip Broz Tito in 1980 that marked a turning point in the history of the Yugoslav state and, on the other side, the process of the rise of Slobodan Milosevic and consolidation of his power in the period around 1987.

The dissertation is based on both unpublished and published sources. Most of the materials used for its creation were obtained from the National Archives in London, Archives of Yugoslavia in Belgrade, as well as from the public archive database CREST (the CIA Records Search Tool), National Archives at College Park, Maryland, and the Open Society Archives at Central European University, Budapest. Through the analysis of documents collected in the aforementioned institutions as well as from other sources, the author intended to create a clear image of the evolution in the perception of Yugoslavia during the period.

The introductory part of the dissertation provides an overview of the key segments of socialist Yugoslavia since its foundation after the World War II. An overview of political and economic reforms that were undertaken in an attempt to build an independent road to socialism is also provided. This portion of the work also tackles the key conflicts in the political arena and crises Yugoslavia had gone through during the break with the USSR in 1948, as well as the dismissal of Aleksandar Rankovic in 1966, developments in Kosovo and student protests of 1968, and the *Croatian Spring* of 1971. It also provides an overview of the Yugoslavian foreign policy and its profiling into one of the most important countries of the Non-Aligned Movement (NAM).

The central portion of the work begins with a chapter which deals with the predictions of American and British intelligences and diplomatic communities regarding the processes in Yugoslavia after the death of Josip Broz. It explains the manner in which these structures had been observing Yugoslavia at the end of the 1970's and how their assessments altered as the political circumstances changed. The death of Josip Broz can be seen as the key moment of the entire period. His departure faced Yugoslavia with a period of uncertainty, as perceived in the USA and British historical sources, both of which openly respected the role Tito had played in Yugoslavia. The dissertation also deals with the first major crisis situation in the post-Titoist Yugoslavia - the demonstrations in Kosovo in 1981 - and how the complexity of the situation affected the perspective of the country's Western partners. The thing that was always the centre of their attention during the period was the Yugoslav economy that had experienced a significant drop simultaneously with the death of Broz. Economic problems have marked the entire period covered in the dissertation and, at the beginning of the 1980s, these issues became the focus of American and British attention. Another segment depicted in the dissertation are the views and assessments of British and American security and diplomatic services regarding the processes within the SKJ (the Communist League of Yugoslavia) and JNA (Yugoslav national Army), the most important institutions of the socialist Yugoslavia. Western partners were carefully watching the processes within these institutions, which underwent turbulent changes during the period. Another important part of the Yugoslav problem in the focus of the USA and the UK was the issue of inter-ethnic relations. This problem escalated with the events in Kosovo in 1981 and eventually turned into an increasingly important segment through which its Western partners analysed the relations in Yugoslavia. The dissertation is concluded with a chapter that deals with the rise of Slobodan Milosevic to top of the political scene in Yugoslavia and the

manner in which he had disrupted the delicate structure of Yugoslav federalism. Milosevic is, as far as the scope of this dissertation extends, merely a marginal figure. However, his appearance and politics very quickly became the focus of the US intelligence and diplomatic analysis because he was recognized as a major threat to the stability of Yugoslavia.

With regards to the subject-matter of this dissertation, it should be emphasized that the Americans and the British had always observed Yugoslavia in the context of the Cold War. All their views on the problems in Yugoslavia were defined according to their relations with the USSR as their main rival in terms of ideology and safety issues. In this context, Yugoslavia is still perceived as an important example of a non-aligned country that pursued an independent policy and, within this framework, such views should be supported. Because of such attitudes of the West, no movement in Yugoslavia that would lead the country back to the East or pursue disintegration of Yugoslavia could ever be supported.

Keywords: Yugoslavia, Josip Broz Tito, the protests in Kosovo, the economic crisis in Yugoslavia, YPA, LCY, Slobodan Milosevic.

15. Popis kratica

ANZUS – The Australia, New Zealand, United States Security Treaty

CENTO – The Central Treaty Organization

CIA – Central Intelligence Agency

CK – Centralni komitet

DFJ – Demokratska Federativna Jugoslavija

EEZ – Europska ekonomska zajednica

FNRJ – Federativna Narodna Republika Jugoslavija

HSS – Hrvatska seljačka stranka

IB – Informbiro

JNA – Jugoslavenska narodna armija

KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

KPSS – Komunistička partija Sovjetskog Saveza

KOS – Kontraobavještajna služba

MMF – Međunarodni monetarni fond

NATO – The North Atlantic Treaty Organization

NF – Narodni front

NOB – Narodnooslobodilačka borba

NOP – Narodnooslobodilački pokret

NR – Narodna Republika

NVOJ – Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

OOUR – Osnovna organizacija udruženog rada

OUN – Organizacija ujedinjenih naroda

OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda

RFE/RL – Radio Free Europe / Radio Liberty

SAP – Socijalistička Autonomna Pokrajina

SEATO – The Southeast Asia Treaty Organization

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SIV – Savezno izvršno vijeće
SKH – Savez komunista Hrvatske
SKJ – Savez komunista Jugoslavije
SKK – Savez komunista Kosova
SKS – Savez komunista Srbije
SPC – Srpska pravoslavna crkava
SR – Socijalistička Republika
SRPJ – Socijalistička radnička partija Jugoslavije
SUBNOR – Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije
TO – Teritorijalna obrana
UDBA – Uprava državne bezbednosti
ZKS – Zveza komunistov Slovenije
ZUR – Zakon o udruženom radu

16. Životopis i bibliografija autora

Branko Kasalo, mag. hist., rođen je u Splitu 6. prosinca 1986. godine. Osnovnu školu završio je u Solinu. Maturirao je 2005. u Nadbiskupijskoj klasičnoj gimnaziji "Don Frane Bulić" u Splitu. Na Sveučilištu u Zadru 2005. upisuje jednopredmetni preddiplomski studij povijesti kojega završava 2008. te nastavlja obrazovanje na diplomskom studiju povijesti također na Sveučilištu u Zadru. Diplomirao je 2010. među prvih 10% studenata te je na Sveučilištu u Zadru upisao poslijediplomski studij *Jadran - poveznica među kontinentima*. Tijekom 2011. povremeno radi kao zamjena u srednjim školama.

Od siječnja 2012. zaposlen je kao asistent – znanstveni novak na Sveučilištu u Zadru, Odjelu za povijest na projektu *Razvitak pomorstva i geografskih spoznaja na hrvatskom Jadranu*. Sudjeluje u izvođenju nastave i seminara iz kolegija *Svjetska povijest 1918.-1945. god.* i *Svjetska povijest poslije 1945. god.* na trećoj godini preddiplomskog studija. U rujnu 2012. izabran je za predstavnika asistenata u Stručnom vijeću Odjela za povijest. U studenom 2012. obranio je sinopsis doktorske disertacije pod naslovom *Međunarodni pogledi na krizu u Jugoslaviji 1980.-1987.* U ožujku 2014. izabran je za predstavnika suradnika na projektima – znanstvenih novaka u Senatu Sveučilišta u Zadru.

Objavljeni radovi:

- BATOVIĆ, Ante, KASALO, Branko, Britanski i američki izvori o smrti Josipa Broza Tita, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 44, br. 1., 2012., 7-22.
- BATOVIĆ, Ante, KASALO, Branko, Odnos britanske politike i medija prema Franji Tuđmanu i Republici Hrvatskoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća, *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države*:

(1990.-1999.), zbornik radova, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016., 243-260.

- KASALO, Branko, KOZLIČIĆ, Mithad, *Studij povijesti u Zadru 1956.-2016.*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016.

Sudjelovanje na znanstvenim skupovima:

- Franjo Tuđman i britanska politika na Balkanu, znanstveni skup, *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)*, 10. prosinca 2012., Zadar.
- Javna percepcija gospodarske krize u Jugoslaviji u prvoj polovici osamdesetih godina, međunarodni znanstveni skup, *Socijalizam na klupi; Kulturološke i povijesne interpretacije jugoslavenskog i postjugoslavenskih društava*, 5.-7. prosinca 2013., Pula.
- The crisis and solidarity in the example of Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the early 80s, *9th Annual Graduate Conference in European History (GRACHE) Crisis and Solidarity in European History*, 23.-25. travnja 2015., Beč.
- Symbols of identity – Vučedol culture past and present, *III. Annual International CCCS Conference; Identity and Culture*, 3.-5. rujna 2015., Skopje
- Društveno-gospodarske prilike u Novigradu u drugoj polovici 20. st., znanstveni skup, *Novigrad nekad i sad*, 16.-17. listopada 2015., Zadar i Novigrad.
- Different Interpretation of the Breakup of Yugoslavia in the Post-Yugoslav Societies, *Europe, Nations, and Insecurity: Challenges to Identities*, 30. lipnja – 2. srpnja 2016., Kaunas.